

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ
ТА ГРАМАТИКИ

I

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ТА ГРАМАТИКИ

Частина I

За редакцією
Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк

Варшава – Івано-Франківськ
2014

Рецензенти

професор Адам Фаловський, Ягеллонський університет
доктор філологічних наук Світлана Соколова,
Національна академія наук України

Редактор тому

Ірина Кононенко

Технічний редактор

Александра Самадова

Публікацію дофінансували

кафедра україністики та факультет прикладної лінгвістики
Варшавського університету

Фонд Варшавського університету



ISBN 978-83-936550-7-6

Друк і оформлення

Sowa Sp. z .o.o.

Ul. Hrubieszowska 6a

01-209 Warszawa

У колі мови, літератури і культури W kręgu języka, literatury i kultury



Видавнича серія
кафедри україністики Варшавського університету та
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

за редакцією
Ірини Кононенко, Ірини Митнік

Том III

У серії вийшли друком:

Lidia Stefaniwska, *Mission Impossible: MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec (1945-1948)*, Warszawa 2013

Kobieta we współczesnej kulturze ukraińskiej, pod red. Katarzyny Jakubowskiej-Krawczyk, Warszawa 2013

ЗМІСТ

ВСТУП 13

I. ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Віталій КОНОНЕНКО Розвиток сучасної української літературної мови: стан і перспективи 14

Łukasz MAŁECKI Surżyk i jego wpływ na zmiany w narodowo-językowej świadomości Ukraińców 26

Ганна ВІНЯР Мова католицької періодики в Україні: новотвірний аспект 39

Світлана БОГДАН Лексичний регулятив *любов* в епістолярних текстах Лесі Українки..... 47

Вікторія ІВАЩЕНКО, Людмила ТУРОВСЬКА Зіставне, порівняльне і типологічне термінознавство в Україні кінця ХХ – початку ХХІ століть на тлі слов'янського досвіду 78

Володимир ПЛЕЦЬКИЙ Актуальні проблеми сучасного українського термінотвору 100

Оксана ГОРДА З історії формування словотвірної термінології: концепція П. Дячана 117

Наталія ХІБЕБА Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв..... 134

II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИКИ

Любов ОСТАШ До питання про особливості розвитку давньої української антропонімії 148

Irena МУТНИК Interferencja międzyjęzykowa w imiennictwie ziemi chełmskiej na tle kontaktów polsko-ukraińskich w dawnej antroponimii 168

Леся ДУДА Роль релігійного чинника
у формуванні іменника львів'ян першої половини ХХ ст.
(на матеріалі метричних книг про народження
греко- та римо-католиків)188

Wanda SZULOWSKA Elementy wschodniosłowiańskie
w dzisiejszych nazwiskach mieszkańców województwa
warmińsko-mazurskiego (na przykładzie nazwisk olsztynian) 203

Ірина ПРОЦИК „Зелені леви”, „кроти” і „тхори”:
прізвиська футбольних команд та їхніх уболівальників
у соціолекті українських футбольних фанатів 212

III. СЕМАНТИКА ТА БУДОВА СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Наталія КОСТУСЯК Критерії кваліфікації та
структура категорії валентності.....223

Тетяна МАСИЦЬКА Особливості синтаксичної залежності
в структурі простого речення236

Ірина КОНОНЕНКО Прикметникові предикати
в українській і польській мовах 249

Ірина МЕЛЬНИК Відчислівникові дієслівні аналітичні
синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній
структурі речення267

Марія ЗАОБОРНА Взаємодія синтаксичної та лексичної
семантики в синтаксичних конструкціях на позначення
асоціативного сприйняття дійсності.....279

Оксана КОРПАЛО Семантика граем мовця і адресата
в українській та польській мовах.....293

Олександр МЕЖОВ Семантична та формальна
інтерпретація ускладнення синтаксичних одиниць 302

Про авторів.....313

CONTENTS

Introduction	13
I. FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN LANGUAGE VOCABULARY	
Vitalii KONONENKO Trends in modern Ukrainian literary language . 14	
Łukasz MAŁECKI Surzhyk and its influence on the degradation of the national and linguistic awareness in Ukraine.....	26
Hanna VINIAR Language of Catholic periodicals in Ukraine: new lexical facet.....	39
Svitlana BOGDAN Lexical regulative love in Lesia Ukrainka's epistolary texts.....	47
Viktoria IVASHCHENKO, Liudmyla TUROVS'KA Ukrainian confrontative, comparative and typological terminology of the end of the 20 th /beginning of the 21 st centuries against the Slavic background	78
Volodymyr PILEC'KI Current problems in modern Ukrainian terminological derivation	100
Oksana GORDA From the history of forming the word-building terminology: the ideas of P. Diachan	117
Natalia HIBEBA Dictionary of wedding vocabulary in Boyko dialect: ways of interpreting the names	134
II. CURRENT PROBLEMS OF UKRAINIAN ONOMASTIC	
Liubov OSTASH Specific features in the development of old Ukrainian anthroponymy.....	148
Irena MYTNIK Interlingual interference in the naming patterns of the Chelmia territory in the context of Polish-Ukrainian relations in the former anthroponymy	168

Lesia DUDA The role of the religious factor in proper name formation among the residents of Lviv in the first half of 20th century (archive metric books about the baptism of the Greek Catholic and Roman Catholic population).....188

Wanda SZULOWSKA Eastern Slavic elements in the surnames of today's inhabitants of the Warmian-Masurian Voivodeship (specifically surnames from Olsztyn)..... 203

Iryna PROCYK “Green lions”, “moles”, “polecats” – the nicknames of football teams and their fans in the social dialect of Ukrainian football fans 212

III. SEMANTICS AND STRUCTURE OF SYNTACTIC UNITS

Natalia KOSTUSIAK Criteria for the qualification and the structure of the valence category223

Tetiana MASYC'KA Special characteristics of syntactic dependency in the structure of a simple sentence236

Iryna KONONENKO Adjective predicates in Ukrainian and Polish languages 249

Iryna MEL'NYK Numeralised verbal analytical syntactic transposyts in the semantic syntactic structure of the sentence267

Maria ZAORBORNA The interaction of syntactic and lexical semantics in sentence structures defining the associative comprehension of reality. 279

Oksana KORPALO The meaning of the grammeme of speaker and addressee in the Ukrainian and Polish languages293

Oleksandr MEZHOV Semantic and formal interpretation of the complication of syntactic units..... 302

Information about authors 313

ВСТУП

Пропонована колективна монографія порушує актуальні проблеми українського мовознавства, передусім у галузі лексики та граматики. Ця публікація виходить друком польсько-українській видавничій серії *У колі мови, літератури та культури* (*W kręgu języka, literatury i kultury*), заснованій кафедрою україністики Варшавського університету та Прикарпатським національним університетом ім. В. Стефаника.

Здобутки українських і польських науковців знайшли відображення у теоретичних напрацюваннях, що стосуються широкого спектру питань розвитку української мови у призмі інших слов'янських мов, передусім польської. У першому томі зібрані дослідження відомих науковців, а також тих початківців, чиї роботи отримали високу оцінку рецензентів – визначних дослідників і керівників наукових осередків у Польщі та Україні.

Метою видання стало визначення напрямків розвитку української граматики та лексики; окремі частини присвячено розвідкам із функційної семантики лексичних одиниць, термінології, ономастики в синхронії та діахронії, лексикографії, морфологічної специфіки слів, семантико-синтаксичної структури словосполучень і речень. У цій частині зібрано також студії над історією та діалектологією української мови, давньою антропонімією, сучасними мовними змінами.

Сподіваємося, що опрацювання слугуватиме важливим джерелом інформації для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, зацікавить також тих, хто слідкує за новими здобутками українських і польських дослідників. Прагнемо, щоб ця монографія, як і наступні її частини, стала поповненням наукової бази теоретичних знань про українську мову.

Розвиток сучасної української літературної мови: стан і перспективи

За останнє двадцятиліття в українській літературній мові накреслилися суттєві системні зрушення, опосередковано викликані процесами суспільно-політичного, національно-культурного, виробничо-технічного розвитку й супроводжувані змінами в структурній організації мовного континуума. До особливостей цього періоду слід віднести активну участь у вирішенні мовних проблем не тільки мовознавців, діячів культури, викладачів, але й громадськості, підвищену зацікавленість широких кіл населення у вдосконаленні мови як чинника загальнонаціонального прогресу. На цьому ґрунті неодноразово виникали й виникають гострі дискусії, зіткнення думок із внесенням конкретних пропозицій щодо змін літературних норм, вимоги до владних структур законодавчо закріпити їх, зокрема й щодо нового правопису.

Об'єктами обговорення стали питання функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, в практиці викладання, в побутових умовах, з урахуванням того, що законодавством закріплено уживання інших мов, що ними послуговуються національні меншини. В публікаціях науковців, засобах масової інформації посилились тенденції, спрямовані на утвердження самодостатності, ідентичності української мови, на вилучення з літературного вжитку невиправданих запозичень і калькування. Державний статус української мови вимагає, на думку багатьох її носіїв, подальшого зміцнення.

Суттєву роль у поверненні, зокрема, до літературних норм періоду українізації (20-ті роки ХХ ст.) відіграє наукова реабілітація видатних мовознавців тих часів (А. Кримського, І. Огієнка,

А. Синявського, Є. Тимченка, О. Курило, В. Ганцова, С. Смаль-Стоцького, В. Сімовича, В. Гнатюка). У науковий обіг включені праці відомих учених української діаспори, передовсім патріарха української філологічної думки Ю. Шевельова¹. Опертям у мовному матеріалі все ширше послуговують художні тексти українських письменників 20–30-их років минулого століття, зокрема репресованих. Прикметно, що чимало сучасних новацій були передбачені у книжці письменника й ученого Б. Антоненка-Давидовича *Як ми говоримо* (1970 рік)², що піддавалась у час виходу офіційній критиці.

У зв'язку з процесами національно-культурного відродження зросла зацікавленість у етнологічних, соціо- і психолінгвістичних дослідженнях; всіляко пропагуються ідеї укорінення в свідомості українців рідної мови як духовної цінності. Побачили світ численні публікації, присвячені етнічним мовним знакам, національним словесним символам, лінгвоконцептам, міфологемам³, посилилась увага до виявів української ментальності, зокрема й на мовному рівні⁴. Настійно повторюється думка про те, що поповнення наукової й науково-технічної термінології має відбуватися не стільки шляхом прямих запозичень з мови-джерела, скільки за рахунок створення нових термінів на питомому мовному ґрунті. Разом з тим словники окремих терміносистем, що з'явилися в останній час, нерідко піддаються критиці: або за перезавантаження запозиченнями, переважно з англійської мови, або за продукування невдалого словотворення, що не знаходить застосування на практиці.

За цими процесами відстежувана в цілому односпрямована тенденція — утвердити українську мову як загальнонаціональну. Показові в цьому плані намагання виділити суттєві відмінності української мови від інших слов'янських⁵, що супроводжується

1 Див.: Б. Ажнюк, *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*, Київ 1999.

2 Б. Антоненко-Давидович, *Як ми говоримо*, Київ 1970; Б. Антоненко-Давидович, *Як ми говоримо*, 3-є вид., попр. і допов., Нью-Йорк, Філадельфія 1980.

3 Див.: В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Київ 2006; С. Єрмоленко, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009; В. Кононенко, *Символи української мови*, Київ, Івано-Франківськ 2013.

4 Див.: *Українська душа*, відп. ред. В. Храмова, Київ 1992.

5 Див.: І. Кононенко, *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Варшава 2012.

спробами створення нової академічної граматики, в якій наголошено на специфіці морфолого-синтаксичної структури національної мови⁶. У цьому контексті симптоматичні пропозиції внести часткові зміни в граматичні норми, виокремити ті її варіанти, які вирізняють українську мову на тлі російської та інших слов'янських мов.

Приміром, провідні українські граматики (І. Вихованець, К. Городенська) обмежують можливості уживання дієслів із *-ся сіє* на відміну від російської та польської мов, де такі безособові форми винятково поширені, як альтернатива формам постфіксом *-ся* запропоновано використання пасивних дієприкметників, утворень на *-но, -то* (*будовано* замість *будується*, *співано* замість *співається* тощо), а також дієвідмінюваних форм (*пишемо* замість *пишеться* й под.). Однак труднощі утвердження такої норми пов'язані з повсюдним поширенням форм на *-ся*, зокрема, в науковому, діловому й публіцистичному мовленні, а також у західноукраїнському койне, де навіть можливе відокремлення *ся* від дієслова (на кшталт *як ся маєш?*) пов'язане з впливом польської мови.

Інший приклад — утвердження в українському слововживанні віддієслівних іменників на *-ач (-яч)* замість широко використовуваних у недалекому минулому спільних з російською мовою субстантивованих дієприкметників на *-учий (-ючий), -ачий (-ячий)*: *завідувач* замість *завідуючий*, *командувач* замість *командуючий* і под. Таке вживання ґрунтується на доволі рішучій відмові від форм дієприкметників теперішнього часу (при збереженні, однак, форм дієприслівників на *-учи (-ючи), -ачи (-ячи)*: *читаючи, навчаючись*. Замість таких дієприкметників поширилось використання часом достатньо складних за утворенням форм: *узагальнювальний* замість *узагальнюючий*, *організувальний* замість *організуючий* або підрядних речень з дієсловом і сполучними словами *хто, що: той, хто читає, те, що падає*; пор. *людина, яка сміється; той, хто греблі рве*⁷. Разом з тим повністю витіснити форми на *-учий (-ючий), -ачий (-ячий)*, особливо в офіційно-діловому та науковому мовленні,

6 І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична граматика української мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004.

7 Б. Антоненко-Давидович пропонує, наприклад, замінити кальку з російської мови *знаючий* на *хто (котрий, який) знається, розуміється, тямить, тямущий (тямучий), тямовитий, тямкий*; Б. Антоненко-Давидович, *op.cit.*, Київ 1970, с. 191.

не видається можливим, пор. *спрямовуючий, зростаючий*, широко вживається стійке словосполучення *підростаюче покоління*, закріпилися в мові похідні від дієприкметників прикметники на кшталт *пекучий, терплячий*; пор. *Було видно, було чути, / Як реве **реву-чий*** (Т. Шевченко).

Зміни зачепили й систему української словозміни. Зокрема, перевага віддається формам давального відмінка однини іменників на приголосний *-ові, -еві (-еві)*, а не донедавна більш поширеним на *-у (-ю)*: *батькові, коневі*. Поновлено в правах уживання форм кличного відмінка: *професоре, пане міністре, о весно*. У сфері дієслівної словозміни простежується тенденція до переважання синтетичних форм майбутнього часу на кшталт *читатиму*, а не *буду читати*, до повернення майже забутої (але присутньої в галицьких діалектах) форми давноминулого часу: *був ходив*. Однак ці новації не повною мірою підтримано, зокрема, в засобах масової інформації, в наукових публікаціях.

Здійснюються кроки щодо змін у прийменнико-відмінкових формах. Стали загальноприйнятими в українському суспільстві вимова й написання *в Україні, в Україну* замість *на Україні, на Україну*; суттєво обмежено вживання словосполучення з прийменником *по*: *комітет з кінематографії* замість *комітет по кінематографії*, пор. *комітет по пресі* й *комітет з питань преси, комітет преси* й под. В цих нововведеннях наочно виступає тенденція до відмежування від форм російської мови.

Розгорнута полеміка щодо вживання окремих граматичних норм на ґрунті вибору паралельних конструктивних форм. Для прикладу: на сторінках мовознавчих видань виникли суперечки стосовно припустимості або неприпустимості утворення *у мене є* як кальки з російської мови замість більш органічної української форми *я маю*. У тому ж таки дискусійному річищі обговорюється можливість збереження форми *їхати в Київ* на місці питомої форми *їхати до Києва*⁸.

8 Див.: О. Тараненко, *Демократизація і / або лібералізація (до характеристики сучасного стану нормативно-стилістичних засад української мови)* [в:] *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*, Чернівці 2003, с. 10–17; Я. Радевич-Вінницький, *Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання*, Київ, Дрогобич 2011.

Серед нових явищ у галузі словотвору привертає увагу активізація номінативних ресурсів української мови як рахунок іменників з питомим формантом *нн(я)*, зокрема й щодо доволі поширених у попередній період утворень на *-к(а)*, пор. *шифрування* замість *шифровка*, *заготовлення* замість *заготівка*, хоч частина усталених форм на *-ка* зберігається: *вигадка* й под. Водночас одержують усе більш визнання іменники зі значенням осіб жіночої статі з суфіксом *-к-*, як, наприклад, *лідерка*, *дизайнерка*. У сфері ад'єктивного вживання йде процес заміни форм прикметників з суфіксом *-ональн(ий)*, *-альн(ий)* спрощеними за утворенням формами: *категорійний*, а не *категоріальний*, *концептний*, а не *концептуальний* (хоч часом зустрічаються й паралельні форми), що також засвідчує прагнення позбутися іномовних компонентів словотворення.

Природно, процеси оновлення норм літературної мови зачепили передовсім систему українського лексикону⁹. Ці зміни відбуваються в кількох напрямках. З одного боку, йде активне оновлення суспільно-політичної, економічної, технічної, спортивної термінології, характерної для постіндустріального періоду. З другого боку, накреслилась тенденція до заміни численних закріплених в активному складі слів лексемами питомо українського походження, але такими, які впродовж довгого часу знаходилися на периферії слововживання. Нарешті мають місце спроби (щоправда, не завжди, на думку мовознавців, вдалі) творення нових слів з використанням кореневої системи української (часом польської) мови, але незвичних, що знаходять більше або менше поширення, скажімо, *автівка* (автомобіль), *стіжок* (конус), *рівник* (екватор), *середниця* (діаметр) і под.

У цьому сенсі зацікавлює нещодавно виданий словник *Нові слова та значення*, рекомендований до друку Інститутом української мови НАН України. Як зазначено в передмові, словник репрезентує „нові явища суспільного та виробничого життя, розвиток науки, техніки, культури, нові риси сучасного побуту: *маклер, дилер, маркетинг, менеджер, форекс, брокер, лізинг*”¹⁰, отож наведено передовсім запозичення із західноєвропейських мов. Нових слів

9 Див.: Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Київ 2008.

10 *Нові слова та значення: Словник*, уклали Л. Гумецька, Л. Василькова, Київ 2008, с. 3.

на питоми українському ґрунті в цьому словнику порівняно обмежена кількість. Це, зокрема, *копанка* ‘підпільна шахта з видобування вугілля, яка найчастіше розташована у домашньому приватному господарстві із залученням до роботи кількох осіб’, *зверхник* 1. ‘керівник, вищий за посадою; начальник; 2. ‘той, хто має владу’; *податківець* ‘працівник податкової служби’; *дочірня (компанія)* ‘компанія, контрольована іншою (материнською) компанією, яка є єдиним засновником’ та ін. Прикметна історія деяких наведених у словнику слів. Скажімо, подане як неологізм утворене на питоми ґрунті слово *безхатченко* розм. ‘людина, яка не має домівки; бомж’ і паралельно, теж як нове слово — *бомж* розм. ‘бездомна, безпритульна людина без певного місця проживання’ (останнє слово, як відомо, походить з російського джерела).

Один з можливих шляхів оновлення лексику, що до нього вдається українська громадськість, — підтримування тих варіантів слововживання, які знаходились в пасивному запасі, але набули переваги як питоми українські. Джерелом подібних лексем у їхньому відновленому значенні нерідко стають старі словники, передовсім *Словарь української мови* Б. Грінченка¹¹, а також художні тексти письменників XIX – початку XX ст. та української діаспори. Важко стверджувати, що беззастережне поповнення лексику „звільненими з полону” новаціями одержує загальне схвалення; отож продовжується процес „співіснування” лексики усталеної за багаторічну практику мовців, особливо старшого покоління, сільської місцини, й поновлених слів, проте тенденція до повернення питомих слів наростає.

Найбільш прийнятними виявились утворені й переосмислені слова зі сфери суспільно-політичного життя, з урахуванням, однак, того факту, що одні й ті самі слова оновленого лексику й стійкі сполуки нерідко одержують у політизованому українському суспільстві неоднозначну, часом протилежну характеристику. Якщо слова й словосполучення — прикмети сучасного життя на кшталт *парламент*, *кабінет міністрів*, *національний університет*, *державник* та ін. — не викликають труднощів витлумачення, то вже, скажімо, назви представників тих чи тих політичних сил (*рухівець*, *бютівець*, *регіонал*, *свободівець*) здебільшого одержують відмінну оцінку,

11 *Словарь української мови, упоряд.* Б. Грінченко, т. 1–4, Київ 1907–1909.

пор. слова й звороти, пов'язані з подіями минулого й нещодавнього часу на кшталт *національно-визвольні змагання, січові стрільці, помаранчева революція* й под. Прикметний приклад – вживання слова *п'ємонт* розм. 'область країни, що є передовою у певній галузі, вирішенні чого-небудь', що вживалося напочатку 90-их років як символ волелюбної Галичини, а нині часом використовується переважно в іронічному сенсі¹². Деякі слова офіційно-ділового стилю ще не одержали широкої підтримки, наприклад, *речник* 'виразник чієїсь позиції, прес-секретар', *очільник* 'керівник' і под.

Значно більше нарікань викликають спроби заміни звичних слів новаціями, утворення яких не зумовлено нагальними потребами комунікації. Наведемо характерний приклад. Довший час в українській мові побутувало аналогічне російському слово *вертоліт*, потім на ґрунті питомих коренів було запропоновано замінити його на слово *гвинтокрил*, однак останнє все більше витісняється запозиченим словом *гелікоптер*, як наслідок всі три слова (передовсім останнє) продовжують паралельно використовуватися в різних мовленнєвих умовах. Не одержала остаточної підтримки заміна старого запозичення *аеродром* словом *летовище* (від *летіти*; за *Словником староукраїнської мови XIV-XV ст., льтовище* 'місце літнього перебування людей або худоби', від *льто*¹³).

Частина словесних варіантів до запозичень на ґрунті питомих коренів приймається з вірогідністю подальшого закріплення, скажімо, вживання *слухавка* (телефонна трубка), *світлина* (фотографія), *наклад* (тираж), пор. менш звичне *підойма* (ліфт). Разом з тим останнім часом з'явилися пропозиції скористатися лексичними запозиченнями там, де успішно функціонують питомі українські утворення, пояснити подібні новації можна хіба що модою на перейменування. Скажімо, дискусію викликала заміна питомого слова *лікарня* на *шпиталь* (пор. *ліки, лікувати, лікар, лікувальний* і *шпиталювати, шпитальний*) (Б. Антоненко-Давидович залишав за словом *шпиталь* лише значення 'притулок для старих' на місці *госпіталь*¹⁴).

12 *Нові слова та значення...*, с. 182.

13 *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*, т. 1, за ред. Л. Гумецької, І. Керницького, Київ 1977, с. 564.

14 Б. Антоненко-Давидович, *op.cit.*, Київ 1970, с. 47.

Як важливу подію в суспільному житті України було сприйнято видання першого тому нового *Словника української мови*¹⁵. Однак його вихід викликав серйозну полеміку в середовищі мовознавців, викладачів, діячів культури. Висловлені, зокрема, критичні зауваги з приводу наслідування авторами нового словника традиційних засад *Тлумачного словника 1970-1980 років*, особливо в тлумаченні слів, використанні ілюстративного матеріалу¹⁶. Розгорнута навколо цього видання дискусія підняла широкий спектр питань сучасного слововживання в його новітніх пошуках. Постає й проблема широкого включення в словникарський обіг діалектної лексики.

Дослідження показали, що українська літературна мова в останній період зазнає суттєвого впливу діалектної стихії. Зросла увага до вивчення діалектного членування мови, посилилось уживання діалектних слів і зворотів окремих етнографічних груп, зокрема, русинів у Закарпатті, гуцулів і бойків на Прикарпатті, поліщуків на Поліссі тощо. Набувають усе більшої ваги регіональні койне, що помітно в мовленні масмедіа, в текстах місцевих письменників¹⁷. Цьому рухові до народної мови посприяло й видання творів призабутих авторів (суспільний резонанс викликали, наприклад, насичені гуцулізмами сучасний роман М. Матіос *Солодка Даруся* та перевидання повісті *Дідо Іванчик* П. Шекерика-Даникова).

Чималий шар лексики, пов'язаний із впливом західноукраїнського варіанта української літературної мови, поступово поширюється на всі терени держави, позначається на художніх текстах східноукраїнських письменників¹⁸. Зміщуються, скажімо, з рівня „обласне” (за *Тлумачним словником 1970-1980 років*) у сферу загальноновживаних слова на кшталт *опінія, терен, обшир, наразі, наживо, віншувати* та ін., які здебільшого мають помітне польське походження. Прикметне в цьому сенсі повсюдне посилення використання

15 *Словник української мови, т. 1*, гол. ред. В. Русанівського, Київ 2010.

16 Див.: В. Німчук, *Про сучасну українську тлумачну лексикографію* [в:] „Українська мова”, 2012, № 3.

17 Див.: В. Грещук, *Гуцульський діалект у мові сучасної української літератури* [в:] „Українознавчі студії”, вип. 13–14, Івано-Франківськ 2012–2013, с. 3–11.

18 В. Кононенко, *Галицькі мовні елементи в текстах письменників Наддніпряниці* [в:] „Вісник Прикарпатського ун-ту. Філологія”, вип. 25–26, Івано-Франківськ 2010, с. 6–11.

дієслова-зв'язки *є* на місці звичного еліпса: *То є чистая вода синіх гір* (В. Івасюк).

Час від часу активізуються дискусії навколо змін у правописних і орфоепічних нормах літературної мови, причому думки мовознавців, учительства, культурних працівників відносно виходу з „лабіринту правописного дуалізму” (за словами Б. Ажнюка) суттєво розходяться. Прибічники більш радикальних змін (В. Німчук, І. Вихованець, О. Пономарів та ін.) наполягають на внесенні в норми письма правил, які наближують правопис до норм 20-их років ХХ ст. Слід зазначити, що в *Орфографічний правопис* 1991, 1993 років уже була уведена низка новацій. Зокрема, нормою цього словника стало розмежування слів з фарингальним *г* і проривним *г*, розширена сфера вживання закінчень *-у* (*-ю*) в родовому відмінкові іменників чоловічого роду на приголосний, поточнено написання багатьох іншомовних слів, зокрема імен та прізвищ, але ще збережене таке написання, як *Хемінгвей*, паралельне *Гете* й *Гете* й под¹⁹. Серед мовознавців більш поміркованих поглядів (В. Русанівський, В. Складенко, С. Єрмоленко та ін.) переважає думка щодо необхідності поступового, поетапного внесення змін у правопис.

Водночас практика письма засвідчила, що все більше видань, зокрема тих, що побачили світ у Львові, самостійно змінюють правописні норми, вносять в написання суттєві корективи. Значні розходження думок пов'язані, наприклад, з неупорядкованим написанням запозичених власних назв. Визнано, зокрема, доцільним писати й вимовляти *г* там, де в іноземній мові пишеться *h*, і *г* — там, де в першоджерелі латинське *g*. Отож поширилася група слів з написанням проривного *г*, в тому числі у власних назвах, пор. *Гемінгвей*, *Гете*, *Гетель* і под. Попри незвичність подібних написань для багатьох мовців, вони за рівнем адекватності більше відповідають європейським нормам. Порівняймо, наприклад, низку нових написань власних імен у виданому у Львові *Універсальному словнику-енциклопедії*, укладачі якого задекларували такий підхід: „У власних назвах (географічні об'єкти й персоналії) ужито комбінації загальнообов'язкових правил і рекомендацій українських учених-мовознавців та осягнень світової філології”: *Йотеборь* замість

19 *Український правопис*, Київ 1993; див.: В. Німчук, *Проблеми українського правопису в ХХ ст.* [в:] *Український правопис (проект найновішої редакції)*, Київ 1999.

*Гетеборга, Райн замість Рейну, Боша замість Босха, Айзенговера замість Ензенхауера*²⁰.

Викликають подальші дискусії положення щодо вимови й написання в словах давньогрецького походження літери *t* на місці більш прийнятого *φ*: *міт* (*міф*), *етер* (*ефір*), *аритметика* (*арифметика*), *Атени* (*Афіни*) й под. Водночас здебільшого визнано припустимим розмежування значень таких слів, як *кафедра* (в університеті) й *катедра* (церква), паралельне написання власних імен на кшталт *Тодось* і *Феодосій*, *Тадей* і *Фадей*, *Теодор* і *Федір*, *Текла* й *Фекла* й под. Виходячи з давньої традиції, запропоновано написання й вимова закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників жіночого роду типу *радості*, *любви*, *вірності* (на місці широко вживаних *радості*, *любві*, *вірності* й под.). Форми на *-и*, характерні для західноукраїнських діалектів, нині поширені в художньому мовленні.

Наявність варіативності літературних норм, подальші пошуки нових мовленнєвих рішень аж ніяк не засвідчують нестабільність мовного життя в Україні. Сильна давньою літературною традицією, багатим словниковим потенціалом, розвиненою граматичною системою, українська мова набирає нових можливостей самоідентифікації.

²⁰ *Універсальний словник-енциклопедія*, голова ред. ради М. Попович, Київ 1999, с. 4.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б., *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*, Київ 1999.
- Антоненко-Давидович Б., *Як ми говоримо*, Київ 1970.
- Антоненко-Давидович Б., *Як ми говоримо*, 3 вид., попр. і допов., Нью-Йорк, Філядельфія 1980.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична граматики української мови*, за ред І. Вихованця, Київ 2007.
- Грещук В., *Гуцульський діалект у мові сучасної української літератури* [в:] „Українознавчі студії”, вип. 13–14, Івано-Франківськ 2012–2013.
- Єрмоленко С., *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009.
- Жайворонок В., *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Київ 2006.
- Клименко Н., Карпіловська Є., Кислюк Л., *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Київ 2008.
- Кононенко В., *Галицькі мовні елементи в текстах письменників Наддніпрянщини* [в:] „Вісник Прикарпатського університету. Філологія”, вип. 25–26, Івано-Франківськ 2010.
- Кононенко В., *Символи української мови*, Київ, Івано-Франківськ 2013.
- Кононенко І., *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Варшава 2012.
- Німчук В., *Проблеми українського правопису в ХХ ст.* [в:] *Український правопис (проект найновішої редакції)*, Київ 1999.
- Німчук В., *Про сучасну українську тлумачну лексикографію* [в:] „Українська мова”, № 3, Київ 2012.
- Радевич-Вінницький Я., *Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання*, Київ, Дрогобич 2011.
- Тараненко О., *Демократизація і / або лібералізація (до характеристики сучасного стану нормативно-стилістичних засад української мови)* [в:] *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*, Чернівці 2003.

СЛОВНИКИ

Українська душа, відп. ред. В. Храмова, Київ 1999.

Нові слова та значення: Словник, уклали Л. Туровська, Л. Василькова, Київ 2008.

Словарь української мови, упоряд. Б. Грінченко, т. 1–4, Київ, 1907-1909.

Словник староукраїнської мови, т. 1, за ред. Л. Гумецької, І. Керницького, Київ 1977.

Словник української мови, т. 1, гол. ред. В. Русанівський, Київ 2010.

Український правопис, Київ 1993.

Універсальний словник-енциклопедія, голова ред. ради М. Попович, Київ 1999.

Trends in modern Ukrainian literary language

In Ukrainian literary language of the recent times, systemic structural changes caused by the process of social, economic and cultural development can be distinguished. The functioning of Ukrainian as the state language shows prospects for lexical renovation, and the improvement of grammar standards for the further development of scientific, technical, journalistic, official and business styles. The consolidation of society in language specific elements of grammar and lexicon, and changes in spelling rules that oppose the established tradition have become notable trends.

Key words: state language, trends, word use options, specific lexis, grammar standard, dialectal division, Ukrainian spelling.

Surżyk i jego wpływ na zmiany w narodowo-językowej świadomości Ukraińców

Spokrewnienie języka rosyjskiego i ukraińskiego, przynależących do jednej grupy – wschodniosłowiańskiej – sprzyjało szerokiemu rozprzestrzenieniu na ziemiach ukraińskich zjawisk interferencyjnych stanowiących idealny grunt dla kształtowania i formowania się nowych form (hybryd) językowych. Jednym z następstw procesów interferencyjnych w obrębie w/w języków jest zjawisko określane mianem *surżyk*. Niniejszy artykuł stanowi próbę opisu kontrowersji związanych z lingwistycznym, ale też politycznym i kulturowym, statusem surżyka, który może być postrzegany jako anomalia w akademickich poglądach na związki między przynależnością narodową a tożsamością językową narodu ukraińskiego.

Spośród wszystkich czynników określających sytuację językową na Ukrainie, jeden pozostaje niezmiennym – jednoczesne współistnienie dwóch spokrewnionych języków – rosyjskiego i ukraińskiego, w różnym stopniu rozprzestrzenionych na całym terytorium Ukrainy, jednak nieustannie i wzajemnie na siebie oddziałujących. Charakter językowej współzależności determinuje z kolei kierunek procesów, zachodzących w ukraińskim społeczeństwie¹.

Odmienności i różne typy interakcji pomiędzy językami słowiańskimi wynikają – jak zauważa A. Bracki – zarówno z przyczyn geopolitycznych, niejako zewnętrznych (długotrwałe sąsiedztwo, rywalizacja i właśnie międzyetniczne, asymilowanie obcych elementów językowo-kulturowych), jak i przyczyn wewnętrznych, odwołujących się do pokładów mentalności

1 O. Жирокина, *Лізла баба по лесніце, упала з драбини: заметки о языковой ситуації на Україні*, <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1415>, [23.01.2014].

i specyfiki kulturowej (przekonanie społeczeństwa o zbieżnościach bądź rozbieżnościach językowo-kulturowych i innych cechach wyróżniających dany naród)².

Analiza rzeczywistości społeczno-politycznej na Ukrainie, poczynając od roku 1991, pokazuje głęboką erozję społeczeństwa w aspekcie językowym. Choć stopniowo wzrasta liczba osób posługujących się językiem ukraińskim, a język rosyjski w miastach przestał być automatycznie utożsamiany z prestiżem, to jednak nad Ukrainą „unosi się trzeci byt – surżyk – produkt ich interferencji, niezdolny do ewolucji w samodzielną mowę i niejako pasożytny na dwóch macierzystych kulturach”³.

W przeciągu kilku dziesięcioleci, poprzedzających upadek ZSRR, sytuacja językowa w republikach radzieckich w mniejszym bądź większym stopniu uzależniona była od polityki rusyfikacji. Wskutek podjętych działań, a także pod wpływem czynników historycznych kilku minionych stuleci, na Ukrainie ukształtowała się dość specyficzna sytuacja, charakteryzująca się powszechnym rozprzestrzenieniem języka rosyjskiego, w cieniu którego znajdował się język ukraiński. Z kolei spokrewnienie wspomnianych wyżej języków, przynależących do jednej grupy – wschodniosłowiańskiej – sprzyjało językowej interferencji na pograniczu rosyjsko-ukraińskim. Proces wzajemnego językowego oddziaływania cechował się jednak znacznie większą intensywnością niż można przypuszczać i wraz z pojawieniem się poszczególnych dialektów nie zanikł samoistnie. Szerokie rozprzestrzenienie zjawisk interferencyjnych stanowiło idealny grunt dla formowania i kształtowania się nowych „mieszanych” form (hybryd) językowych, do których można zaliczyć surżyk na Ukrainie oraz jego paralelną odmianę na Białorusi – trasiankę.

Problem egzystencji języka ukraińskiego oraz powstałego na jego bazie surżyka, próba klasyfikacji którego do dziś nastęrcza licznych problemów i trudności, ma o wiele bardziej złożone podłoże i znaczenie. Wiąże się to z koniecznością uwzględnienia nie tylko aspektów *stricte* lingwistycznych, ale również realnych warunków, wynikających z wzajemnych relacji pomiędzy językiem i narodem.

Zjawisko, określane mianem surżyka, należy do specyficznych form językowych na Ukrainie. Jego socjalno-narodową naturę odzwierciedla sam termin zapożyczony z leksyki agrarnej. Słownik tłumaczeniowy

2 A. Bracki, *Surżyk. Historia i terażniejszość*, Gdańsk 2009, s. 18.

3 Ł. Masenko, *Język i społeczeństwo. Wymiar postkolonialny*, Gdańsk 2008, s. 6.

języka ukraińskiego definiuje *surżyk* w dwóch znaczeniach: 1. „mieszanka ziarna pszenicy i żyta, żyta i jęczmienia, jęczmienia i owsa itd.; mąka z takiej mieszanki”; 2. „elementy dwóch lub większej liczby języków, zestawione i połączone sztucznie, bez przestrzegania norm i zasad języka literackiego; nieczysty język”⁴. W ten sposób jądro semantyczne *surżyka* łączy w sobie dwa elementy – mieszaninę („dyfuzję”) dwóch różnych substancji i jednocześnie obniżenie jakości utworzonego „produktu”.

Kwestia czasu ukształtowania się drugiego znaczenia słowa „*surżyk*”, wskutek metaforycznego przeniesienia na grunt językowy konkretnego pojęcia ze sfery życia wiejskiego, budzi wiele wątpliwości. Na przełomie XIX / XX wieku ten swoisty rosyjsko-ukraiński quasi-język uległ już dość znacznemu rozprzestrzenieniu⁵. Krótki okres ukrainizacji lat 20-tych XX wieku, w którym w wyraźny sposób zaznaczona została konieczność rozszerzenia funkcji i sfer posługiwania się literackim językiem ukraińskim, wyniósł na porządek dzienny problem *surżyka* – jako mieszanego typu (sposobu) porozumienia się. W okresie sowieckim kwestia *surżyka* stała się tematem tabu. „Okaleczony język”, jak niejednokrotnie określa się *surżyk*, poprzez sam fakt swego istnienia przeczył oficjalnej pseudo-historycznej, harmonijnej dwujęzyczności na Ukrainie i dobroczynnemu wpływowi języka rosyjskiego na ukraiński. Dopiero w latach 90-tych minionego stulecia *surżyk* stał się obiektem badań lingwistycznych. Należy jednak zauważyć, iż zdecydowana większość prac z tego okresu ma wyraźnie wartościujący, negatywny charakter w stosunku do analizowanego zjawiska i wyraża głównie subiektywne stanowisko autora.

Surżyk jawi się jako „katastroficzne następstwo długotrwałej rosyjsko-ukraińskiej interferencji”⁶. Analiza *surżyka* wymaga przede wszystkim próby rozwiązania problemu jego kwalifikacji oraz wyznaczenia jego miejsca wśród zjawisk językowych na Ukrainie. W poszczególnych pracach językoznawczych można zauważyć różne stanowiska badaczy. *Surżyk* bywa rozpatrywany jako forma języka potocznego, żargonu, socjolektu lub jako półjęzyk bez określonej dominanty językowej⁷. Zgodnie z alternatywnym

4 *Словник української мови*, т. 9., Київ 1978, с. 854.

5 Л. Масенко, *Суржик як соціолінгвістичний феномен*, <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-surzhyk.htm>, [27.01.2014].

6 S. Jermolenko, *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова*, Opole 1999, с. 57.

7 В. Труб, *Явище „суржик” як форма просторіччя в ситуації двомовності* [В:] „Мовознавство”, nr 1, 2000, s. 46–58.

punktem widzenia, surżyk nie może być rozpatrywany jako żargon, ponieważ główna funkcja żargonu polega na „przeciwstawianiu się innym” – surżyk z kolei pełni zupełnie inną rolę – osoby posługujące się nim starają się przystosować (a nie przeciwstawiać) do rosyjskojęzycznego środowiska miejskiego.

Zdaniem części badaczy rosyjsko-ukraińską hybrydę językową nie można nazwać również socjolektem – powstaje on bowiem w ramach jednego języka, a surżyk – jest mieszaniną dwóch różnych systemów językowych (synteza rosyjskiej leksyki z ukraińską składnią, fonetyką i morfologią). Efektem wzajemnego przenikania się języka rosyjskiego i ukraińskiego są tzw. *s u r ż y k i z m y*, przejawiające się na różnych poziomach językowych: leksykalnym (np. *язик* (ros. *язык*; ukr. *мова*; pol. *język*); *больниця* (ros. *больница*; ukr. *лікарня*; pol. *szpital*); *бутылка* (ros. *бутылка*; ukr. *пляшка*; pol. *butelka*); *первий* (ros. *первый*; ukr. *перший*; pol. *pierwszy*)), fonetycznym (np. *тьотя* (ros. *тётя*; ukr. *тітка*; pol. *ciocia*); *бельйо* (ros. *бельё*; ukr. *білизна*; pol. *bielizna*)), morfologicznym (np. *замітуми* (ros. *заметить*; ukr. *помітуми*; pol. *zauważyć*), a także na poziomie gramatycznym (np. *по місцям* (ros. *по местам*; ukr. *по місцях*; pol. *po miejscach*); *на російській мові* (ros. *на русском языке*; ukr. *російською мовою*; pol. *po rosyjsku*); *хворий туберкульозом* (ros. *больной туберкулезом*; ukr. *хворий на туберкульоз*; pol. *chory na gruźlicę*).

Próbując znaleźć miejsce tego swoistego quasi-języka w szeregu zjawisk socjolingwistycznych analizowany jest również sam proces jego formowania. Surżyk bywa rozpatrywany w kategorii dzielącego ogniwa, pełniącego rolę przejściowego etapu w procesie wyparcia języka ukraińskiego przez rosyjski. To dzielące ogniwo bywa nazywane subjęzykiem⁸. Pojawiały również próby określenia surżyka jako tworu językowego, pojawiającego się w procesie pidżynizacji⁹. Zrównanie surżyka z pidżynem możliwe jest, gdy weźmiemy pod uwagę okoliczność, iż surżyk, podobnie jak i pidżyn, posiada słownikową podstawę języka-kolonizatora (w tym przypadku języka rosyjskiego)¹⁰.

8 Л. Масенко, *Мова і політика*, Київ 1999, с. 98.

9 *Pidżyn* (*pidgin*) – ogólna nazwa języków o uproszczonej morfologii i składni, a także ograniczonym zasobie leksykalnym, powstałych w ekstremalnej sytuacji wskutek kontaktów różnych grup społecznych, posługujących się różnymi językami.

10 Л. Масенко, *Мова ...*, с. 98.

Złożoność surżyka spowodowała, iż do chwili obecnej nie ma zgodności wśród badaczy co do natury omawianego zjawiska. Z jednej strony jest on charakteryzowany jako hybryda językowa, subjęzyk, jako produkt zaścimienia i zanieczyszczenia czystego literackiego języka ukraińskiego przez rusycyzmy lub jako zjawisko, zagrażające językowi ukraińskiemu wewnętrznym spustoszeniem i degradacją. Z drugiej strony postuluje się, iż surżyk powstał w sposób naturalny wskutek długotrwałej rosyjsko-ukraińskiej interferencji. Próby zestawienia surżyka z innymi zjawiskami, a także znalezienia odpowiedników wśród typowych form kontaktów międzyjęzykowych lub wariantów danego języka okazują się bezowocne.

Oprócz *stricte* lingwistycznego aspektu analizy surżyka należy zwrócić uwagę na jego związek i znaczenie ze sferą socjalno-polityczną i miejscem jakie zajmuje na językowej mapie współczesnej Ukrainy.

W kontaktach między poszczególnymi językami – jak stwierdza M. Bugajski – zawsze pojawia się problem wyboru: „(...) nie chodzi tu oczywiście o kontakty doraźne między pojedynczymi przedstawicielami różnych narodowości, lecz o trwałe kontakty między różnymi wspólnotami komunikatywnymi, między którymi trudno wyobrazić sobie idealną równowagę. Zazwyczaj bywa tak, iż jeden ze współistniejących systemów okazuje się bardziej ekspansywny, co pociąga za sobą wpływ nie tylko w sferze samego języka, lecz także w innych dziedzinach życia społecznego”¹¹.

Cywilizacyjna ekspansja pewnych narodów pociąga za sobą ekspansję poszczególnych języków i zmusza przedstawicieli słabszych społeczeństw do posługiwania się językiem państwa-kolonizatora¹². Niemożliwe jest całkowite wyeliminowanie języków, które kiedyś zostały narzucone siłą. Jednak wraz z powstaniem nowych organizmów państwowych i związanym z nim procesem kształtowania samoświadomości narodowej, kwestia sytuacji językowej ulega znacznym przeobrażeniom.

Pojawienie się niepodległego państwa ukraińskiego znacząco zmieniło sytuację nie tylko w regionie, ale i w całej Europie. Zdaniem Zbigniewa Brzezińskiego powstanie niepodległej Ukrainy „(...) można uznać za jedno z trzech największych wydarzeń geopolitycznych XX wieku”¹³.

11 M. Bugajski, *Językoznawstwo normatywne*, Warszawa 1993, s. 21.

12 *Ibidem*, s. 24.

13 M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002, s. 17.

O ile w okresie sowieckim sytuacja językowa na Ukrainie opisywana była jako czas „stabilnego” rosyjsko-ukraińskiego bilingwizmu, to jednak wraz z odzyskaniem niepodległości kwestia ta uległa diametralnej zmianie, przejawem czego był odmienny stosunek do języka rosyjskiego – próby jego degradacji w ujęciu polityczno-społecznym stały się jednym z przejawów walki z „demonami przeszłości” i jednoczesnym ukierunkowaniem na niezawisłość i niezależność. Dla wspólnoty etnicznej, nie posiadającej własnego państwa, język jest zazwyczaj głównym czynnikiem kształtowania tożsamości narodowej. Wszystkie usamodzielnione politycznie narody zazwyczaj dość gorliwie podkreślają swoją odrębność językową, uważając ją za konieczny warunek istnienia państwowości¹⁴. W przypadku Ukrainy sytuacja wyglądała nieco inaczej. W okresie sowieckim język ukraiński dyskryminowano i sprowadzano do roli języka chłopskiego, nizin społecznych i ludzi pracujących fizycznie. W ostatecznym rozrachunku język ukraiński spełniał przede wszystkim drugorzędne funkcje w porównaniu z ogólnopaństwowym językiem rosyjskim, dominującym praktycznie we wszystkich dziedzinach życia¹⁵. Jak stwierdza M. Riabczuk, „(...) uświadomiona i uznana za rzeczywistość istotną językowo-kulturowa odmienność od Rosjan stwarzała Ukraińcom szansę stania się odrębnym narodem, a nie regionalną dialektową odmianą narodu rosyjskiego”¹⁶. Jednak po zdobyciu przez Ukrainę niezależności to „(...) obywatelstwo, a nie język i kultura, stało się nagle głównym wskaźnikiem „ukraińskości”. Dokładniej, pojęcie to jak gdyby rozdziwiło się: do tradycyjnego językowo-kulturowego określenia ukraińskości doszło nowe, czysto polityczne”¹⁷. Świadomość narodowa Ukraińców kształtowała się znacznie szybciej niż językowa, wyprzedzała ją. Być może dlatego język ukraiński, w odróżnieniu od języka rosyjskiego, nie posiadał aż takiej siły konsolidującej społeczeństwo i stanowiącej priorytetowy wskaźnik tożsamości.

Jaką rolę odgrywa zatem kwestia języka w kształtowaniu się narodu? A. Motyl, jeden z zachodnich sowietologów, pisał, iż „język ma potencjalną

14 M. Bobrownicka, *Poliglotyzm społeczeństw słowiańskich a rozwój ich świadomości narodowej* [w:] *Język a tożsamość narodowa*, Kraków 2000, s. 36.

15 B. Albin, W. Baluk, *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Ukraina*, Wrocław 2002, s. 10.

16 M. Riabczuk, *Dwie Ukrainy*, Wrocław 2004, s. 94.

17 *Ibidem*, s. 95–96.

symboliczną jakość w upolitycznionym środowisku językowym: natychmiast stawia mówcę po jednej z dwóch stron barykady”¹⁸.

Związek języka z pojęciem narodu wydaje się być oczywistym i nie budzącym wątpliwości. Z potocznym rozumieniem słowa „naród” wiąże się nierozzerwalnie pojęcie języka – i na odwrót: gdy mówimy o wszystkich ludziach posługujących się danym językiem jako ojczystym, uznajemy ich za wspólnotę narodową¹⁹. Aby zanalizować proces formowania się świadomości narodowej Ukraińców należy wziąć pod uwagę kwestię roli i znaczenia języka w formowaniu narodowej tożsamości.

Zgodnie z ogólną definicją, naród kształtuje się jako trwała wspólnota na podstawie wspólnych tradycji historycznych, kultury, języka, terytorium i życia ekonomicznego. Dla powstania narodu niezbędne jest pojawienie się świadomości narodowej oraz poczucia odrębności wobec innych narodów. Naturalną konsekwencją w procesie rozwoju narodu jest upolitycznienie tej wspólnoty oraz dążenie do stworzenia własnego państwa. Język jest w tym procesie jednym z najważniejszych czynników²⁰. Poczucie tożsamości narodowej ujawnia zazwyczaj swój silny związek właśnie z językiem używanym przez daną wspólnotę narodową i prowadzi do działań zmierzających m.in. do ochrony danego języka przed nadmiernym wpływem innego języka. Wiąże się to z powszechnym przekonaniem, iż zbyt rozległe i szybko zachodzące przeobrażenia w języku narodowym, będące konsekwencją oddziaływania innego języka, są uznawane za swoistą ekspansję innej (w domyśle „obcej”, „złośliwej”) kultury, dysponującej potencjalnie deformującą i niszczytelką siłą, wskutek działania której zmianie ulega tożsamość narodowa²¹.

Jak już wspomnieliśmy, spośród szeregu kryteriów, za pomocą których wyznaczany jest fenomen narodu i wśród licznych cech świadczących o jego istnieniu, język zajmuje jedno z głównych miejsc. Dla wielu współczesnych Europejczyków język i kultura są niekiedy ważniejsze od religii. Należy jednak wziąć pod uwagę fakt, iż rola i znaczenie języka ojczystego w tworzeniu się świadomości narodowej nie zawsze były

18 *Ibidem*, s. 69.

19 A. Furdal, *Językoznawstwo otwarte*, Wrocław 2000, s. 189.

20 P. Tomanek, *Język ojczysty jako czynnik kształtowania się świadomości narodowej Ukraińców* [w:] *Język a tożsamość narodowa*, pod red. M. Bobrownickiej, Kraków 2000, s. 103.

21 *Ibidem*, s. 104–105.

identyczne w przypadku poszczególnych społeczności. Istnieją poglądy jakoby język nie był warunkiem koniecznym i niezbędnym do istnienia poczucia tożsamości określonej zbiorowości, a co się z tym wiąże – przynależność językowa niekoniecznie musi być jednoznaczna z utożsamieniem się z całą grupą narodowościową²².

W rozwoju języka ukraińskiego oraz ukraińskiej świadomości narodowej można wyodrębnić kilka okresów. Na przestrzeni XII–XVII wieków, niezależnie od zmieniających się form władzy politycznej i faktu władania Ukrainą przez obcych monarchów, Ukrainie udało się zachować językowo-kulturalną ciągłość. Można zatem stwierdzić, iż już na początku XVIII wieku istniała pewna forma tożsamości narodowej, o czym świadczy chociażby dostrzeżenie własnej odmienności w stosunku do sąsiadów²³.

Po utracie elit – potencjalnych nosicieli świadomości narodowej – powstaje XIX-wieczny ruch ukraiński lewobrzeżnej Ukrainy, mający na celu przywrócenie kulturze ukraińskiej charakteru kultury kompletnej i próbie chociaż częściowego doprowadzenia społeczności ukraińskiej do stanu organizmu państwowego²⁴.

Od połowy XIX wieku rozwój ukraińskiej świadomości narodowej z jednej strony ograniczany jest poprzez poniżanie i dyskryminowanie języka ukraińskiego różnymi środkami administracyjnymi i represyjnymi, z drugiej strony natomiast marginalizowano i wyśmiewano ukraińskość, wskazywano na jej niedorozwój i konieczność jej wyparcia przez kulturę rosyjską²⁵.

W XX wieku przeobrażenia tożsamościowe na Ukrainie zapoczątkowane zostały poprzez powolne przemiany życia społecznego, dokonujące się od połowy lat 80-tych²⁶. Wraz z uzyskaniem niepodległości Ukraina stanęła przed poważnym wyzwaniem, jakim było nie tyle stworzenie alternatywnego (i opozycyjnego jednocześnie) wobec radzieckiego projektu tożsamości, lecz projektu samoistnego, w którym tożsamość ukraińska będzie atrakcyjnym i konsolidującym społeczeństwem wzorem

22 J. Kusz, *Wydamsugować matę, czyli język i tożsamość* [w:] „Nowa Gazeta Polska”, nr 15, 2007, s. 34–39.

23 I. Szewczenko, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 1996, s. 11.

24 Д. Чижевський, *Історія української літератури*, Тернопіль 1994, с. 307.

25 P. Tomanek, *op. cit.*, s. 121.

26 O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2002, s. 59.

i czynnikiem. Współczesne debaty o tożsamości, zdaniem O. Hnatiuk, „wpisują się w dzisiejsze debaty europejskie, różnią się jednak od nich uporczywym przywoływaniem kontekstu geopolitycznego”²⁷. W każdym nowo powstałym państwie współistnieją zazwyczaj konkurujące ze sobą tożsamości. Chociaż od uzyskania przez Ukrainę niepodległości minęły już prawie dwie dekady, to jednak ukraińską tożsamość definiuje się jako „(...) bardziej „bycie między” niż „bycie w sobie”. Między Wschodem a Zachodem, między Rosją a Polską, między komunizmem a nacjonalizmem, między Scyllą a Charybdą”²⁸.

Nie ulega wątpliwości, że formowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego, podobnie jak wielu narodów regionu, odbywało się w niesprzyjających okolicznościach. Niektórzy twierdzą nawet, że proces kształtowania się narodu ukraińskiego do dziś nie został zakończony, bowiem narodu tego nie jednoczy ani wspólny język, ani pamięć historyczna, ani też wyznanie – trzy elementy uznane za konstytutywne dla tożsamości narodowej.

Język, w rezultacie szczególnego uformowania narodu ukraińskiego i jego świadomości – jak twierdzi wspomniany M. Riabczuk – jest jednym z głównych elementów, które rozdzielają go na dwie części – rosyjsko i ukraińskojęzyczną. Jest to dość uproszczony podział – nie została uwzględniona ta część społeczeństwa, która w zależności od okoliczności posługuje się i jednym i drugim językiem, a także znacznej grupy, dla której „językiem ojczystym” jest surżyk. Zgodnie z wynikami badań socjologicznych, surżykiem posługuje się obecnie od 11 do 18 procent ludności Ukrainy: od 2,5 procenta na Zachodniej Ukrainie, do maksymalnego wskaźnika 21 procent w Okręgu Połtawskim, Sumskim i Czernichowskim. Na uwagę zasługuje również fakt, iż w południowych i wschodnich regionach liczba osób posługujących się surżykiem znacznie przewyższa część ukraińskojęzycznej ludności (dla porównania: na południu surżykiem posługuje się 12,4 procent, przy czym ukraińskim – zaledwie 5,2)²⁹.

Zgodnie z powszechną opinią, język pełniąc funkcję społeczną jest nie tylko środkiem komunikacji międzyludzkiej, ale także nośnikiem odzwierciedlenia mentalno-emocjonalnego światopoglądu jednostek

27 *Ibidem*, s. 59–60.

28 *Ibidem*, s. 61.

29 В. Є. Хмелько, *Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності*, <http://www.kiis.com.ua/txt/pdf/ing-ethn.pdf>, [13.01.2014].

posługujących się danym systemem językowym. Można zatem stwierdzić, iż język jest także kontynuacją i sposobem przejawiania narodowej mentalności poszczególnych jednostek, grup społecznych, a w ostatecznym rozrachunku – całego narodu. W sytuacji, gdy w granicach danego terytorium współlistnieją na bliżej nieokreślonych warunkach i zasadach dwa systemy językowe, istnieją również odpowiadające im mentalności i ideologie, nośnikami których są poszczególne języki³⁰.

Jak już wspomnieliśmy surżyk definiowany jest najczęściej jako chaotyczna mieszanina słów i systemów językowych rosyjskich i ukraińskich. Jednak w aspekcie społeczno-kulturowym – jak stwierdza M. Riabczuk – surżyk to „język zdeorientowanych przybyszów ze świata wiejskiego, przyswajających sobie w panice język, zwyczaje i wraz z nimi również ukrainofobiczne stereotypy rosyjskojęzycznych miejskich quasi-elit”³¹. Z kolei zdaniem O. Serbeńskiej, pojęcie surżyk odnosi się nie tylko do zjawiska językoznawczego, ale jest przejawem rozdwojenia światopoglądu jednostki, degradującej narodowo-językową świadomość. Najdobitniej świadczy o tym chociażby fakt, iż w badaniach socjologicznych ludzie posługujący się surżykiem nie potrafią niejednokrotnie określić i utożsamić się ani z językiem rosyjskim, ani ukraińskim (a tym samym i mentalnością i swoistym „widzeniem świata” przez konkretny język), identyfikując surżyk jako „trzeci” lub „inny” język³².

Surżykowi niejednokrotnie odmawia się miana „języka” – nie jest to bowiem unormowany system językowy w tradycyjnym rozumieniu. Surżyk istnieje jakby w cieniu ukraińskiego języka literackiego, jest niesamodzielny, jednak spełnia analogiczną funkcję w porównaniu z językiem ukraińskim – jest podstawą światopoglądu jego nosicieli. Dla wielu osób ze wsi i małych miast na Ukrainie surżyk jest głównym i podstawowym środkiem komunikowania się z innymi. Całkowite wyeliminowanie elementów rosyjskich w celu posługiwania się „czystym” literackim językiem ukraińskim wydaje się praktycznie niemożliwe – oznacza to nie tylko konieczność porzucenia surżyka – dotychczasowego „ojczystego” języka, ale także niesie ze sobą szok kulturowy – zerwanie z dotychczasowym językowym postrzeganiem świata i „przestawienie” się na nowy kod społeczno-kulturowy. Mieszaniną dwóch języków – ukraińskiego

30 O. Шумилов, *Містичний ключ до України*, Київ 2003, s. 101–103.

31 M. Riabczuk, *Literatura oblężonej twierdzy* [w:] „Dekada Literacka”, nr 19, 1999, s. 12–30.

32 Л. Масенко, *Мова...*, s. 99.

i rosyjskiego posługuje się część ludności Ukrainy. Jest to jedno z najbardziej zatrważających zjawisk, bowiem „okaleczony język otepia człowieka, obniża poziom jego myślenia, niweluje świadomość narodowo-językową”³³.

Język jest jednym z najbardziej prozaicznych elementów ludzkiej egzystencji. Jest on dla nas czymś tak naturalnym, codziennym i koniecznym jak powietrze. Wprawdzie jest on bezustannie obecny w naszym życiu, ale jego obecność odczuwamy i uświadamiamy sobie najczęściej dopiero wtedy, gdy pojawiają się w nim jakieś zakłócenia³⁴. Mimo, iż obecnie język ukraiński znajduje się na etapie intensywnego rozwoju i aktywizacji rozbudowy i rozszerzenia leksyki, to jednak w/w procesy nie są w stanie całkowicie powstrzymać i wyeliminować wszystkich niekorzystnych czynników, jednym z których jest niewątpliwie surżyk – zdegradowany hybrydalny subjęzyk rosyjsko-ukraiński. W połączeniu z ekspansją rosyjskiej kultury masowej surżyk stanowi realne zagrożenie dla języka ukraińskiego. Brak jakichkolwiek środków zaradczych może doprowadzić do dalszej jego degradacji, a w konsekwencji – do utraty zdolności konsolidacji narodu ukraińskiego w granicach własnego państwa.

33 Ł. Masenko, *Język i społeczeństwo. Wymiar postkolonialny*, Gdańsk 2008, s. 121.

34 R. Kwaśnica, *Rzeczywistość jako byt sensu. Teza o językowym tworzeniu rzeczywistości* [w:] „Język a kultura”, t. 1., 1998, s. 42.

BIBLIOGRAFIA

- Albin B., Baluk W., *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Ukraina*, Wrocław 2002.
- Bobrownicka M., *Poliglotyzm społeczeństw słowiańskich a rozwój ich świadomości narodowej* [w:] *Język a tożsamość*, pod red. M. Bobrzańskiej, Kraków 2002.
- Bracki A., Surżyk. *Historia i terażniejszość*, Gdańsk 2009.
- Bugajski M., *Językoznawstwo normatywne*, Warszawa 1993.
- Furdal A., *Językoznawstwo otwarte*, Wrocław 2000.
- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2002.
- Jermolenko S., *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова*, Opole 1999.
- Kusz J., *Wydamsugować matę, czyli język i tożsamość* [w:] „Nowa Gazeta Polska”, nr 15, 2007, s. 34–39.
- Kwaśnica R., *Rzeczywistość jako byt sensu. Teza o językowym tworzeniu rzeczywistości* [w:] „Język a kultura”, t. 1., 1998, s. 42.
- Masenko Ł., *Język i społeczeństwo. Wymiar postkolonialny*, Gdańsk 2008.
- Riabczuk M., *Literatura obłożonej twierdzy* [w:] „Dekada Literacka”, nr 19, 1999, s. 12–30.
- Riabczuk M., *Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002.
- Riabczuk M., *Dwie Ukrainy*, Wrocław 2004.
- Szewczenko I., *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 1996.
- Tomanek P., *Język ojczysty jako czynnik kształtowania się świadomości narodowej Ukraińców* [w:] *Język a tożsamość narodowa. Slavica*, pod red. M. Bobrownickiej, Kraków 2000.
- Жирокина О., *Лізла баба по лесілице, упала з драбини: заметки о языковой ситуації на Україні*, <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1415> [23.01.2014].
- Манакин В., *Конвергентные образования и проблема интерференции в условиях близкородственного двуязычия*, Дрогобич 1990.
- Масенко Л., *Мова і політика*, Київ 1999.

Масенко Л., *Суржик як соціолінгвістичний феномен*, <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-surzhyk.htm>, [27.01.2010].

Словник української мови, т. 9, Київ 1978.

Труб В., *Явище „суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності* [w:] „Мовознавство”, № 1, 2000, s. 46–58.

Хмелько В., *Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності*, <http://www.kiis.com.ua/txt/pdf/ing-ethn.pdf>, [13.01.2014].

Чижевський Д., *Історія української літератури*, Тернопіль 1994.

Шумилов О., *Містичний ключ до України*, Київ 2003.

Surzhyk and its influence on the degradation of the national and linguistic awareness in Ukraine

Of all the factors affecting the language situation in Ukraine, one thing remains unchanged – that simultaneously, two languages – Russian and Ukrainian - co-exist, spread to a differing extents across the whole territory of the country, yet unceasingly interacting upon each other. The relationship between the above mentioned languages, which belong to the same – the East Slavonic group – favours the wide spreading of interferential phenomena that make for a perfect breeding ground for the shaping and moulding of new language forms (hybrids). Analysis of the socio-political situation in Ukraine demonstrate a deep erosion of society as far as language is concerned. Although the number of people using Ukrainian is increasing step by step, a third form hangs above Ukraine – surzhyk – a peculiar quasi-language incapable of evolving into an independent language, due to interferential processes within the Russian and Ukrainian languages across the territory of Ukraine. This article is an attempt to describe the East Slavonic language hybrid and to study the complexity of its nature from linguistic and sociolinguistic perspectives.

Key words: surzhyk, language hybrid, Russian language, Ukrainian language.

Мова католицької періодики в Україні: новотвірний аспект

Заборона української мови в часи відсутності Української держави, обмеження її функціонування впродовж майже всього ХХ століття стосувалися не лише таких важливих суспільно-економічних сфер, як фундаментальні науки, медицина, армія тощо, – українська мова не мала ніякого доступу до церкви. І сьогодні ще не можна говорити про рівність нашої мови в конфесійній сфері. Саме тому досвід провадження Служби Божої в римо-католицьких храмах різними мовами (англійською, польською, російською – залежно від потреб парафії) і передусім українською можна розцінювати як приклад християнської толерантності.

Хоч конфесійний стиль ще не отримав безперечного статусу в усіх сучасних підручниках стилістики української мови, проте дослідження конфесійної лексики в мовознавстві останніми роками проводиться досить активно¹. Одночасно відбувається жвавий процес поповнення конфесійної лексики новими словами, використання їх у неконфесійній сфері. Це зумовлює актуальність дослідження шляхів надходження нової конфесійної лексики, а також використання нової лексики інших стилів у публікаціях релігійних видань².

Матеріалом нашого дослідження стала нова лексика часопису *Католицький вісник*, у якому висвітлюються події не тільки римо-католицької, але й греко-католицької церков в Україні. Видання приділяє багато уваги тлумаченню не тільки нових слів, але й деактивізованих, значення яких зазвичай неправильно або неточно сприймалися загалом; пор. напр.: слово *католицький*, що походить від грецького *katholikos*, яке означає *універсальність*, а також

1 І. Павлова, *Лексика конфесійного стилю* [в:] „Дивослово”, № 1, 2003, с. 18.

2 Н. Пуряєва, *Термінологія таїнства Євхаристії* [в:] „Українська мова”, № 1, 2003, с. 103.

вселенськість. Серед лексики, яку активно використовує часопис, деактивізовані з різних, часто ідеологічних, причин слова *вишкіл, розвій, спільнота, канонік, енцикліка, понтифікат, літургія*. Запозичення, що використовуються в досліджуваному часописі, мають передусім грецьке й латинське походження, що пов'язане з літературно-писемною традицією католицької церкви та християнської церкви в цілому. Новотвори, засвідчені в *Католицькому віснику*, мають іменникове, прикметникове, дієслівне, рідше прислівникове оформлення.

Як і в інших стилях української мови новітнього часу, у мові католицької церкви спостерігаємо розвиток нових словотвірних гнізд з блоком похідних процесуальної семантики (дієслова, іменники – назви процесу, діяча). Лексеми, що позначають ключові поняття християнства, стають вершиною досить розгалужених словотвірних гнізд, що включають як радіальні похідні (дієслівний та іменниковий блоки), так і ланцюжкові (іменник-девербатив і прикметник-десубстантив):

Євангеліє – *євангелізувати* – *євангелізатор*
євангелізація – *євангелізаційний*
євангеліарій.

Євангеліє (*Євангелія*) (з гр. „добра, радісна звістка”) – назва ранніх творів, що розповідають про життя і вчення Ісуса Христа. Усі похідні словотвірного гнізда з вершиною *Євангеліє* є наслідком суфіксальної деривації. Назви процесу утворюються за допомогою найбільш активних у сучасному новотворенні формантів *-ізувати, -ізація*, для творення назви діяча використовується суфікс *-атор*; напр.: *Первинна євангелізація у багатьох регіонах світу є справою нагальною, але пам'ятаймо, що багато дієцезій та інститутів Богосвяченого життя зазнають сьогодні браку священиків і покликань. Тому маємо нагально підтвердити, що наказ Христа євангелізувати всі народи й надалі залишається пріоритетом, попри зростання труднощів. Ніщо не може виправдати сповільнення або занепаду цієї справи, бо „доручення проголошувати Євангеліє всім людям є першорядним покликанням Церкви”. Любі священики! Ви – співробітники єпископів, тож будьте великодушними пастирями і євангелізаторами.*

Значною активністю відзначається іменниковий словотвірний суфікс *-арій*, яким оформлено ряд новотворів: *ординарій*,

терціарій. *Словотвір української літературної мови*³ розглядає цей словотворчий тип серед непродуктивних відіменникових назв осіб з суфіксами іншомовного походження. Проте дослідження конфесійної лексики виявило участь суфікса *-арій* також в оформленні назв неістот, загальне словотвірне значення – ‘носій предметної ознаки’; напр: *Насправді йдеться не про повний текст Нового Завіту, а про богослужбову книгу – евангеліарій, де містилися тексти читань на неділі та свята; Отже, виходить, що на слов’янському евангеліарії справді приносили коронаційну присягу – але не всі королі Франції, а лише починаючи від Генріха III; Рік тому Бенедикт XVI відвідав марійний санктуарій в Австрії; Так писав Юлій Шрейдер, математик, кібернетик, філософ, поет і домініканський терціарій.*

На другому ступені деривації в поданому словотвірному гнізді перебуває прикметник з формантом *-ний*, мотивований іменником – назвою дії: *Вона (праця) є типово евангелізаційною: праця на парафіях, опіка над хворими і старшими, катехизація дітей та молоді й підготовка до Святих Таїнств.*

Нове словотвірне гніздо з вершиною *катехиза* (з гр. *настанова* – ‘стислий виклад засад християнського вчення у формі питань і відповідей’) має розгалужену, передусім радіальну структуру:

Катехиза – *катехизувати*
катехизація
катехитичний
катехит – *катехитка*
катехумен.

Похідне дієслово та іменник з процесуальним значенням мають однакове словотвірне значення – ‘проводити, реалізувати те, що назване твірною основою’, напр.: *Сестри збирають різновікові групи для приготування до Святих Таїнств, тож виглядає ця підготовка інакше, ніж у Польщі, де сестри катехизують по школах; Стараннями отця А. Мацьонга створено єдину в Україні програму катехизації дітей та молоді для римо-католицьких єпархій в Україні.* Суфікс *-ит*, що є словотворчим засобом для похідного іменника *катехит*, використовується як формальний засіб

3 *Словотвір сучасної української літературної мови*, Київ 1979, с.83.

у структурі похідного прикметника *катехитичний*, де словотворчим формантом є *-ичний*; напр.: *Ці матеріали стали важливим знаряддям у руках катехитів та вчителів релігії; Вирішили зробити у м. Городку Хмельницької обл. катехитичні курси для світських. Творення іменників жіночого роду відображає сучасну тенденцію українського словотворення: назви осіб з модифікаційним значенням утворюються за допомогою суфіксального форманта -ка: терезіанки, напр.: Завдання сестер-катехиток – привести молоде покоління до Бога. Після проповіді була молитва до св. Павла – покровителя душ пастирів і катехитів.*

Словотвірне гніздо виникло також на базі латинської лексики *beatus* ('блаженний, святий'): *беатифікація, беатифікувати, беатифікований, беатифікаційний, напр.: До цієї конгрегації, до речі, належала нещодавно беатифікована сестра Марта Вецка; Нині триває беатифікаційний процес Пія XII; Саме народне шанування спонукало Бенедикта XVI скоротити мінімальний термін, який має пройти до початку процесу беатифікації, оголосити Йоана Павла II Слугою Божим уже за два місяці по смерті.*

Творення абстрактних іменників відбувається за регулярним відприкметниковим словотвірним типом з суфіксом *-ість*: *Французькі традиції і закон перебувають в абсолютній опозиції до того, що називають спільнотністю; Навпаки, він знайде найстрашніший вид смерті – безсенсовість.* Аналіз нової лексики досліджуваного часопису показує, що назви осіб за характером діяльності утворюються за допомогою суфіксів *-ець, -ник* на базі українських основ та суфіксів *-іст (-ист), -тор, -ер* – на базі запозичених: *комп'ютерник, ман'єрист, реколекціоніст, дефінітор, постулятор; напр.: Цей титул – не тільки почесне вшанування високопосадовця-церковнослужителя, очільника великої католицької сім'ї: воно належить освіченому університетському мислителю; Як вважає відомий ватиканіст А. Торньєрі, вже в грудні ц.р. можна очікувати на декрет про героїчні чесноти Еудженіо Пачеллі, що стане важливим кроком до беатифікації Папи Пія XII; Понад тридцять осіб, зокрема Крістоф Шенборн, архієпископ Віденський і двоє всесвітньо відомих біблеїстів, Мартін Хенгель та Петер Штульмахер, приїхали в Італію; Мені здається, що більшість католицьких блогерів володіють увагою груп, які налічують менше 100 осіб.*

Як свідчить мовний матеріал *Католицького вісника*, нові прикметники утворюються переважно за допомогою суфікса *-ний* на базі нових або узвичаєних запозичень: *канонізація – канонізаційний; євхаристія – євхаристійний; Марія – марійний; дієцезія – дієцезіальний; хоспіс – хоспісний*.

Використання префіксів та префіксоїдів при оформленні нових прикметників свідчить про посилення аглютинативних рис у словотворенні: *Визначення „Євхаристійна молитва” виводиться з літургії ранньої Церкви. В часи поапостольські й пізніше – імовірно, до середини III ст. – єпископи і пресвітери проголошували цю молитву власними словами, дотримуючись основної структури; Антипапська істерія чергового разу забуyla в СРСР в останні роки II світової війни; Франція завжди була політнічною країною.*

Вступаючи в полеміку з нерелігійними поглядами і суспільними течіями, автори публікацій використовують новотвори з препозитивними лексико-морфемами *еко-, біо-, нео-, мульти-*: *Мультикультуралізм у Європі та Києві: знайдіть різницю; Вчення Церкви висловлює серйозні побоювання щодо уявлення про довкілля, натхнене екоцентризмом та біоцентризмом, оскільки такі уявлення виключають різницю в ідентичності та гідності між людиною та іншим живим створінням; Отакто торують дорогу новому пантеїзмові, забарвленому неоязичництвом, яке вбачає джерело людського спасіння тільки в природі, що вони її розуміють у суто натуралістичних термінах.*

Як і в інших стилях літературної мови, в текстах католицького часопису використовуються нові аббревіатури, зокрема ініціально-звукові та ініціально-буквені; напр.: *ЗМІ* також повідомляють, що з нагоди цієї дати заплановано кілька пам'ятних заходів; *Свого часу, 2006 р., він уже говорив про це на нараді ОБСЄ*. Без обмежень використовуються нові поскладові аббревіатури: *Влада владою, маскульт маскультом, але не можна заперечувати, що підвалини світогляду, який визначає світобудову цієї країни, все ж таки є християнськими; Кабмін* вирішив виділити кошти для надання Грузії гуманітарної допомоги.

Серед нових аббревіатур, вжитих у часописі *Католицький вісник*, чимало іншомовних скорочень: *Він був далекий від того, що нині*

називають **PR-ом**; У лютому 2002 р., під час президентської кампанії, Інгерід Бетанкур була викрадена повстанською організацією „Революційні збройні сили Колумбії” (**ФАРК**). Деякі з ініціальних скорочень стосуються передусім конфесійного стилю, тому автори публікацій подають розгорнуте тлумачення таких аббревіатур: Міжнародна Асоціація Чудотворного Медальйона (**АЧМ**) заснована, аби нагадувати про об’явлення Діви Марії 1830 в Парижі; **АЧМ**, офіційно затверджена 1909 р. Папою Пієм Х, об’єднує шанувальників Богородиці з 30-ти країн світу; Серед паломників до святині Летичівської Богородиці було поширено 15 тис. медальйонів, і 230 осіб приєдналися до **АЧМ**.

Як уже зазначалося, у Католицькому віснику приділяють велику увагу тлумаченню слів, богословських термінів, використовуючи при цьому українські та латинські відповідники: Удівивши Причастя, священник здійснює т.зв. **пурифікацію** (від лат. purificatio – очищення), тобто очищує **патену** від кришок **гостій** та обмиває келих – „аби нічого не пропало”; Латинське слово „канон” означає норму, міру. В стародавні часи **Євхаристійну** молитву називали також *рґех саопіса*, або „канонічною молитвою”. Або: Відкинувши головне бездоказове припущення нерелігійної (**секулярної**) сучасності – буцімто людство, кероване наукою, переростає потребу релігійності, – професор Гаріс зробила об’єктом свого наукового інтересу ті аспекти історії Лурда, що їх скептики зазвичай оминають. Особливого значення набувають тлумачення в текстах „Католицького вісника” богословських термінів, що стосуються Євхаристії (з гр. ‘подяка’) – одного з найважливіших християнських таїнств, під час якого освячують хліб і вино (втління тіла і крові Ісуса Христа). Споживаючи їх, віруючі єднаються з Христом. Інша назва – *п р и ч а с т я*⁴, напр.: Проте всі ці молитви складені відповідно до схеми, усталеної традицією. Це **преферація** (про неї ми згадували), акламація, **епіклез** (молитва до Святого Духа), оповідь про встановлення Меси і **консекрація** (коли священник переказує те, що відбулося під час Останньої Вечері), анамнез (спомин подій, які принесли нам спасіння), ...а також велика **доксологія** (прославлення) – коли священник бере **патену** з **Гостією** та келих і, тримаючи їх піднесеними вгору, вимовляє або співає прославлення Бога.

4 Словник іншомовних слів, уклад. Л. Пустановіт та ін., Київ 2000, с. 439.

Нова для української мови лексика часто вступає в синонімічні відношення з узусними словами: *священик* – *целебранс*, напр.: *Церква вустами священика просить уділити миру та єдності спільноті вірних та всій людській родині. Далі **целебранс** вимовляє побажання миру.* Так само синонімом до церковного титулу Папа Римський є часто вживане останніми роками слово **понтифік**, з лат. *pont* – міст, отже, *понтифік* – ‘той, що наводить міст між людьми і Богом’: *Папа Войтила, крім того що був ініціатором того й отого, **понтифіком** рекордів, скільки кілометрів наїздив і налітав...скільки документів написав... – крім цього всього, він був людиною, яка любила Бога, Церкву і молитву.* Поряд з традиційною лексемою *парафія* як синонім активно використовується новозапозичена назва **дієцезія**, напр.: *У суботу, 13 вересня, на урочистість, яку очолював Єпископ Маркіян Трофим’як, прибули священики з Луцької **дієцезії**, Львівської **архідієцезії** та з Польщі, консул Республіки Польща в Луцьку п. Евеліна Адамська, благодійники з Німеччини.* Синонімічним до узвичаєного словосполучення *канонізація святих* є новий для нашої мови богословський термін *беатифікація*.

Значна кількість нової лексики, засвідченої в текстах *Католицького вісника*, має загальнотильове використання: *мас-медіа, католицький медіа-центр, міні-підприємство, хепі-енд, копірайт, саунд-трек, веб-сайт, евтаназія, от кутюр, хоспіс, голокост, фаст-фуд.* Це передусім загальновідомі юкстапозити: *Гості проведуть також **майстер-класи** з григоріанського співу та народної ірландської музики; На **Інтернет-форумі** семінарії Святого Духа є роздуми про покликання...; Але певний парадокс у цій сукупній ситуації таки вбачаю: аби молитва – чи розповідь про неї – комусь насправді допомогли, треба... Ні, не шикарного друку чи **вкладок-бонусів** у вигляді **компакт-дисків**. Треба молитви; **Веб-форуми** мене децю спантелічують, і я вважаю їх менш корисними.*

Значна кількість запозичень (передусім грецизмів і латинізмів) у мові католицького часопису зумовлена традицією та історією розвитку однієї з гілок християнської церкви, світовими глобалізаційними тенденціями. Активізація власне українських словотвірних типів свідчить про прагнення авторів видання розвивати рідну мову вірників, що сприяє розумінню ними змісту християнської віри.

ЛІТЕРАТУРА

Павлова І., *Лексика конфесійного стилю* [в:] „Дивослово”, № 1, 2003, с. 18–24.

Пуряєва Н., *Термінологія тайнства Євхаристії* [в:] „Українська мова”, № 1, 2003, с. 103–117.

Словник іншомовних слів, уклад. Л. Пустовіт та ін., Київ 2000.

Словотвір сучасної української літературної мови, Київ 1979.

Language of Catholic periodicals in Ukraine: new lexical facet

A word-formative analysis of new vocabulary used in issues of a Catholic magazine has been carried out. The paradigmatic potential of new loanwords in the formation of derivatives and in the development of lexical synonymy is demonstrated. New vocabulary as used in the “Catholic Herald”, which covers events in both the Roman Catholic and Greek Catholic churches in Ukraine, was our research material. The article concentrates on the meaning of both new words; the meaning of the latter being generally incorrectly or inaccurately perceived as a whole. The considerable amount of borrowings (mainly from Greek and Latin) in the language of the Catholic magazine is due to the tradition and history of development of one of the branches of the Christian church and worldwide globalization trends. The use of native Ukrainian derivative types indicates the desire on the part of the publication’s authors to develop the believers’ native language, promoting their understanding of the Christian faith.

Key words: derivative type, derivative, loanword, derivative slot, denominational style.

Лексичний регулятив любов в епістолярних текстах Лесі Українки

Любов як лінгвістичний феномен, особливості його концептуалізації та вербалізації в різних національно-мовних картинах світу та індивідуальній мовотворчості неодноразово були об'єктом різних наукових розвідок на матеріалі багатьох мов та індивідуально-стильових парадигм у різних функціональних стилях. Зокрема, це дисертаційні праці¹, монографії², наукові статті³, матеріали конференції

- 1 Е. Антюфеева, *Тема любви и ее репрезентация в художественно-речевой структуре рассказов И. А. Бунина. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Барнаул 2005; Е. Аракава, *Концепт „любовь” в русском языке на материале русских романсов в сопоставлении с японским романсом (какеку)*. Дис. ... канд. филол. наук, Санкт-Петербург 2005, с. 190; Е. Балашова, *Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Саратов 2004; Л. Вильмс, *Лингвокультурологическая специфика понятия „любовь” в русском и немецком языках. Дис. ... канд. филол. наук*, Волгоград 1997; Т. Данькова, *Концепт „любовь” и его словесное воплощение в индивидуальном стиле А. Ахматовой. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Воронеж 2000; М. Жук, *Концепты ВЕРА, НАДЕЖДА, ЛЮБОВЬ в идиостиле Булата Окуджавы. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Владивосток 2007, <http://www.dissercat.com/content/kontsepty-vera-nadezhda-lyubov-v-idiostile-bulata-okudzhavy>, [15.10.2013]; Е. Каштанова, *Лингвокультурологические основания русского концепта „любовь” (аспектный анализ)*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Екатеринбург 1997 та ін.
- 2 С. Воркачев, *Лингвокультурный концепт: типология и области бытования*, Волгоград 2007; Г. Макарова, *Концепт „любовь” в языках разных типов (на материале лингвокультурных текстов)*, Йошкар-Ола 2001.
- 3 Е. Балашова, *Концепты „любовь”, „ненависть” в русском и американском языковом сознании [в:] „Филологические этюды”, Саратов 2003, с. 43–46; Idem, *Любовь и ненависть [в:] Антология концептов*, под ред. В. Карасика, т. 1, Волгоград 2005, <http://lincon.narod.ru/antology.htm>,*

„Що водить сонце і світила: поетика любові в художній літературі” (Бердянськ, 2012 р.) тощо. Найповніше репрезентацію цього поняття з’ясовано в художніх текстах. Визначились, зокрема, кілька основних напрямів такого вивчення: концептуальний, лінгвокультурологічний, асоціативний і лексико-семантичний. Однак реалізацію цього поняття *любов* як елемента епістолярної поведінки адресанта дотепер не встановлено. Власне це й визначає передусім новизну й потребу нашого дослідження. Щоправда, нещодавно в українському мовознавстві зроблено першу спробу розглянути функціонування концепта *любов* у єдності з концептом *біль* в епістолярних текстах Василя Стефаника⁴. Зважаючи на вагомість і універсальність цього поняття для кожної національно-мовної системи, спробуємо визначити особливості його функціонування як однієї з регулятивних одиниць лексичної площини епістолярних текстів Лесі Українки.

Як відомо, комунікативна стилістика, визначальним аспектом якої є системно-діяльнісний підхід до тексту, значну увагу зосереджує на вивченні *регулятивності* як вагомій системної якості тексту, „яка відображає його здатність, впливаючи на читача, спрямовувати його інтерпретаційну діяльність”⁵.

[15.09.2013]; Л. Вильмс, *О психолингвистическом аспекте феномена любви* [в:] *Языковая личность и семантика*, Волгоград 1994, с. 27–28; Idem, *Ассоциативно-образные переосмысления в сложных словах с компонентом 'liebe'* [в:] *Языковая личность: культурные концепты*, Волгоград-Архангельск 1996, с. 167–175; С. Воркачев, *Дискурсивная вариантность лингвоконцепта (2): любовь – жалость* [в:] „Известия РАН”: Серия литературы и языка, т. 65, № 2, 2006, с. 33–40; В. Колесов, *Любы и любовь* [в:] *Исследования по древней и новой литературе*, Ленинград 1987, с. 266–272; Л. Кузнецова, *Ассоциативный аспект эмоционального концепта „любовь” с учётом гендерного параметра* [в:] *Актуальные проблемы современного иноязычного образования*, Курск 2005, с. 45–46; И. Стернина, *Базовые характеристики лингвокультурных концептов* [в:] *Антология концептов*, под. ред. В. Карасика, т. 1, Волгоград 2005, <http://lincon.narod.ru/antology.htm>, [22.09.2013]; И. Чуриков, *„Любовь” в опыте духовного восприятия мира* [в:] *Концепт любовь в духовном опыте человечества 2*, Йошкар-Ола 2003, с. 61–68.

- 4 М. Марусяк, *Концепти „любов”, „біль” в епістолярних текстах Василя Стефаника* [в:] „Вісник Львівського університету”, вип. 46, ч. 1, 2009, с. 238–244.
- 5 Н. Болотнова, *О типологии регулятивных структур в тексте как форме коммуникации* [в:] „Вестник ТГПУ”, вып. 3 (105), 2011, с. 34.

Насамперед зауважимо, що регулятивність будь-якого тексту завжди має прагматичну основу й співвідноситься з набором певних текстових ознак: модальністю, емотивністю, експресивністю й прагматичністю. Всі ці ознаки взаємопов'язані. Засоби й способи регулятивності тексту визначаються насамперед специфікою сфери спілкування та індивідуально-авторським світосприйняттям. Регулятивні засоби завжди вирізняються функційно. За їх допомогою здійснюється певна психологічна операція в інтерпретаційній діяльності читача.

Лексичні регулятиви узвичаєно визначають як *лінгвістичні* (поряд із ритміко-звуковими, морфологічними, словотвірними та синтаксичними), що в тексті об'єктивно співіснують з *екстралінгвальними* (композиційними, логічними, графічними). Здебільшого *регулятивність* набуває комплексного інтегрального характеру, хоча цілком правомірно, як стверджують учені, в конкретних випадках говорити про певні регулятивні домінанти, до яких належить ізпоміж інших і лексема *любов*.

Ступінь актуалізації й комунікативного ефекту таких засобів неоднаковий. З огляду на це диференціюють *яскраві* й *слабкі* регулятиви. За можливістю репрезентувати мікро- чи макроціль у межах комунікативної стратегії тексту розрізняють *регулятиви-локативи* й *регулятиви-концепти*⁶. За характером розташування вони бувають дистантними й контактними. Головний чинник вибору регулятивних засобів – авторський задум і регулятивна стратегія текстового розгортання.

З огляду на здатність цього типу номінацій актуалізувати макроціль у межах загальної комунікативної стратегії епістолярного тексту Лесі Українки їх можна кваліфікувати як *регулятиви-концепти*, які зберігають важливу регулятивно-оцінну семантику, що містить інформацію про її особисті відчуття й ставлення до цього почуття.

Лексичні регулятиви можуть також входити до певних асоціативно-сміслових полів, утворюючи текстові лексичні парадигми (певна сукупність лексичних одиниць, об'єднаних концептуально наоснові якого-небудь спільного елемента)⁷. Власне такі опорні

6 *Ibidem*, с. 34.

7 *Ibidem*, с. 37.

слова, слова-маркери, ключові слова-символи репрезентують названі угруповання. Їх зв'язок виявляється і парадигматично, й синтагматично. Такі поля „корелюють з квантами знання-концептами в свідомості суб'єкта, що сприймає”⁸. Водночас текстові асоціативно-сміслові поля розглядають і як структурну одиницю тексту, і як одиницю аналізу тексту як форми комунікації.

Спробуймо проаналізувати в такому аспекті функціонування одного з найважливіших для Лесі Українки асоціативно-сміслових полів, стрижнем якого є лексичний регулятив *любов*.

Принагідно нагадаймо, що любов як емоційний стан є „універсальною в тому сенсі, що кожна людина може любити і визнавати любов іншої людини”⁹. А тому гіпотетично лінгвістичне кодування цього стану теж універсальне, а отже, закономірно має мати регулятивний характер у будь-якому тексті.

Зауважмо й те, що любов учені кваліфікують дwoяко: як емоцію, і як почуття, вважаючи емоцію „суб'єктивним оцінним ставленням індивіда до визначеного предмета чи явища, що відзначається якістю та інтенсивністю”¹⁰. Натомість почуття визначають як „емоційний стан, рівноцінний сукупності X-числа емоцій, які переживає індивід деякий час, тобто він характеризується тривалістю і спрямованістю на конкретний об'єкт”¹¹. А отже, любов як почуття – комплекс емоцій, різних за психічними параметрами (інтенсивністю, якістю, тривалістю, цінністю, оцінністю і т. ін.), це вагомий фрагмент внутрішнього світу кожної людини, а тому цей „емоційний феномен” справедливо пов'язують із категорією емотивності. Внутрішній світ людини, подібно до предметного, відображає навколишню дійсність і оцінює її, що й поєднує категорію емотивності з категорією оцінки. І. Стерніна справедливо стверджує, що „оцінність суджень, оформлених емоційно, передбачає наявність асоціації і переосмислень, властивих лише цій культурі”¹². Це й спонукає дослідників до активних пошуків національно-мовних виявів цього почуття.

Концептуальний аналіз поняття любові передбачає шість основних інтерпретацій: 1) звичайні визначення „наївного” сприйняття;

8 *Ibidem*, с. 37.

9 І. Стерніна, *op. cit.*

10 *Ibidem*.

11 *Ibidem*.

12 *Ibidem*.

2) загальнофілософські; 3) аспектно-наукові; 4) художньо-образні; 5) визначення-судження; 6) концептуально-авторські¹³.

Об'єкт нашого аналізу – концептуально-авторське визначення поняття *любові*, яке певною мірою співвідноситься й проектується на всі інші, раніше актуалізовані, маючи кожного разу для певного комуніканта ситуативний характер. До того ж, йдеться про вияв та інтерпретацію цієї емоційної антропологічної універсалії відомою мовною особистістю – Лесею Українкою лише в одній із можливих функційних сфер її мовленнєвої діяльності – в епістолярії, що належить до спонтанних, непідготовлених і таких, яка позбавлена штучного втручання й корегування. Тобто гіпотетично саме в ній (подібно до розмовного спілкування) мають найвиразніше відобразитися реальні первинні емоційні стани, на противагу, скажімо, вторинним (змодельованим) у художніх текстах.

Для того, щоб вирізнити індивідуальні й зреалізовані загальномовні значення цього поняття, актуалізовані в її листовних текстах, розглянемо детальніше лексикографічну й індивідуально-авторську експлікацію поняття *любов*. *Словник української мови*, як відомо, подає три основні значення щодо лексеми *любов*¹⁴. В текстах Лесі Українки актуалізовані всі ці значення, однак із різною частотністю. Домінувальними можна вважати ті контексти, що репрезентують *любов* як „почуття глибокої сердечної прив'язаності до кого-, чого-небудь” і „інтерес до чого-небудь”, зокрема „внутрішній, духовний потяг до чого-небудь”¹⁵. Фіксовані також поодинокі вживання цієї лексеми зі значенням „почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі”¹⁶. Подібну семантику репрезентує й дієслово *любити*, актуалізоване також зі значенням „мати інтерес, потяг до чого-небудь”¹⁷ або „високо цінувати що-небудь, надавати перевагу чомусь”¹⁸, „мати нахил, пристрась до чого-небудь”¹⁹.

Натомість лексему *кохати* в загальномовному словнику здебільшого використовують зі значеннями „1. Почувати. Виявляти

13 *Ibidem*.

14 *Словник української мови: в 11 т.*, т. 4, Київ 1973, с. 564.

15 *Ibidem*, с. 564.

16 *Ibidem*, с. 564.

17 *Ibidem*, с. 562.

18 *Ibidem*, с. 563.

19 *Ibidem*, с. 563.

глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі” і значно рідше – як синонім до *любити*²⁰, „З. Дбайливо вирощувати, плекатися що-небудь, ходити коло чогось”²¹. В епістолярних текстах Лесі Українки цю дієслівну лексему використано як синонімічну *любити*. Важливо й те, що похідна лексема *кохатися* в її текстах абсолютно позбавлена першого значення, із трьох можливих значень цю лексему вжито лише зі значенням „Виявляти замилювання до кого-, чого-небудь, захоплюватися, любоватися кимось, чимось, любити”²², тобто експліковано лише сему ‘уподобання до чогось’ (чи, навпаки, відсутність уподобання, за умов використання заперечної конструкції).

Лексема *коханий* узвичаєно має значення „той, якого люблять”²³. Щоправда, в епістолярних текстах Лесі Українки вона частіше репрезентує певні уподобання особи в літературі (напр.: „анг[лічанка мені] й вірші задавати стала [вивча]ти напам’ять – свого кохано[го] Теннісона”²⁴. Вжито її й щодо номінацій рідних, як-от батька: „наче рідний син писав про втрату коханого батька”²⁵.

Лексема *любов* належить до однієї з найважливіших в усьому деривативному ряду, хоча за кількісними параметрами вирізняються прикметникова лексема *любий* та дієслівна *любити* – в різних граматичних формах (пор.: *любов* ужито 18 разів, *любити* – 145 разів, *любий* / -а, -е, -і, -ї – 410 в 768 епістолярних текстах Лесі Українки).

Натомість лексема *кохання*, кількісно периферійна, фіксована лише 1 раз, *кохати* – загалом відсутня, щоправда, спорадично вжито дієслово *кохатися* (двічі) з інтегральною семою ‘уподобання’, *коханий* / -і – 6 разів.

Для Лесі Українки апріорі *любов* – почуття не маніфестоване, а реальне. По-друге, ця дефініція мала для неї виразний антропологічний характер і тлумачилася насамперед з точки зору людського фактора. Адресантка щоразу виокремлювала особистісний вектор дефініційного тлумачення поняття *любов* (не позбавлений, безперечно, й певних загальних, і не лише національно забарвлених

20 *Ibidem*, с. 313.

21 *Ibidem*, с. 314.

22 *Ibidem*, с. 314.

23 *Ibidem*, с. 313.

24 Леся Українка, *Зібрання творів: у 12 т.*, т. 10, Київ 1978, с. 197.

25 *Ibidem*, с. 329.

ознак), актуалізуючи основні ознаки: духовну єдність і повагу мовців, поєднаних почуттям любові.

Спостережено, що поняття *любов* в епістолярних текстах Лесі Українки, повною мірою, хоч і не в зрівноважених вимірах, реалізуючи компоненти змісту загальнокультурного поняття українців *любов* (почуття, прихильність до чого- чи кого-небудь, схильність, тяжіння до чого-небудь, сердечний потяг, пристрасть, закоханість, щось приємне, що приносить задоволення), є одним із ключових концептів Лесі Українки. Про це свідчать насамперед такі мовні факти, як висока частотність лексем, яка експлікує цей концепт, індивідуально увиразнені тлумачення цього почуття й своєрідні образні контексти. На її переконання, кожне почуття відзначається неповторністю і має особливу барву: „...в кожному почутті є ще щось недослідиме, *unjenesaisquoi* (щось, чого я не знаю (франц.)), і то, власне, тее „щось” дає барву цілому почуттю”²⁶.

Спостережено, що Леся Українка уникає категоричних тверджень, розгорнутих коментарів у тлумаченні цього поняття. Хоча, подібно до інших мовців, принагідно вдається до суб’єктивного його модифікування, доповнюючи наявну множинно безкінечну інтерпретаційну складову. Зрештою, такі модифікації зумовлені закономірними факторами прагматичного характеру: кожна людина прагне по-своєму визначитися в семантичних складових цього поняття, диференціюючи центральні та периферійні семи.

Для Лесі Українки актуалізовані в основному такі основні семантичні ідейні складові цього поняття: 1) *любов* – незмінна, незнищенна константа гармонії світу; 2) *любов* – величезна нагорода людині, дар за її чесноти і духовну працю; 3) *любов* – найвища духовна цінність, яка єднає родину, друзів; 4) *любов* – жертва, точніше самопожертва, здатність жити / померти в ім’я / заради іншої людини.

Своєрідність номінації і опису виокремлених мовною свідомістю мовців елементів навколишньої дійсності і внутрішнього, емоційного світу людини як його частини задане вже формою інтерпретації, тобто форма мовних засобів, прагнучи до своєрідності, зумовлює певні відмінності в семному складі і в емотивній прагматиці²⁷. Власне такі „відмінності відображають своєрідність картування

26 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 381.

27 М. Жук, *op. cit.*

навколишнього світу і водночас – свідчення неоднаковості вирішення його конкретною культурною спільнотою”²⁸ і окремим індивідом.

Любов для Лесі Українки була насамперед одним із засобів гармонізації світу людей, її світоглядним вектором, вірою в те, що все в світі має бути кероване вищими законами внутрішньої гармонії кожної людини. Власне тому їй так боліло, коли переривався узвичаєний, а ще більше – такий очікуваний і сподіваний ланцюжок взаємної любові: вона страждала від того, що не всі, кого вона любила, любилися між собою. Образно такий зв’язок відтворено стереотипним виразом *серце крається*: „...мое сердце крається на дві половини, коли не всі, кого я люблю, любляться межі собою”²⁹. На її переконання, почуття любові, неспідрядне почасти раціональному тлумаченню (*недослідимості*), є своєрідним результатом духовної праці кожної особистості. Саме це виражено в тісному зв’язку концепта *любов* у її інтерпретації з поняттями *світло*, *радість*, *щастя* і в протиставленні його в епістолярних текстах негативним концептам – *ненависть*, *зло*.

Про Лесине сприйняття *любові* як засобу гармонізації міжособистісних взаємин свідчать насамперед гештальти *любов-світло*, *любов-радість*. Вона сприймає це почуття як щось надзвичайно *світле*, *гармонійне*, *піднесене*, *величне*, що й засвідчує психологічну важливість цього поняття для її внутрішнього світу.

Мабуть тому Лесю Українку так захоплювало (і чарувало) Христове вміння любити всіх. Тобто не просто *божественна* любов, окреслена узвичаєно у філософському вченні як *любов-агапе*, що є основою християнського тлумачення любові, найповніше актуалізоване стереотипом *любов до ближнього*, а саме – *любов-прощення*. Власне тому *всепрощальна* *любов Христа* (за Лесиним визначенням – *всепрощаюча симпатія*) названа нею як визначальна ідеальна максима в усьому християнському вченні: „Коли що надається до щирої ідеалізації в первісному християнстві, то не його quasi анархічні доктрини, а хіба ота грація почуття його „жен-мироносиц”, до яких належить і моя Анціллодея, і те нове для античного аристократичного світу почуття всепрощаючої симпатії, що так

28 *Ibidem*.

29 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 91.

красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм друзям)³⁰. Саме гештальт любов-всепрощення набуває для неї домінуючого тяжіння й привабливості. Власне тому так болісно вона не сприймала всіх тих, хто не любив його так, як її Міріам. Про це Леся Українка пише опосередковано, оцінюючи поведінкову модель іншого мовця, комуніканта-чоловіка – Осипа Маковея, який, на її переконання, не зрозумілий їй поведінково: нелюбов у відповідь на зраду – прогнозовано й передбачувано, шлюб як реакція на зраду – мотивовано й логічно (відображений узвичаєно в етнічному стереотипі *французький шлюб із досади*), однак шлюб із іншою як відповідь на любов Ольги Кобилянської – алогічний і не зрозумілий для неї („Ні, я навіть по „ведмедеві” того не надіялась би, я не думаю, щоб він міг, „аби когось вбити”, женитися, – се вже було б занадто немудро такий французький „шлюб з досади”, та ні, навіть не французький, бо французи беруть такий шлюб з досади на чийсь зраду, але щоб хто женився з досади на чийсь любов і щирість, на чийсь надмірну тонкість, ніжність і сумлінність, то се ще в світі нечувано. Се або просто бляга „ведмедяча” (справді, недобра і немудра бляга), або – сплата якогось давнього довгу якійсь „міщаночці”, що не має таких ніжних ручок, як хтось, а просто „ловить і міцно тримає”, коли „люди трапляються”³¹. А тому вона й пише їй, що не любить (в цьому контексті актуалізовано сему 'не сприймає') його так само, як Міріам не любила Христових учеників („Хтось просить поздоровити св[яту] Анну і всю родину і всіх знайомих. А медведя не здоровить, бо не любить його так, як Міріам не любила учеників, ох, як не любить!...”³².

Любов як емоція, очевидно, була для неї надзвичайно важливою духовною складовою, мірилом її внутрішнього душевного стану. Найчастіше Леся Українка актуалізує власне почуття любові до найближчої родини (до матері, батька, братів, сестер), до друзів, до чоловіка-дружини і спорадично – коментує їхню любов до неї.

Характеризуючи в одному з листів специфіку маминої любові, Леся Українка акцентує увагу на такій диференційній (хоч і несумісній семантично з поняттям любов) ознаці її почуття,

30 *Ibidem*, с. 91.

31 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 266.

32 *Ibidem*, с. 294.

як *безпощадність*, що надзвичайно вражала не лише її. Щоправда, таку „манеру любити” вона хоч і не сприймала, але намагалася навіть почасти виправдовувати таку материнську поведінку: „... за се я часами почуваю немов якусь уразу до мами, хоч я знаю, що вона не винувата. Що ж, коли у неї такий *fa?on d’aimer* (манера любити (франц.), що вона **безпощадна** (тут і далі вирізнення в тексті мої. – С. Б.) до того, кого любить. У мене сей *fa?on* зовсім інший, і якщо я кого пиляю, то хіба саму себе, та воно зате нікому не вадить. Мама, запевне не знаючи того зовсім, пиляла не раз і мене, та не то що пиляла, а в саме серце вражала, тільки, я ж кажу, тут вона вже зовсім не підозривала, що мені болить від її слів, а може, й знати сього ніколи не буде”³³.

Значну увагу Леся Українка акцентує на подружній любові. У листі до сестри Ольги вона коментує узвичаєний суспільний стереотип щодо подружжя **два каторжники, скуті одним ланцюгом** (що має, очевидно, міжетнічний статус): „Трагічна річ сі „молоді подружжя: *les deuxfor?atsumisparlam?techa?ne...*” (це два каторжники, скуті одним ланцюгом (франц.). Холод проймає, як подумаю про те... Краще вже бути вічно одинокою та тішитись хоч тією думкою, що нікому світ не зав’язаний моїми руками. Тільки я кажу тобі, що каяття не єсть *fatalit?* (рок, фатальність (франц.) кожного подружжя. Попроси коли-небудь у Ради той лист, що дядько писав їй з Парижа в тридцятилітні роковини його шлюбу з Людмилою Михайлівною”³⁴. Власне „подружній досвід” родини Драгоманових, на її переконання, руйнує частково загальноновизнаний стереотип. Не заперечуючи основну семантичну домінанту його образної реалізації (подружжя – це „**спільні кайдани**”, до того ж „**важкі кайдани**”), вона наповнює його абсолютно іншим змістовим наповненням завдяки використанню протиставлення: це не два каторжники, а двоє друзів, що значною мірою нейтралізує негативну складову цієї номінації, актуалізовану прикметниковими лексемами. До речі, така парадоксальність афористичних міркувань набуває ознак катахреси – поєднання в одному судженні суперечливих, але не контрастних за своєю природою понять.

33 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 184–185.

34 *Ibidem*, с. 407.

Цікавий (як передумова для реконструкції можливих особистісних проєкцій і міркувань про Лесине подружжя) фрагмент одного з її листів до матері, Олени Пчілки, 6 червня 1912 року з Кутаїсі. Запрошуючи її в гості влітку, вона, зокрема, зауважує: *„Дивитися на мое і Кльонине життя тобі не буде неприємно, думаю, бо либонь, не дуже багато подружжів через 5 літ по шлюбу живуть так, як ми, се вже кажу, „отброся лишню скромность”*³⁵. Важливий також коментар Лесі Українки в листі з жовтня цього ж року до сестри Ольги. На її думку, *„Не ведеться мужській половині роду Косачів, це гірше, ніж жіночій, бо нас хоч подружжями доля не обижает так, як їх”*³⁶. А отже, посередництвом метафори *не ведеться мужській половині роду Косачів* актуалізовано сему 'неприхильність' щодо подружньої долі чоловіків Косачівської родини.

Стилістично окреслена також її мовна поведінка в етикетних ситуаціях порад сестрі Ользі щодо вибору подружжя. Такі контексти мають динамічний характер і рішучу тональність завдяки нашаруванню однорідних дієслівних компонентів, до того ж, поєднаних за принципом контрасту: *„Не міряй і не важ, не збирайся жити, а живи, люби, скільки можеш і як можеш, то менше буде жалю, вір мені, ніж коли б ти все розмірила, розважила і відклала на завтра, бо „завтра” не завжди приходить”*³⁷. В іншому листі, акцентуючи увагу сестри на зайвості зрівноваженості почуття любові в різних комунікантів, радить: *„Не міряй, не важ, хто більше, а хто менше любить, бо на сі речі не досить відомих „измерений”, а треба іншого, не математичного”*³⁸.

Лесю Українку дуже насторожувала також поведінка тих людей, які через сім'ю втрачали контакти з давніми друзями: *„...т. е. не то щоб вони забували чи переставали любити своїх друзів, але їм якось нема часу і настрою виявити се так активно, як перше”*³⁹. „Пасивізація” дружньої любові внаслідок появи подружньої посиленого зоровим метафоричним образом: *„всі давні друзі позамуровуються в своїх родинних твердинях”*⁴⁰.

35 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 398.

36 *Ibidem*, с. 411.

37 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 235.

38 *Ibidem*, с. 237.

39 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 382.

40 *Ibidem*, с. 382.

Про особисті симпатії, точніше про *ревниве* ставлення мами до її вибору, Леся Українка згадує лише один раз у листі до сестри Ольги 29 грудня 1902 року: „Тільки *все-таки се прикро, і тяжко, і фатально, що ні одна моя дружба, чи симпатія, чи любов не могла досі обійтись без сеї отрутної ревності, чи що воно таке, з боку мами*”⁴¹.

Актуалізуючи культурологічні ознаки в описі поняття „любов” як почуття-пристрасті, прихильності до особи іншої статі, Леся Українка згадує лише принагідно кілька з тих, що мають регулятивний характер, і не лише в її ідіолекті, а й тяжіють до загальноомовного вияву. Зрештою, частина з них має універсальний характер, як-от: *вічна любов, вільна любов, нещасливе кохання*, які експлікують узвичаєно семи 'непроминальність' і 'страждання' як інтегральні в цих виразах, паралельно експлікуючи й інші, додаткові. Однак контексти використання цих загальноомовних регулятивів засвідчують, що в її епістолярних текстах вони виступають лише інформаційним і семантичним тлом для розгортання інших тематичних векторів, тобто є інформемами, а функційно вони мають периферійний статус, напр.: „*Чому все має право на сльози: і туга материнська, і нещасне кохання, і громадський жаль, а тільки душа поета, що втратила діти свої, мусить мовчати?...*”⁴². Натомість вона своєрідно вживає поняття *вічної любові* як кваліфікативну ознаку в стосунках друзів, що засвідчує: Леся Українка не сприймала беззастережно жодні стереотипні твердження щодо цього поняття. Актуалізуючи стереотип „*любити вічно*” в описі стосунків із друзями, вона супроводжує його власним коментарем: „*Адже „любити вічно” ніхто не обов’язаний, тільки ж треба мати одвагу признатись щиро в зміні почуття, а не кружити і не складати „вину” на когось третього, хто нічого з того не винен*”⁴³. Цей коментар стверджує Лесине прагнення виразності й щирості міжособистісних дружніх і товариських взаємин.

Називаючи перифрастично любов *несправедливістю*⁴⁴, Леся Українка акцентує увагу на тому, що мотивація любові до певних осіб буває просто відсутня (образно кажучи, вона „незбагненна”)

41 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 376.

42 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 16.

43 *Ibidem*, с. 87.

44 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 382.

й не завжди може бути експлікована вербально: „...я не завжди тямлю, „за що і через що я кого люблю”, принаймні, часто буває, що за те саме я одного люблю, а другого ні люблю, ні не люблю”⁴⁵; „Часто, люблячи когось, я думаю: якби він був отакий і такий, вчинив те і те, то я б його не любила (і се напевно), але якби хто інший мав усі ті добрі прикмети, що сей, то чи я б того іншого любила? не знаю ...навряд”⁴⁶. Читання, невизначеність у виборі очікуваної відповіді завершує не лише стилістичний прийом умовчання, а й лексема *навряд* із інтегральною семою 'сумнів'. Зауважмо: відсутність категоричності й конкретики не позбавляє її міркування переконливості. А отже, Леся Українка послідовно стверджувала невмотивованість почуття любові, недостатність однотипних рис у людях як передумову її появи, а головне – нездатність свідомо формувати цей емоційний стан. Зрештою, вона й не прагнула пошуку його аргументації: „...тебе я (сестру Ольгу. – С. Б.) я безперечно люблю без чаду і Мишу теж (братерське почуття, кажуть, найчистіше в світі), я стрічала людей, об'єктивно говорячи, не гірше од вас, чому ж я їх не любила більше од вас? Не знаю і, скажу правду, знати не домагаюсь”⁴⁷.

Любов кваліфіковано як антонім до всього, що є в світі *несправедливо-прикрого*, з несподіваною бінарною опозитивною парою *несправедливо-лагідне*: „Люблю і вже. Любов абсолютної справедливості не знає, але в тім її вища справедливість. В світі стільки *несправедливо-прикрого*, що якби не було *несправедливо-лагідного*, то зовсім не варто було б жити. Не від нас залежить поправити більшу половину *всесвітньої несправедливості* безпосередньо, будем же поправляти її іншою *несправедливістю* – *любов'ю!*”⁴⁸.

Експліцитний вияв для неї завжди має лише емоційний стан зникнення цього почуття: „Здається, я тільки те напевно знаю, за що я кого перестаю любити”⁴⁹. Тобто передумови „нелюбові” навіть до раніше любої особи очевидні й виразні. А отже, це почуття завжди мотивоване й реально вербалізоване.

45 *Ibidem*, с. 381.

46 *Ibidem*, с. 381.

47 *Ibidem*, с. 381.

48 *Ibidem*, с. 382.

49 *Ibidem*, с. 381.

Любов і прихильність інших, за її твердженням, результат, рівноцінний надгороді (нагороді): „Запевне, нам мило, коли нас розуміють, коли нас люблять, але се не поміч, се часом велика надгорода, часом невеличка приемність”⁵⁰.

Особлива граматична форма презентації Лесиної прихильності до іншої особи представлена в листах до Ольги Кобилянської. Особа цієї адресатки актуалізована зміщенням і заміною прогнозованої за таких обставин першої особи однини третьою, напр.: „хтось когось любить”⁵¹, варіанти: „хтось ...цілує і любить”⁵²; „Хтось когось любить і цілує”⁵³; „хтось когось любить (то найновіше!)”⁵⁴; „хтось когось дуже любить”⁵⁵; „Хтось і тепер і завжди однаково когось любить і хоче комусь „небо прихилити””⁵⁶ тощо. Іноді в листах фіксовано також повтор цієї лексеми, що інтенсифікує вияв цього почуття: „Хтось когось любить, і ще любить, і ще любить”⁵⁷. Щоправда, епістолярна комунікація, на її переконання, нездатна була повною мірою відтворити адекватно почуття адресантки: „...от хтось і пише так якось блідо, апатично, зовсім не так, як думає про когось, як любить когось”⁵⁸. У деяких листах до Ольги Кобилянської аспекти такої прихильності конкретизовано: „хтось любить балакати з кимсь довго, хтось знає”⁵⁹; „любить когось і хоче з кимсь говорити”⁶⁰.

Вербальні вияви Лесиної прихильності до цієї адресатки набувають регулятивного лексичного вияву, що відображено не лише в стереотипних виразах, а й у всій стилістиці їхньої епістолярної комунікації, яка не має рівноцінних в листовній практиці українців.

Особливо втішала Лесю Українку взаємна братерсько-сестринська любов Косачів: „Ліля ...казала, що тебе (Михайла. – С. Б.)

50 *Ibidem*, с. 110.

51 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 110–111, 431.

52 *Ibidem*, с. 163.

53 *Ibidem*, с. 166.

54 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 344.

55 *Ibidem*, с. 264.

56 *Ibidem*, с. 293.

57 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 457.

58 *Idem*, *op. cit.*, т. 11, с. 293.

59 *Ibidem*, с. 262.

60 *Ibidem*, с. 371.

любить”⁶¹. Зізнання у своїй любові до братів-сестер почасти поєднані з елементами невербальної семіотики, як-от у листі до сестри Ольги: „Міцно цілую тебе, так міцно, як люблю тебе”⁶².

Спорадично фіксовані також у Лесиних листах опосередковані регулятиви-мотиватори прихильності щодо певних рис характеру самої адресантки, авторами яких здебільшого є її адресанти, напр.: „Он (Сергій Мержинський. – С. Б.) **любил мой „стоицизм”** и не переносил „малодушия”⁶³ (пор.також інші характеристики Мержинського: „Каже, що любить, вмені **спокій і силу волі**, через те я при ньому спокійна і сильна і навіть ніколи не зітхаю”⁶⁴; „Я люблю, когда около меня люди работаю”⁶⁵) або просто вказівки на любов інших до неї: „...просить (мама – С. Б.) забути „те все, що було літом”, і вірити, що вона всіх нас любить”⁶⁶.

Суттєві також її зауваги щодо рис характеру, поведінки, уподобань інших людей, через посередництво яких вона ословлює власні, тобто такі контексти виконують особливу функцію автопортретування адресантки, актуалізуючи суголосне, виявляючи симетричні виміри портретування: „...дядько (Михайло Драгоманов. – С. Б.) завжди **любив дивитись правді просто в вічі і мене так учив**”⁶⁷; „Так, знаєш, Квітка **теж любив його** (Михайла, брата. – С. Б.), хоч і мало знав, він мені казав, що плаче (я те бачила) від самої втрати, а не тільки того, що то моя втрата, і я вірю тому”⁶⁸.

Обираючи друзів, вона надавала перевагу друзям ідей: „Я вибираю собі не *amis de mes amis*, але *amis de mes idees* (друзів моїх друзів, але друзів моїх ідей (франц.)), хоч би случайно і не всі ті *amis* любились межі собою”⁶⁹.

В епістолярних діалогах Лесі Українки чимало контекстів – своєрідних освідчень у прихильності до друзів і до рідних: до

61 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 21.

62 *Idem, op. cit.*, т. 11, с. 237.

63 *Ibidem*, с. 334.

64 *Ibidem*, с. 211.

65 *Ibidem*, с. 204.

66 *Ibidem*, с. 375.

67 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 50.

68 *Ibidem*, с. 91.

69 *Ibidem*, с. 84.

А. Макарової („я Вас люблю і бажала б Вам справді „неба прихилити”, та тільки не знаю, як се зробить”⁷⁰), до **М. Драгоманова** („Все одно ніяким стилем не скажеш того, як я Вас люблю і палко бажаю Вам всього доброго”⁷¹), до **родини Драгоманових** („Я так люблю тепер всіх наших тута”⁷², „...люблю Вас усіх дуже”⁷³), до **Маргарити Комарової** („Маргариту я дуже люблю „раз назавжди”⁷⁴), до **сестри Ізидори** („Ми її всі дуже любимо”⁷⁵).

Обоїшня любов до якоїсь однієї людини, на її переконання, має ще й об’єднувальну ознаку: „Так, ти правду кажеш, нам треба горнутись до купи, нам треба помагати [один] одному, усім нам, що любили його (брата Михайла. – С. Б.)”⁷⁶.

Вона беззастережно виявляла прихильність до всіх, хто шанував її дядька, Михайла Драгоманова, напр.: „Спасибі Вам, дорога моя, за прихильність дядька, якби я Вас зовсім не знала, то вже за одно се любила – А. С. Макаровій”⁷⁷. Важливе семантичне навантаження в таких контекстах має навіть мовчання, яке перериває вербальну комунікацію: „Так, наша молодіж любила його...”⁷⁸.

Однією з суттєвих констант її любові (у всіх її виявах!) була **постійність**. Жартівливо Леся Українка кваліфікувала цю властивість її характеру (в Лесиній термінології – *натури*) як *хронічну* (до речі, таку ж ознаку мали, на її переконання, не лише всі її хвороби, а й „почування” (почуття): „Я не раз кажу, що в мене натура „хронічна”, бо справді у мене все хронічне: і хвороби, і почування. Як анемія, туберкульоз, істерія, так і приязнь, любов і ненависть. Через те і наше товаришування, сподіваюсь, буде хронічним”⁷⁹). Мабуть, тому її боляче ранили звинувачення тітки Людмили Драгоманової, зумовлені начебто листовним мовчанням (насправді

70 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 237.

71 *Ibidem*, с. 262–263.

72 *Ibidem*, с. 310.

73 *Ibidem*, с. 344.

74 *Ibidem*, с. 402.

75 *Ibidem*, с. 27.

76 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 91.

77 *Idem, op. cit.*, т. 10, с. 281.

78 *Ibidem*, с. 313.

79 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 117.

її листи до болгарської родини просто не доходили): *„Як треба глибоко не вірити в людину, щоб думати ніби вона, пробувши ціле життя вірною певній сім'ї і любові, зненацька закинула б гадку про ту сім'ю, ні з того ні з сього! А Ви думаєте так про мене...”*⁸⁰. Незмінними були також її почуття жалю за тим, що була далеко від усіх тих, кого вона любить.

Лесина любов не завершувалася і з відходом людини, яка помирала (*„...я не тільки про існування, але й про неіснування дорогих людей ніколи не забуваю”*⁸¹). З особливою прихильністю ставилася Леся Українка до матері Ольги Кобилянської – Марії, про що вона пише в листі своїй приятельці вже після закінчення маминого земного життя: *„Ви знаєте, як я завжди глибоко шанувала і любила Вашу маму, відколи пізнала її, оту нашу лагідну „святу Анну”, її ніжний образ зостанеться назавжди живий в моїй душі, бо я небагато бачила таких людей в своєму житті”*⁸².

Важливо і те, що відхід людини, яку вона кохала, Леся Українка визначала як *втрату* й себе, чи, образно кажучи, як *відліт* і її *власної душі*. Імпліцитно саме ця семантика актуалізована посередництвом інтексту з „Листа Ламаргіну” Мюссе: *„Що значить „забути – те ж, що померти”! Ох, умерти – це пережити самого себе. Душа підноситься в небо, коли втратив того, кого кохав. Лишається тільки живий труп. В ньому живе сама безнадія, а небуття чекає його... (франц.)”*⁸³.

Послідовно Леся Українка відстоювала також **діяльнісний** аспект власної любові (*„...але ж я завжди уважала, що любов без діл мертва”*⁸⁴). Саме тому вона визначає як домінуючу ознаку епітет **активна** (на противагу словесній, пасивній), персоніфікуючи таким чином почуття любові: *„Моя любов більш активної, ніж пасивної натури; я не буду Вам писати різних фраз про се, а тільки докажу (і, може, хутко) іншим способом”*⁸⁵.

Для декодування Лесиного ставлення щодо публічності вияву взаємних почуттів чоловіків і жінок симптоматична одна описова

80 Idem, *op. cit.*, т. 10, с. 335.

81 Idem, *op. cit.*, т. 12, с. 52.

82 Ibidem, с. 170.

83 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 355.

84 Ibidem, с. 227.

85 Ibidem, с. 227.

деталь про її побуту в Відні. Читаючи, зокрема, тодішні німецькі газети „замість юмористики для розривки”, вона обирає „*Heira-tsantrag'n* (призволення до шлюбу через газети) (нім.) та *Liebesbriefe* (кохані листи), і то мене впроваджує в сатиричний настрій”⁸⁶. А отже, шлюбні оголошення й любовні листи корелятивно асоціювалися для неї із сатирою, несправжністю, фальшем. Передумова саме такого сприйняття цього типу текстів, імовірно, оприлюднення почуття, яке первинно має дуже особистісний, інтимний характер і не передбачає присутності інших комунікантів. А тому цей мікро-текст актуалізує ще одну сутнісну ознаку любові в інтерпретації Лесі Українки: **відсутність публічності**.

Динаміка цього почуття стосується радше світу уподобань Лесі Українки, а не міжособистісних взаємин (що, зрештою, стверджує щирість її твердження про „хронічність” (постійність цього почуття). Скажімо, не розуміючи спочатку Моцарта, вона, закономірно, й не любила його, крім „Реквієма”, „а тепер пізнала його в новому світлі і вже люблю”⁸⁷.

Деякі з її міркувань про любов мають афористичний характер, напр.: „любов абсолютної справедливості не знає, але в тім її вища справедливість”⁸⁸; „Ведь если истинная любовь должна быть сознательна, то и память о ней должна быть такою”⁸⁹; *Не від нас залежить поправити більшу половину всесвітньої несправедливості безпосередньо, будем же поправляти її іншою несправедливістю – любов'ю!*”⁹⁰. Такі твердження актуалізують передусім невмотивованість почуття любові, почасти – його недостатню вмотивованість.

Опорна лексема *любов* увиразнена в листах Лесі Українки таким епітетним рядом: **ультраплатонічна** (ультраплатонічна любов до математики (брата Михайла. – С. Б.)⁹¹); **платонічна, реальна** („Взагалі Миші тепер, здається, далеко цікавіші усякі літературні справи та етнографічні, аніж математика, до неї ж він, здається, має скоріш якусь платонічну любов,

86 *Ibidem*, с. 74.

87 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 62.

88 *Ibidem*, с. 382.

89 *Ibidem*, с. 344.

90 *Ibidem*, с. 382.

91 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 140.

а не реальну”⁹²); **чужа** („Мені дивно взагалі, як то можна міряти чужу любов – хто був в чужій душі?”⁹³; **истинная**⁹⁴); **вільна** („...аж лютила мене та мішанина понять: жіноча рівноправність, вільна любов, з якою „січовики” ніяк не могли дати собі ради”⁹⁵).

Аналіз ознакових характеристик поняття любов в українських лексикографічних джерелах засвідчує найчастотніше його тлумачення як почуття, що характеризується об’єктом вияву (функціонально представленого передусім певним суб’єктом). В епістолярних текстах Лесі Українки, навпаки, більшого вияву набуває семантична домінанта любові як уподобання адресантки, а не вияв любові як почуття *прихильності, симпатії* до інших людей, і тим паче – до осіб протилежної статі. Загалом гендерний вектор має в її листах абсолютно периферійний статус. Семантично в листах Лесі Українки домінують контексти, в яких лексеми згаданого асоціативно-смислового поля актуалізують сему ‘уподобання.’

Образно кажучи, Лесиною любов’ю були зігріті не лише душі й серця рідних і друзів (про що стверджують принагідно і найчастотніші етикетні вирази – початкові звертання з кваліфікативними лексемами *любий / -а, -е, любі / -її*), а передусім твори (художні, публіцистичні, наукові): „А може б і варто видати ті записки, бо писалися вони в свій час „з любов’ю”, а се, кажуть, великий шанс до педагогічної придатності праці”⁹⁶ (очевидно, йдеться про написану Лесею Українкою для молодших братів і сестер *Історію Стародавнього Сходу*).

Леся Українка регулярно актуалізує сферу власних інтересів і поцінувань. До об’єктів її уподобань належали:

- 1) **сфера мистецтва** (музика, живопис, література (зокрема, певна тематика творів: „Хтось собі любить жидівські теми, бо в них завжди багато неспокійного, пристрасного елемента”⁹⁷; композиційна організація: „Я навіть і прозаїчні романи та повісті в кількох частинах рідко люблю, може, у мене справді лірична

92 Idem, *op. cit.*, т. 10, с. 64.

93 Idem, *op. cit.*, т. 11, с. 381.

94 *Ibidem*, с. 344.

95 *Ibidem*, с. 119.

96 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 317.

97 *Ibidem*, с. 55.

натура⁹⁸); жанри, окремі твори („сю поему (Атта Троля. – С. Б.) я дуже люблю⁹⁹); ліричні пісні („Я так люблю наші ліричні пісні¹⁰⁰); казки („Чи Ви знаєте, що я дуже люблю казки і можу їх видумувати мільйони? А от досі не одважувалась писати!¹⁰¹); епіка („...я люблю таку чисту, прозору епіку¹⁰²); пейзаж („...дуже люблю пейзаж в літературі¹⁰³); орган („...взагалі дуже люблю орган¹⁰⁴);

- 2) **різновиди комунікації** (зі зрозумілих об'єктивних передумов фіксуємо найчастотніші коментарі саме щодо листування, зокрема, вона, виявляла тяжіння до ґрунтовних епістолярних діалогів („...я люблю писати листи „настояще”, а тут якраз не можна так¹⁰⁵); спілкування з певними адресатами, як-от із Ольгою Кобилянською („хтось любить, як хтось пише¹⁰⁶);
- 3) **взаємини з різними комунікантами** (це стосується як рідних, так і просто знайомих адресатів), передусім їх виразність, щирість і прозорість: „Я люблю держати мої відносини *im Klaren*, і ніщо мене так не мучить, як невиразна фальш¹⁰⁷; взаєморозуміння любих їй людей: „...мое сердце крается на дві половини, коли не всі, кого я люблю, любляться межі собою, і за їх незгоду я можу тільки сльозами своїми і крів'ю з серця платити, а більше не знаю, що віддати можу¹⁰⁸;
- 4) **певні поведінкові риси** (скандалізувати компатріотів¹⁰⁹, приносити „жертви на алтар дружби¹¹⁰);
- 5) **світосприйняття** (контрасти, які, до речі, визначили не лише особливості її літературної, а й мовотворчості: „...моя натура

98 *Ibidem*, с. 19.

99 *Леся Українка, op. cit.*, т. 10, с. 189.

100 *Ibidem*, с. 126.

101 *Леся Українка, op. cit.*, т. 12, с. 373.

102 *Ibidem*, с. 92.

103 *Леся Українка, op. cit.*, т. 11, с. 162.

104 *Ibidem*, с. 169.

105 *Леся Українка, op. cit.*, т. 10, с. 190.

106 *Idem, op. cit.*, т. 11, с. 252.

107 *Idem, op. cit.*, т. 12, с. 78.

108 *Idem, op. cit.*, т. 11, с. 118.

109 *Ibidem*, с. 118.

110 *Ibidem*, с. 188.

любить контрасти"¹¹¹; пори року, свята: „Я люблю такий пізній великдень"¹¹²; море: „море хтось любить"¹¹³).

Як бачимо, об'єкти Лесиної любові втілюють в собі передусім найвищі екзистенційні цінності, її духовні й поведінкові константи.

Прикметник *любий* (*люба, любе, любі*, варіанти нестягнених форм – *любая, любії*) Леся Українка найчастіше використовувала як елемент звертальної формули в листах до найближчої родини, напр.: *Люба Лілічко! Люба моя Лілія! Люба Лілея! Люба моя Лілеєнко!* (до сестри Ольги), *Люба мамочко! Люба дядино!* (до Людмили Драгоманової), *Люба Річі!* (до Олександри Судовщикової, дружини брата – Михайла Косача), *Люба Дориночко!* (до сестри Ізидори), *Люба Лідочко!* (до двоюрідної сестри, доньки Михайла Драгоманова), *Любий папа! Любий Миша!* (до брата Михайла), *Любі мої Микось і Дора!* (до брата Миколи й сестри Ізидори), *Мій любий чорненький хтось!* (до Ольги Кобилянської) тощо.

Фіксовано також офіційні й товариські звертання з цим семантичним поширювачем у поєднанні з гоноративом *пані* (*Ласкава пані!*) й номеном *товаришко* (*Люба моя товаришко!*) та індивідуально окреслені з опорною лексемою *душе* (*Люба ранкова душе!*¹¹⁴).

Диференційною ознакою її епістолярної поведінки можна вважати використання цього означення-субстантива в ролі окремого звертання: *Люба, найлюбіша!*¹¹⁵ (до О. Кобилянської); *моя любая!*¹¹⁶ (до сестри Ольги); *Мої любі!*¹¹⁷; *Любіі мої!*¹¹⁸ (до родини Косачів).

Оказіональний композит *любі-дві* адресований мамі й сестрі Ользі (*Ну, будьте здорові, мої любі-дві!*¹¹⁹). Опосередковане вживання цього субстантива стилістично увиразнює листування і, зокрема, початкові звертання до Ольги Кобилянської (пор.: *До когось*

111 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 102.

112 *Ibidem*, с. 232.

113 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 380.

114 *Ibidem*, с. 160.

115 *Ibidem*, с. 207.

116 *Ibidem*, с. 312.

117 *Ibidem*, с. 122, 207, 224, 340.

118 *Ibidem*, с. 356, 358, 366.

119 *Ibidem*, с. 340.

юбого, і дорогого, і славного¹²⁰; До когось **дуже любого**, дуже дорогого, що ніколи не сердиться на когось і завжди когось розуміє¹²¹) та внутрішньотекстові апеляції (*Хтось любий, може, й зовсім уже нагнівався?*¹²²). Дуже часто в епістолярних діалогах цих комуніканток паралельно до українських функціонують німецькомовні варіанти індивідуально-авторських етикетних формул: *Liebe, liebste Wunderblume!* (Любий, найлюбіший чарівний квіте (нім.))¹²³; *Liebe, liebste Lotos blume!* (Любий, далекий лотосовий квіте! (нім.))¹²⁴).

Епітет *улюблений / -а* виконує неодноразово функцію портретування Лесиних адресатів, визначаючи статус певного члена родини за ставленням до нього. Зокрема, вона називала сестру Ольгу *Gluckskind, la Mascotte* (улюблена дитина (нім.), (франц.))¹²⁵. Як додаткову мотиваційну передумову такого твердження Леся Українка називає один із біографічних моментів, який, за віруваннями поліщуків, засвідчує обраність особи й подальшу щасливу долю: „...недарма і „линовице” (вилинялу шкіру вужа. – С. Б.) знайшла”.

Як уже зазначалося, Ольгу Кобилянську Леся Українка називала в листах, починаючи з 1901 року, опосередковано *хтось* із неодмінним кваліфікативним епітетом *любий*: „Мій любий хтось „не добродушний”, але добрий (*nicht gütlich, aber gut*), і тому хтось хоче до когось”¹²⁶.

Коментар щодо такого ж епітета у найчастотнішій звертальній формулі до матері, очевидно, зумовлений певними непорозуміннями, проблематичністю їхніх міжособистісних взаємин: „Люба мамочко! (Хоч ти іронізуєш над сим виразом в наших листах, але я скажу тобі, що пишу завжди од щирого серця, а не для лицемірства та облесливості)”¹²⁷. А отже, для Лесі Українки, всупереч материнському несприйняттю, така форма звертання була не лише вмотивованою, а й органічною.

120 *Ibidem*, с. 226.

121 *Ibidem*, с. 301

122 *Ibidem*, с. 360.

123 *Ibidem*, с. 242.

124 *Ibidem*, с. 205.

125 *Ibidem*, с. 289.

126 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 157.

127 *Idem*, *op. cit.*, т. 10, с. 193.

Виразна в її листах і опозитивна бінарна пара до *любити*. Вектор Лесиної *'нелюбові'* проєктований майже на ті ж тематичні сфери, що й за умов особистісних інтересів і поцінувань¹²⁸.

Зауважмо, що Леся Українка почасти нейтралізувала категоричність цього вектора міркувань, вдаючись до складених присудків. Скажімо, замість передбачуваної в цій ситуації заперечної конструкції *не люблю* вона іноді послуговувалася виразом *не вмію любити* („Хоч я не вмію так любити епіки, як лірики, та, може, все ж зрозуміла б її об'єктивно”¹²⁹). Подібну стилістичну тональність мають також ті твердження, що містять після заперечної частки *не* прислівник *дуже*, що підкреслює частковий вияв почуття любові, паралельно актуалізуючи і сему *'неприятнь'*: „хтось його не дуже любить”¹³⁰. А отже, цілком закономірно вибудовується градуальна шкала: *люблю* → *не дуже люблю*, *не вмію любити*, *не люблю* → *дуже нелюблю* (зауважмо, що передостанній компонент цієї шкали в епістолярних текстах Лесі Українки не можна вважати абсолютним синонімом лексеми *ненавиджу*, що визначає максимальний вияв несприйняття когось чи чогось; зрештою, навіть *дуже не люблю* це все ж таки ще не почуття ненависті, а просто максимальне несприйняття чогось – чи когось –. Сему факультативність почуття *любові* / *нелюбові* репрезентовано найчастіше лексемою *рідко*. Цікавий також одиничний спосіб актуалізації своєрідного „нейтрального” емоційного стану адресантки (можливо, дистанційованого чи перехідного), що не відображає наявності ні *любові*, ні *нелюбові*: „ні люблю, ні не люблю”¹³¹.

Відсутність почуття *любові* експліковано в листах здебільшого за допомогою дієслівних лексем. Зауважмо, що частотність таких лексем (порівняно з позитивно маркованими) значно менша: зафіксовано 64 контексти з дієсловом *любити* і 2 – з *кохатися*.

Не кохалася Леся Українка „в публічних лекціях”¹³² і *афоризмах*¹³³, а *не любила*: **сварок** („...взагалі не люблю сваритись

128 Див. детальніше: Н. Бабич, *Я не належу до великих прихильників... [в:] І свого слова доточу: Роздуми з нагоди*, Чернівці 2004, с. 78–90.

129 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 19.

130 *Ibidem*, с. 121.

131 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 381.

132 *Ibidem*, с. 75.

133 *Ibidem*, с. 111.

– не моя то вдача”¹³⁴); **критики ad hominem** („Не люблю тільки критики ad hominem, бо й справді, не в тім сила, чи поет молодий, чи старий, хворий чи здоровий, оптиміст чи песиміст у своєму житті, від того вірші його ні кращі, ні гірші”¹³⁵); **турботи малознайомих людей** („я не люблю, коли мало знайомі люди бігають ради мене по різних моїх справах”¹³⁶); **докорів** („я його (докір. – С. Б.) не люблю, та й хто його любить?”¹³⁷); **розваг, великого товариства** („я нічого не розумію в таких розривках, як і взагалі не люблю великого товариства”¹³⁸); **жити спільно з чужими людьми** („я не люблю, як хтось чужий стримить повсякчас у мене перед очима”¹³⁹); **родинних обговорень деяких проблем**¹⁴⁰; **недбало вдягнених людей навіть удома** („не люблю бути занадто negligee”¹⁴¹); **окремих слів** („Пакоість, яку зробили мені „історичні” люди ... вся ...з початку до кінця чисто бабська – от не люблю сього терміна, але тут ніякий інший не підходить”¹⁴²); **шиття** („Не люблю я страх сеї роботи, та дуже тут дорого беруть за шиття”¹⁴³); **присутності інших, коли вона пише** („Я навіть не люблю, щоб хтось сидів коло мене, як пишу, а вголос думати можу тільки в гарячці”¹⁴⁴); **купувати, ходити в магазин, на базар** („але я туди не люблю ходити... я взагалі не люблю купувати”¹⁴⁵); **людей, які „перешуміли”**, тобто вже після піку слави („Хтось не дуже любить бачити людей, що вже „перешуміли”, надто коли бачив їх в найбільше голосний, шумливий час” (тут ідеться про І. Франка)¹⁴⁶); **завдавати незручностей іншим** („хтось не любить в’язатися і других в’язати, то ліпше вже поїде сам”¹⁴⁷); **перекладів зі спорідених мов** („не люблю

134 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 131.

135 *Ibidem*, с. 155.

136 *Ibidem*, с. 212.

137 *Ibidem*, с. 227.

138 *Ibidem*, с. 279.

139 *Ibidem*, с. 380.

140 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 291

141 *Idem, op. cit.*, т. 10, с. 388.

142 *Ibidem*, с. 415.

143 *Ibidem*, с. 419.

144 Леся Українка, *op. cit.*, т. 11, с. 128.

145 *Ibidem*, с. 313.

146 *Ibidem*, с. 262.

147 *Ibidem*, с. 292.

переводить цитат, особливо стихотворних, с одного родственного языка на другой"¹⁴⁸); **літературних пліток** („не люблю я сього, і, здається мені, користі мало з такого перевертання і перемивання кісточок померших поетів"¹⁴⁹); **напрошуватись зі своєю роботою** („Не люблю я набиватись навіть з роботою, бо вже по праву чи ні, а я більше звикла, щоб мене запрошувано, а не я напрошувалась"¹⁵⁰); **орнаментики, прикрашальних елементів у скульптурі** („Я не люблю багато мерезання та візерунків на статуях"¹⁵¹); **окремих творів** („От і пушкінського „Евгенія Онегина“ я завжди поважала – але не любила"¹⁵²); **полеміки** („особистої полеміки не любить"¹⁵³) тощо.

Іноді семантика несприйняття імплікована за допомогою інтексту, як-от біблійного: „Святкування, постів, празників не люблю, / Ненавидить душа моя того!"¹⁵⁴. У цьому контексті несприйняття певних процесів набуває максимального вияву: *нелюбов* „логічно” переходить у *ненависть*.

В інших людях Леся Українка не сприймала того, що, очевидно, було чуже її характерові, „натурі”, кажучи її термінологією, напр.: *esprit* (духу) у Маковея („щось-то вже в його листі занадто багато того *esprit*, я не люблю такого тону"¹⁵⁵).

Використання лексем *люблять* / *не люблять* може проектуватися в листах на певну професійну чи соціальну групу мовців і стосуватися їхніх стереотипних ознак – поведінкових чи комунікативних: „... трактувати ж наперед з „профанами” пацієнтами та радитись про їх згоду чи незгоду спеціалісти гідропати, так само як дантисти і масажисти, не люблять"¹⁵⁶; „старі авторитети часом люблять рутину"¹⁵⁷; „...„шатанія” то в одставку, то з одставки

148 *Ibidem*, с. 173.

149 *Ibidem*, с. 174.

150 *Ibidem*, с. 286.

151 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 461.

152 *Ibidem*, с. 19.

153 *Ibidem*, с. 48.

154 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 141

155 *Ibidem*, с. 208.

156 Леся Українка, *op. cit.*, т. 12, с. 69.

157 *Ibidem*, с. 344.

начальство дуже не любить і не завжди вникає в причини такої „шатості”¹⁵⁸.

Деякі ознаки стосуються уподобань (чи, навпаки, їх відсутності) певних етносів, а тому їх можна кваліфікувати як етнічні стереотипи, зокрема, вони стосуються: **грузинів** („Там, кажуть, і тепер люди дуже люблять грецькі ймення, особливо Язон (се скрізь у Грузії розпросторене ймення, тільки вимовляється Язон, що, здається, і єсть правильно)”¹⁵⁹); **болгар, поліщуків** („взагалі болгари скорості не люблять, як і наші поліщуки”¹⁶⁰); **поляків** („Дивно тільки, як русинам ...ще не до кінця набило оскому польське „kochajmysię”, після якого через 5 хвилин (коли вже русин до послуг непотрібний) наступає „idzdodiabła”¹⁶¹); **галичан** („люблять зарані некрологи писати”¹⁶²); **львів’ян** („люблять займатись чужими приватними справами, але я до своїх справ тільки приятелів допускаю”¹⁶³).

Леся Українка, крім безпосередньої експлікації власних уподобань (чи, навпаки, їх відсутності), нерідко послуговувалася стилістичним прийомом нівелювання, відсторонення: замість передбачуваного найменування особи адресантки в тексті представлено номінації певних елементів, які стосуються її стану, поведінки тощо, напр.: „... не одважусь тратити час, кошти та й таки здоров’я (воно в мене найгірш не любить втому)”¹⁶⁴.

А отже, лексичний регулятив любов, що становить основу асоціативно-сислового поля 'любов', належить до семантично вагомих компонентів, а не просто часто вживаних. За ступенем актуалізації й комунікативним ефектом цей регулятив (і весь деривативний ряд похідних найменувань) в епістолярних текстах Лесі Українки варто вважати як *яскравим*, на противагу іншим – функціонально менш значущим *слабким* регулятивам (за термінологією Н. Болотнової).

Встановлено, що концепт-регулятив любов у текстовій реалізації відображає передусім авторське світобачення Лесі Українки,

158 *Ibidem*, с. 262.

159 *Ibidem*, с. 318–319.

160 Леся Українка, *op. cit.*, т. 10, с. 269.

161 *Idem*, *op. cit.*, т. 11, с. 96.

162 *Ibidem*, с. 92.

163 *Ibidem*, с. 251.

164 *Ibidem*, с. 266.

її індивідуальну картину світу та інтенції, незважаючи на те, що він належить до універсальних загальнолюдських концептів.

Крім того, в змісті регулятива *любов* Лесі Українки реалізовані також потенційні семи, які лише принагідно й опосередковано відображені в словникових дефініціях і актуалізовані в певному контексті. Для Лесі Українки *любов* – це передусім *нагорода* за духовну особистісну працю кожного. Основна семантична складова цього концепта – *любов* – *духовна очищувальна сила, світло*, які покликані гармонізувати світ людей. Власне актуалізація потенційних сем створює специфіку цього концепта в її індивідуальному стилі, вирізняє його на загальномовному тлі. До того ж, його частотна актуалізація свідчить про важливість цього концепта для самої авторки.

Для Лесі Українки це почуття мало певною мірою амбівалентний характер: почуття *любви* незримо поєднане завжди з *ненавистю*. Така двоїстість відображена в одночасній актуалізації контрастних компонентів (подібно до відомого її поетичного кредо „...*тільки той ненависті не знає, / Хто цілий вік нікого не любив*”).

Спостережено, що саме таким лексемам, які відображають емоційний стан, належить визначальна роль у системі епістолярних текстів Лесі Українки, а тому їх можна вважати домінантами регулятивності в цих текстах.

ЛІТЕРАТУРА

Антюфеева Е., *Тема любви и ее репрезентация в художественно-речевой структуре рассказов И. Бунина. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Барнаул 2005.

Аракава Е., *Концепт „любовь” в русском языке на материале русских романсов в сопоставлении с японским романсом (какеку). Дис. ... канд. филол. наук*, Санкт-Петербург 2005.

Бабич Н., *Я не належу до великих прихильників... [в:] І свого слова доточу: Роздуми з нагоди*, Чернівці 2004, с. 78–90.

Балашова Е., *Концепты „любовь”, „ненависть” в русском и американском языковом сознании [в:] Филологические этюды*, Саратов 2003, с. 43–46.

Балашова Е., *Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Саратов 2004.

Балашова Е., *Любовь и ненависть [в:] Антология концептов*, под. ред. В. Карасика, т. 1, Волгоград 2005, <http://lincon.narod.ru/antology.htm> [15.09.2013].

Болотнова Н., *Об изучении ассоциативно-смысловых полей слов в художественном тексте [в:] Русистика: лингвистическая парадигма конца XX века*, Санкт-Петербург 1998, с. 242–247.

Болотнова Н., *Коммуникативная стилистика художественного текста [в:] Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, под. ред. М. Кожинной, Москва 2003, с. 157–162.

Болотнова Н., *Коммуникативная стилистика текста: словартезаурис*, Томск 2008.

Болотнова Н., *О типологии регулятивных структур в тексте как форме коммуникации [в:] „Вестник ТГПУ”, вып. 3 (105)*, 2011, с. 34–40.

Вильмс Л., *О психолингвистическом аспекте феномена любви [в:] Языковая личность и семантика*, Волгоград 1994, с. 27–28.

Вильмс Л., *Ассоциативно-образные переосмысления в сложных словах с компонентом 'liebe' [в:] Языковая личность: культурные концепты*, Волгоград-Архангельск 1996, с. 167–175.

Вильмс Л., *Лингвокультурологическая специфика понятия „любовь” в русском и немецком языках. Дис. ... канд. филол. наук*, Волгоград 1997.

Воркачев С., *Дискурсивная вариантность лингвоконцепта (2): любовь – жалость [в:] „Известия РАН”: Серия литературы и языка*, т. 65, № 2, 2006, с. 33–40.

Воркачев С., *Лингвокультурный концепт: типология и области бытования*, Волгоград 2007.

Воркачев С., *Любовь как лингвокультурный концепт*, Москва 2007, http://insred.volsu.ru/files/makarov_monografia.pdf [12.10.2013].

Данькова Т., *Концепт „любовь” и его словесное воплощение в индивидуальном стиле А. Ахматовой. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Воронеж 2000.

Жук М., *Концепты ВЕРА, НАДЕЖДА, ЛЮБОВЬ в идиостиле Булата Окуджавы. Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Владивосток 2007, <http://www.dissercat.com/content/kontsepty-vera-nadezhda-lyubov-v-idiostile-bulata-okudzhavy> [15.10.2013].

Каптанова Е., *Лингвокультурологические основания русского концепта „любовь” (аспектный анализ). Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Екатеринбург 1997.

Колесов В., *Любы и любовь [в:] Исследования по древней и новой литературе*, Ленинград 1987, с. 266–272.

Кузнецова Л., *Ассоциативный аспект эмоционального концепта „любовь” с учётом гендерного параметра [в:] Актуальные проблемы современного иноязычного образования*, Курск 2005, с. 45–46.

Кузнецова Л., *Любовь как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты. Дис. ... канд. филол. наук*, Краснодар, 2005.

Макарова Г., *Концепт „любовь” в языках разных типов (на материале лингвокультурных текстов)*, Йошкар-Ола 2001.

Макарова Г., *Сакральный компонент ментальности любви во французской, русской и марийской лингвокультурах. Дис. ... докт. культурологии*, Саранск, 2006.

Марусяк М., *Концепти „любов”, „біль” в епістолярних текстах Василя Стефаника* [у:] „Вісник Львівського університету”, вип. 46, ч. 1, 2009, с. 238–244.

Муратова В., *Бинарные концепты „любовь / love” и „ненависть / hate (hatred)” в английском и русском песенных дискурсах*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Казань, 2010, <http://www.dissercat.com/content/binarnye-kontsepty-lyubov-love-i-nenavist-hate-hatred-v-angliiskom-i-russkom-pesennykh-disku> [10.09.2013].

Огаркова Г., *Вербалізація концепту кохання в сучасній англійській мові: когнітивний та дискурсивний аспекти*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук, Київ 2005.

Словник української мови: в 11 т., т. 4, Київ 1973.

Соловьев В., *Смысл любви: Избранные произведения*, Москва 1991, с. 125–182.

Стернина И., *Базовые характеристики лингвокультурных концептов* [в:] *Антология концептов*, под. ред. В. И. Карасика, т. 1, Волгоград 2005, <http://lincon.narod.ru/antology.htm> [22.09.2013].

Українка Леся, *Зібрання творів: у 12 т.*, т. 10, Київ 1978.

Українка Леся, *Зібрання творів: у 12 т.*, т. 11, Київ 1978.

Українка Леся, *Зібрання творів: у 12 т.*, т. 12, Київ 1979.

Форманова С., Форманова О., *Концепти „любов” та „кохання” в українській лінгвоментальності*, <http://histans.com/LiberUA/978-966-413-261-6/46.pdf> [20.09.2013].

Чуриков И., *„Любовь” в опыте духовного восприятия мира* [в:] *Концепт любовь в духовном опыте человечества 2*, Йошкар-Ола 2003, с. 61–68.

Lexical regulative love in Lesia Ukrainka's epistolary texts

This paper analyzes the features of the lexical functioning of the regulative *love* in one of the few studies into the function areas – epistolary; it is considered the entire range of distant semantically meaningful presentatives (explicators) and actualizators of this regulative, typical contexts of use, which can modulate the semantic space of its operation in Lesia Ukrainka's epistolary texts. Special attention is focused on the pragmatic, communicative and functional characteristics; in particular,

the role of this regulative on the system of its interpersonal contacts and moral values is investigated. In addition, the common and personal verbal updating of the regulative *love* is traced in the coordinates of the Christian virtues.

Key words: lexical regulative, epistolary text, concept, feeling.

Зіставне, порівняльне і типологічне термінознавство в Україні кінця XX – початку XXI століть на тлі слов'янського досвіду

Інвентаризація теоретичних праць зі слов'янського зіставного, порівняльного й типологічного термінознавства кінця XX – початку XXI століть показала, що в українському мовознавстві окресленого періоду немає фундаментальних теоретичних розвідок, спеціально присвячених систематизованому описові та уніфікованому визначенню цих підрозділів за основними напрямками їх досліджень. Підтвердженням цього є відсутність у багатьох українських працях (зокрема й підручниках та навчальних посібниках) із загального мовознавства екстраполяції на термінознавство термінів *зіставне мовознавство, контрастивне мовознавство / контрастивна лінгвістика, характерологічний напрям / характерологія / лінгвістична характерологія, зіставно-типологічні (синхронно-типологічні, історико-типологічні) дослідження, типологічне мовознавство, типологія (історична, функціональна, структурна, діахронна)*, що фактично засвідчує нерозробленість в Україні теоретичних засад зазначених напрямів у термінознавстві. Пор., наприклад, функціонування в тих самих працях термінів на позначення інших підрозділів мовознавства: *контрастивна лексикологія, контрастивна семасіологія, контрастивна граматики, контрастивна фонологія, контрастивна фразеологія* (у В. Манакіна)¹, *контрастивна граматики, контрастивна фонологія, контрастивне порівняння лексичних систем, реляційна граматики / реляційна типологія, універсальна граматики, формальна типологія, контенсивно-синтаксична*

1 В. Манакін, *Сопоставительная лексикология*, Київ 2004, с. 16.

типологія, категорійна типологія, етнолінгвістична типологія (у А. Зеленька)², зіставне вивчення фонологічних систем / зіставна фонетика, контрастивний аналіз лексики, зіставні дослідження лексики і фразеології, зіставна лексикологія, контрастивна лексикологія, зіставно-історична фразеологія, зіставна граматики, контрастивна граматики, зіставний словотвір, зіставна морфологія, лексико-семантична типологія, контрастивні дослідження текстів (у М. Кочергана)³.

Окремі відомості щодо визначення задекларованих термінознавчих підрозділів частково віднаходимо в працях російських і українських мовознавців, які в той чи той спосіб усе ж таки намагалися окреслити їх об'єкт і методи дослідження, що певною мірою відбиває динаміка метамови опису таких підрозділів. Прокоментуємо зазначене.

Так, український дослідник А. Письмиченко ще у 80-х рр. ХХ ст. запропонував визначення контрастивного аналізу в термінології як такого, що дозволяє встановити типологічну подібність тих чи тих лексичних систем двох неблизькоспоріднених мов, незалежну від їх походження і генетичних зв'язків, а також характерні розбіжності⁴.

Укладачі бібліографічного покажчика *Термінознавство в Україні (1947–1980)* М. Богуцька і А. Лагутіна окремою рубрикою „порівняльно-зіставне термінознавство”, під якою систематизують близько 30 праць (переважно статей і словників) зазначеного періоду, вирізняють офіційно задекларований у 80-х рр. ХХ ст. самостійний термінознавчий напрям⁵.

Згодом українська дослідниця Ф. Циткіна серед різних аспектів наукових пошуків у зіставному термінознавстві, яке, на її думку, готує базу для перекладної лексикографії, науково-технічного перекладу, автоматизації лінгвістичних досліджень, багатомовних лінгвістичних банків, а також для викладання іноземних мов

2 А. Зеленько, *Загальне мовознавство*, Київ 2010, с. 285–292.

3 М. Кочерган, *Основи зіставного мовознавства*, Київ 2006, с. 7–39.

4 А. Письмиченко, *До питання про контрастивний аналіз термінології (на матеріалі будівельних термінів англійської та російської мов)* [в:] „Мовознавство”, №. 6, 1981, с. 69.

5 М. Богуцькая, А. Лагутіна, *Терминоведение на Украине: Библиографический указатель 1947–1980*, Киев 1982, с. 65–85.

спеціального призначення у спеціальних вишах, виокремила 1) дослідження різномовних термінологічних систем і термінологій, тобто типологічні, перекладацькі, зіставні термінографічні студії, 2) дослідження терміносистем різних субмов, різних галузей знань (у межах однієї національної мови), 3) дослідження термінологій у синхронії та діахронії, в статиці та динаміці. Якщо основним об'єктом зіставного термінознавства дослідниця бачить співвідносні різномовні терміносистеми (можуть бути і різні терміносистеми однієї мови, й одна терміносистема на різних етапах її розвитку), то предметом – подібності й відмінності у лексичній, граматичній, семантичній структурах вихідної мови та мови перекладача. Серед методів зіставного термінознавства Ф. Циткіна вбачає певну послідовність уживання традиційних квалітативних та введення компаративних і корелятивних статистичних (квантитативних) методик, використання описового, порівняльного, порівняльно-типологічного методів паралельно із статистичними методиками, системного аналізу. До завдань відносить створення загальної теорії зіставлення терміносистем, що передбачає виявлення загальних міжмовних та міжтермінологічних закономірностей на інженерно-лінгвістичній основі⁶.

На думку відомого російського термінолога В. Лейчика, проблематика зіставного термінознавства може бути розширена за рахунок включення в неї питань зіставного вивчення в одній мові термінів і термінологій двох і більше галузей знань, двох і більше теорій однієї галузі знання, а також запозичення й перекладу термінів⁷.

Розрізнення типологічного, порівняльно-історичного й зіставного термінознавства як окремих напрямів термінознавчих досліджень

6 Ф. Циткіна, *Системный анализ в сопоставительном терминоведении* [в:] „Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.”, № 6, 1987, с. 557–563; Idem, *Сопоставительное терминоведение: теоретические вопросы и приложения* [в:] „Вопросы языкознания”, № 4, 1987, с. 114–124; Idem, *Теоретические и инженерно-лингвистические основы сопоставительного терминоведения*, Ужгород 1988; Idem, *Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения)*, Москва 1988; Idem, *Терминознавство на Україні й аспекти зіставних досліджень* [в:] „Мовознавство”, № 2, 1993, с. 67–71.

7 В. Лейчик, *Основные положения сопоставительного терминоведения* [в:] *Отраслевая терминология и ее структурно-типологическое описание*, Воронеж 1988, с. 3–10.

за параметрами „характер зіставлюваних термінологій”, „досліджувані особливості зіставлюваних термінологій”, „хронологічний підхід”, „мета дослідження”, „національна мова” віднаходимо у ще одного відомого російського дослідника С. Гриньова-Гриневича, який пропонує зіставне вивчення термінологій різних сфер знань у межах однієї мови з метою встановлення загальних властивостей і класифікації термінології з використанням методу їх комплексного параметричного опису проводити в межах типологічного термінознавства, вивчення питань походження та історичних закономірностей розвитку споріднених термінологій споріднених мов і споріднених / суміжних термінологій однієї мови задля генетичної класифікації термінологій – у межах порівняльно-історичного / компаративного термінознавства, а зіставне вивчення національних термінологій різних мов, які належать тій самій поняттєвій сфері, задля їх гармонізації (міжнародного впорядкування) й перекладу – в межах зіставного термінознавства⁸. Відсутність статистики про досліджувані явища, загальної мети, єдиного підходу до уніфікованої системи параметрів опису й вивчення термінологій, вважає дослідник, перешкоджає узагальненню результатів досліджень та виробленню чіткої уяви про межі варіювання основних властивостей терміна, а отже, подальшому розробленню надійної теорії терміна⁹.

Розпрацьовуючи теоретичні засади зазначених розділів термінознавства, С. Гриньов-Гриневич відносить до основних підрозділів типологічного термінознавства такі: інвентаризаційне типологічне (вивчає формальні, семантичні, історичні та функціональні характеристики термінів і термінологій), історико-типологічне (вивчає особливості філогенезу, тобто зародження й розвитку, та історичні характеристики термінологій), формально-типологічне (вивчає формальні й структурні особливості термінологій), семантико-типологічне (вивчає змістові характеристики термінологій), функціонально-типологічне (вивчає функціональні / прагматичні особливості термінологій), класифікаційно-типологічне (класифікує та з'ясовує типи термінологій), імплікаційне типологічне (вивчає вплив типологічних особливостей термінологій на реалізацію в них термінологічних процесів і явищ) термінознавство¹⁰.

8 С. Гринева-Гринева, *Терминоведение*, Москва 2008, с. 76–79.

9 *Ibidem*, с. 57.

10 *Ibidem*, с. 76–77.

Підсумовуючи досвід наших попередників, зазначимо, що сьогодні серед науковців немає одностайності щодо оперування термінами *порівняльне, порівняльно-історичне, компаративне, зіставне, контрастивне, конфронтативне, типологічне термінознавство* тощо й чіткого окреслення позначуваних ними понять, що спричинене:

- 1) невідповідністю задекларованого у дослідженні того чи того методу його реалізації, яка породжує плутанину у використанні термінів *порівняльний / порівняльно-історичний метод* та *зіставний метод*;
- 2) відсутністю єдиного розуміння об'єкта дослідження, а отже, й співвіднесення *зіставного мовознавства, типологічного мовознавства* й *порівняльно-історичного мовознавства (компаративістики)*, що, за спостереженнями С. Гриньова-Гриневича, так чи інакше накладається на відповідні підрозділи термінознавства – *зіставне термінознавство, типологічне термінознавство* й *порівняльно-історичне / компаративне термінознавство*¹¹;
- 3) відсутністю усталеності термінопозначень:
 - а) *зіставна, контрастивна, порівняльна лінгвістика*, наприклад, за В. Гаком, *зіставна (контрастивна) і типологічна лінгвістика* об'єднуються у *зіставну (порівняльну) типологію*, але розрізняються залежно від своїх завдань (цит. за В. Манакіним)¹²;
 - б) *контрастивна, конфронтативна, зіставна лінгвістика*, що, на думку В. Манакіна, дає підстави з певним застереженням вважати зазначені терміни відносними, синонімічними, тобто не розмежовувати, наприклад, *контрастивне* (на позначення лінгвістики, яка займається неспорідненими мовами) та *зіставне* (на позначення лінгвістики, яка займається спорідненими мовами) *мовознавство* з огляду на зіставлення індоєвропейських мов між собою та індоєвропейських на тлі азійських або східних мов, оскільки виникає потреба пошуку термінів на позначення зіставного аналізу споріднених слов'янських мов, серед яких вирізняються власне

11 *Ibidem*, с. 77–78.

12 В. Манакін, *op. cit.*, с. 13.

близькоспоріднені підгрупи¹³. Таке нерозрізнення *зіставного* і *контрастивного мовознавства* (а отже, й *термінознавства*) спричиняє фактично те саме їх визначення у різних дослідників, наприклад, пор.: у С. Гриньова-Гриневича (вивчення у *зіставному мовознавстві спільного та відмінного в мовах, у зіставному термінознавстві спільного та відмінного у зіставляваних термінологіях*)¹⁴ й у А. Зеленька (мета *контрастивної лінгвістики* – зіставне виявлення двох, рідше кількох мов для вивчення їх „схожостей” і *відмінностей* на всіх рівнях мовної структури)¹⁵. На думку А. Зеленька, терміни *контрастивна* і *зіставна лінгвістика* не варто вживати як абсолютні синоніми. Важливо також ураховувати, що в межах зіставних досліджень контрастивні студії інколи зміщуються в бік типологічних. Сьогодні, зазначає дослідник, контрастивна лінгвістика, визначальним для якої було і залишається виявлення методом зіставлення особливостей чужої мови з рідною та типологічне порівняння неспоріднених мов із метою їх морфологічної класифікації, вийшла із зіставної лінгвістики як протиставлення типології, але на певному етапі відокремилася від неї і почала формуватися як самостійна галузь (*зіставно-контрастивна*) (курсив наш – В. І., Л. Т.)¹⁶. Така дискусія породжує невизначеність і термінів *контрастивне, зіставне та конфронтативне термінознавство*;

в) *контрастивне* і *компаративне мовознавство*, наприклад, у В. Манакіна – „крім *контрастивної граматики*, яка займає провідне місце серед інших сфер *синхронної компаративістики*, виразними є перспективи *контрастивної фонетики, семасіології, лексикології, фразеології*” (курсив наш – В. І., Л. Т.)¹⁷ тощо;

4) невизначеністю статусу *контрастивної, зіставної, типологічної лінгвістики* як підрозділів мовознавства, пор., наприклад: у В. Манакіна – „*контрастивна*, або, як її часто називають, *зіставна, лінгвістика*, – відносно нова галузь, яка зародилася у надрах

13 *Ibidem*, с. 12.

14 С. Гринев-Гриневич, *op. cit.*, с. 78.

15 А. Зеленько, *op. cit.*, с. 286.

16 *Ibidem*, с. 285–286.

17 В. Манакін, *op. cit.*, с. 16.

типологічного мовознавства...¹⁸; у Л. Ковбасюк і Н. Романової – „зіставне термінознавство як напрям у галузі порівняльної лексикології”¹⁹; у А. Зеленька – „контрастивна лінгвістика справді вийшла із зіставної як протиставлення типології, але на певному етапі відокремилась від неї і почала формуватися як самостійна галузь (зіставно-контрастивна)” (курсив наш – В. І., Л. Т.)²⁰; у А. Ляшук – „суттєво менше досліджень із зіставного термінознавства <...>, тому у порівняльному аспекті галузеві терміносистеми залишаються недостатньо опрацьованими”²¹;

- 5) відсутністю уніфікованого визначення проблематики та завдань окреслених підрозділів термінознавства, наприклад: а) визначення *зіставного термінознавства* як такого, до проблематики якого залучають питання зіставлення термінів і термінологій кількох галузей знань тієї самої мови (В. Лейчик, Ф. Циткіна)²² і різних національних мов (С. Гриньов-Гриневиц)²³; б) наявність, за спостереженням А. Зеленька, двох різних поглядів на завдання *типологічних досліджень*, один з яких вбачає їх у становленні ізоморфізму мов, а інший – у констатації й ізоморфізму, й аломорфізму²⁴ тощо.

У своїх міркуваннях щодо визначення окреслених у назві розвідки термінознавчих підрозділів, відповідно, й об'єктів та методів їх дослідження спиратимемося:

- 1) на розмежування *порівняльного* (спрямованого на пошук спільного, подібного, орієнтованого на діяхронію) і *зіставного* (спрямованого на пошук відмінного, орієнтованого на синхронію) *методів*, яке зробив свого часу О. Реформатський. Дослідник вважав, що метою *порівняльного* (рос. *сравнительного*) *методу* є реконструкція минулого через подолання наявного; порівняльний метод принципово історичний і „апрагматичний”;

18 *Ibidem*, с. 12.

19 Л. Ковбасюк, Н. Романова, *Сучасні лінгвістичні теорії: лекційні, практичні, самостійні модулі та тексти*, Херсон 2008, с. 26.

20 А. Зеленько, *op. cit.*, с. 286.

21 А. Ляшук, *Семантична структура юридичних термінів української та англійської мов*, Київ 2007, с. 1.

22 В. Лейчик, *op. cit.*, с. 3–9; Ф. Циткіна, *Термінознавство на Україні ...*, с. 69.

23 С. Гринев-Гриневиц, *op. cit.*, с. 77.

24 А. Зеленько, *op. cit.*, с. 286.

його основний прийом: використовуючи допоміжну діахронію, з'ясувати різні синхронії „із зірочкою”; порівняльний метод повинен принципово деіндивідуалізувати досліджувані мови в пошуках реконструкції протореалії. Метою *зіставного* (рос. *сопоставительного*) *методу*, вважає О. Реформатський, навпаки, є послідовне визначення контрастів і відмінностей свого й чужого; історичність зіставного методу обмежується лише визнанням історичної констатації мовної дійсності (не взагалі мова і мови, а саме та чи та мова й ті чи ті мови, оскільки вони історично представлені в їх синхронії). На думку дослідника, на відміну від порівняльного методу зіставний метод є принципово прагматичним, він спрямований на певні прикладні й практичні завдання, що ніяк не знімає теоретичного аспекту розгляду його проблематики²⁵;

- 2) на положення В. Лейчика і Ф. Циткіної щодо предмета й різних аспектів *зіставного термінознавства*, серед яких важливе місце посідає і зіставлення терміносистем різних субмов, різних галузей знань у межах однієї національної мови²⁶;
- 3) на положення А. Зеленька щодо визначення *контрастивної лінгвістики*, яка вийшла із зіставної лінгвістики й оформилася в самостійний напрям досліджень загального мовознавства, в якому головну увагу, очевидно, потрібно приділяти особливостям мов, що зіставляються, на основі деякого набору загальномовних явищ²⁷.

Отже, пропонуємо розрізняти:

- 1) **зіставне (синхронне) термінознавство** (власне зіставне термінознавство) як галузь термінознавства, один із його аспектуальних напрямів дослідження, сформований на основі окремих теоретичних положень зіставної лінгвістики, зокрема зіставної лексикології й семасіології, адаптованих до вивчення *відмінних рис, індивідуальних особливостей* термінології тієї самої поняттєвої сфери, термінологій близьких, суміжних або далеких поняттєвих сфер у *близькоспоріднених мовах*, тобто таких,

25 А. Реформатский, *О сопоставительном методе* [в:] *Лингвистика и поэтика*, А. Реформатский, Москва 1987, с. 40–52.

26 В. Лейчик, *op. cit.*, с. 3–10; Ф. Циткіна, *op. cit.*, с. 69.

27 А. Зеленько, *op. cit.*, с. 286–288.

які належать до однієї групи однієї мовної сім'ї (наприклад, до слов'янських мов) на тлі наявної їх подібності з використанням зіставного методу, що базується на синхронії; дуже рідко термінологій далеких поняттєвих сфер у тій самій мові;

- 2) **контрастивне (синхронне) термінознавство** (власне контрастивне термінознавство) як галузь термінознавства, один із його аспектуальних напрямів дослідження, адаптований до вивчення *контрастивних ознак* термінології тієї самої поняттєвої сфери, термінологій близьких, суміжних або далеких поняттєвих сфер *у неспоріднених мовах*, тобто таких, які належать до різних мовних сімей (наприклад, до індоєвропейських і тюркських мов) на тлі наявної їх подібності з використанням зіставного методу, що базується на синхронії;
- 3) **контрастивно-зіставне термінознавство** визначаємо як галузь термінознавства, один із його аспектуальних напрямів дослідження, адаптований до вивчення або *контрастивних ознак*, або *відмінних рис*, *індивідуальних особливостей* термінології тієї самої поняттєвої сфери, термінологій близьких, суміжних або далеких поняттєвих сфер *у віддаленоспоріднених мовах*, тобто таких, які належать до різних груп однієї мовної сім'ї (наприклад, до слов'янських і германських мов) на тлі наявної їх подібності з використанням зіставного методу, що базується на синхронії.

Відповідно **порівняльне / порівняльно-історичне / компаративне (діахронне) термінознавство** визначаємо як галузь термінознавства, один із його аспектуальних напрямів дослідження, сформований на основі теоретичних положень порівняльно-історичного / компаративного мовознавства, адаптованих до вивчення на тлі певних розбіжностей *спільних рис* 1) термінології тієї самої поняттєвої сфери або близьких / суміжних поняттєвих сфер у близько- й віддаленоспоріднених / далекоспоріднених мовах, 2) термінологій близьких / суміжних поняттєвих сфер у межах однієї національної мови з використанням порівняльного / порівняльно-історичного методу, що базується на діахронії, із віднаходженням *генетичної подібності термінологій, їх спільних першовитоків, історичних закономірностей розвитку* (з відповідною реконструкцією прототермінів) та з розробленням на цій основі *генетичних класифікацій термінологій, тобто моделей їх формування*.

Аспектуальний напрям досліджень, сформований на основі теоретичних положень або зіставного // контрастивного (синхронного) термінознавства з фрагментарним використанням порівняльно-історичного / порівняльного методу, або порівняльно-історичного / порівняльного (діахронного) термінознавства з фрагментами зіставного // контрастивного аналізу кваліфікуємо **порівняльно-зіставним термінознавством**.

Типологічне термінознавство визначаємо як галузь термінознавства, один із його аспектуальних напрямів дослідження, сформований на основі окремих теоретичних положень типологічного мовознавства, адаптованих до вивчення на основі встановлення спільних рис *загальних властивостей, типових явищ, структурної подібності термінологій / номенклатур* (а в цьому контексті й термінів / номенклатурних одиниць / спеціальної лексики) тієї самої, близьких / суміжних або далеких поняттєвих сфер у тій самій або різних (близько- й далеко- / віддаленоспоріднених) мовах, які *об'єднують їх у ізоморфні моделі*, з використанням порівняльного (діахронного) і зіставного (синхронного) методів, а також методу комплексного параметричного опису термінологій та розробленням *структурно-ізоморфних класифікацій термінологій і параметрів їх опису-моделювання* (а в цьому контексті *типологічних класів термінів* та параметрів їх опису).

Узагальнюючи досвід теоретичних пошуків у зіставному, порівняльному / порівняльно-історичному / компаративному й типологічному аспектах вивчення галузевих термінологій слов'янських країн кінця ХХ – початку ХХІ ст., ми помітили, що такі аспекти якнайкраще виявляють себе у галузевому термінознавстві. Їх можна систематизувати за основними напрямками, серед яких виокремлюємо такі:

- 1) *парадигмальний як розвиток системно-структурного / традиційного термінознавства:*
 - а) *власне зіставного та імпліцитно-зіставного (рос. – Н. Перепльотчикова, Т. Морщакова, Я. Монкоша-Богдан, укр. – М. Зеленцова, А. Ніколаєва, білорус. – М. Антонюк, хорв. – І. Фабіянич, серб. – В. Костиц, словац. – Ф. Гейсер, болг. – І. Атанасова, Л. Кірова, В. Лазаров). Однією із особливостей розгортання цього напрямку в термінознавстві*

є зіставлення близьких / суміжних або далеких термінологій у межах тієї самої мови, що дає підстави кваліфікувати його як *монолінгво[типолого-]зіставне термінознавство* (**рос.** – М. Скребньова, **укр.** – Л. Кім, М. Дзюба, **словен.** – Р. Кошута, Т. Логар, **хорв.** – Д. Буковчан). Аспектуальними виявами таких досліджень є наукові пошуки різного спрямування, зокрема *порівняльно-зіставного* (**рос.** – Д. Бронникова), *порівняльно-історичного* (**білорус.** – Е. Яловська), *класифікаційно-типологічного* (**рос.** – Л. Нікуліна), *семантико-типологічного* (**рос.** – Л. Ездекова) та *імплікаційно-типологічного* (**білорус.** – Т. Капейко);

- б) *власне контрастивного* (переважно **рос.** – Т. Ласлоне, В. Терещенко, М. Абдул-Хамід, А. Зарипова, Ж. Папп, Ву Чжон Хі);
- в) *контрастивно-[типолого-]зіставного* (**рос.** – Т. Журавльова, Н. Тимофєєва, Г. Острикова, О. Казачкова, І. Позднишева, О. Макшанцева, Л. Хасіна, О. Баран, В. Кас'янов, Н. Труфанова, С. Старостина, М. Гаврилова, І. Хаман, М. Лазарева, О. Кузнецова, Л. Щеколдина, О. Радкевич, І. Дружиніна, М. Вайнштейн, О. Лукіна, І. Донскова, О. Миронова, О. Гриньов, І. Тененева, Д. Єфимов, Є. Ковальов, І. Клепальченко, Н. Сердюкова, С. Бабанова, О. Ільченко, Х. Галімова, С. Рождественська, О. Крюкова, Т. Мішина, Т. Булановська, А. Белова, Т. Баришнікова, М. Красавський, Н. Трофимова, Є. Нагорніна, Т. Клікушина, **укр.** – С. Кришталь, С. Риженко, О. Старченко, Е. Брагіна, І. Нікуліна, І. Вакулик, **макед.** – Р. Йорданов, Я. Стрезовська, **словац.** – Г. Мишшикова, Д. Ланчарич, **болг.** – С. Тончева). Контрастивно-зіставне термінознавство активно виявляє себе в *теоретико-прикладному аспекті* (переважно **рос.** – М. Ков'язіна, О. Хохлова, О. Барсукова, С. Нейман). У контрастивно-зіставних дослідженнях інколи спостерігаємо домінування *теоретико-прикладного, зокрема лексикографічного, аспекту* (**рос.** – О. Семенов);
- г) *порівняльно-[історично-]зіставного* (**укр.** – Т. Арслан, **рос.** – М. Яніна);
- г) *порівняльно-контрастивно-зіставного* (**рос.** – В. Гусятинська, І. Апалько, Е. Белан, І. Дегтярєва, Л. Виноградова,

- Н. Шарафутдінова, К. Михайлова, Н. Ушкова, Т. Алесенко, К. Горохова, О. Панкратова, Д. Попов, Л. Гуцина, Н. Бобирьова, С. Богомолова, І. Бушин, **укр.** – Т. Михайленко). У дослідженнях такого типу видаються акцентуаційними паралелі, зокрема *порівняльно-зіставні* й *порівняльно-[історично-]контрастивні* водночас (**рос.** – О. Петровська, **укр.** – Т. Голі-Оглу);
- д) *порівняльно-контрастивного* (**рос.** – М. Гадаборшева);
- е) *класифікаційно-типологічного*, зокрема *контрастивного* (**укр.** – Л. Ніколаєва, Н. Коваленко) та *зіставного* (**рос.** – О. Філіппова);
- 2) *парадигмальний* як розвиток *функціонального термінознавства*:
- а) *власне стилістично-зіставного* (**серб.** – Н. Лаїнович-Стоянович, **болг.** – Д. Лесневська). Аспектуальним виявом цього напрямку є *монолінгвозіставний* (**рос.** – Л. Попова, Т. Москаленко, яка акцентує ще й увагу на *типологічному аспекті*);
- б) *порівняльно-історично-зіставного* (**польськ.** – М. Лізісова, **рос.** – О. Мароєвич);
- в) *контрастивно-зіставного* (**рос.** – Д. Маслов, М. Казачкова, С. Іванова, Р. Сафіулліна, В. Полуєтков, К. Пешкова). Аспектуальні різновиди цього напрямку засвідчують *перекладне* (**рос.** – М. Оганесян, А. Івкіна), *комунікативне* (**рос.** – М. Косарев, О. Шевченко), *типолого-стилістичне* (**рос.** – Л. Широбокова) *термінознавство*. На тлі контрастивно-зіставних функціональних досліджень виразними можуть бути *власне зіставні* (**болг.** – Д. Мілієва, І. Дагнев, Є. Кіскінова), *контрастивно-перекладні*, зокрема *етнолінгвістичні* та *лінгводидактичні* (**рос.** – А. Боасіако) та *історичні* (**рос.** – К. Лушнікова) *аспекти*;
- г) *порівняльно-історично-контрастивно-зіставного* (**рос.** – Н. Ликова);
- г) *класифікаційно-типологічного* (**болг.** – Кр. Кабакчієв);
- 3) *парадигмальний* як розвиток *когнітивного термінознавства*:
- а) *зіставного*, зокрема *лінгвоконцептологічного* (**укр.** – О. Константінова, **білорус.** – О. Десюкевич). *Монолінгвозіставні*

- дослідження у цій парадигмі наукових пошуків представлені в основному *типологічним аспектом* (**рос.** – Т. Подколзіна);
- б) *контрастивного*, а саме: *дискурсивного* (**рос.** – Є. Афанасенко, Н. Шехтман, Т. Светоносова, О. Акімова, О. Галичкіна, А. Філіппова, Е. Токар); *лінгвоконцептологічного* (**рос.** – С. Шевченко, О. Клименко, Н. Болокова); *лінгвоконцептологічно-дискурсивного* (**рос.** – М. Федулова);
- в) *контрастивно-зіставного* (**рос.** – О. Трушина, Л. Аллафі, **укр.** – Л. Рогач). Контрастивно-зіставні дослідження у цій парадигмі наукових пошуків виявляють себе більшою мірою як *дискурсивні* (**рос.** – Л. Зяцькова, І. Телешева, Д. Шапочкін, О. Хітарова, Д. Гергокаєва) та в *аспекті комп'ютерного термінознавства*, зокрема *комп'ютерної термінографії* (**польськ.** – Я. Валінський, **рос.** – Н. Бондарева);
- г) *порівняльно-контрастивно-зіставного* (**рос.** – Т. Зубова);
- 4) *крос-парадигмальний* як розвиток *структурно-функціонального термінознавства*:
- а) *власне зіставного* (**рос.** – Д. Маслов, **словац.** – М. Благо);
- б) *власне контрастивного* (**рос.** – Ган Говей, Цзюй Цзюй, О. Шилова);
- в) *порівняльно-зіставного* (**білорус.** – Г. Гвоздович, **рос.** – польськ. – К. Люцинські);
- г) *контрастивно-зіставного* (**рос.** – Ю. Ревіна, С. Іванова, Х. Галімова, А. Карапет'ян, С. Макєєва, Н. Воронова, О. Агєєва, О. Гузенко, С. Степанов, Г. Баязитова, Т. Риженкова, А. Большак, Т. Кудінова, І. Бережанська, С. Чеканова, Л. Лубожева, В. Богословська, У. Трофимова, І. Петренко, **макед.** – М. Лазаревська, **словац.** – Е. Схварзова, А. Гаїкова, Я. Левіцька, **болг.** – Д. Янкова). Цей напрям досліджень увиразнюють *перекладний* (**рос.** – А. Івкіна, А. Куткіна), *комунікативний* (**рос.** – І. Матюшин) та *комунікативно-соціокультурний* (**рос.** – І. Івановська) *аспекти*;
- г) *монолінгвотипологічного – параметрично-інвентаризаційного* (**рос.** – О. Анисимова) та *зіставного* (**рос.** – С. Казаріна, **укр.** – В. Сліпецька);
- 5) *крос-парадигмальний* як розвиток *функціонально-когнітивного / когнітивно-функціонального термінознавства*:

- а) *зіставного*, зокрема *дискурсивного* (**білорус.** – К. Лавренко, А. Мєсячик);
- б) *контрастивно-зіставного*, зокрема *етнокультурного* (**рос.** – Ю. Завалишина). Цей напрям увиразнюють *дискурсивне* (**рос.** – Р. Козлов, **білорус.** – Г. Карпук), *дискурсивно-комунікативне* (**рос.** – О. Тютюнова) і *дискурсивно-типологічне* (**рос.** – О. Ков'язіна) *термінознавство*;
- б) *крос-дисциплінарний*, зокрема *маргінальний* (в царині взаємодії лінгвістики, права, історії, етнології) в його *порівняльно-історично-зіставному аспекті* (**словен.** – К. Шкрубей).

В українському термінознавстві перші зіставні розвідки (в основному на матеріалі зіставлення російської та української мов) з'являються ще в 40–50-х рр. ХХ ст., присвячені переважно окремим проблемам правопису термінів, функціонування термінів у двомовних словниках (Л. Довгань, І. Кривецький, М. Бойко), аналітико-теоретичним аспектам двомовної термінографії (П. Горєцький, С. Левченко, П. Тимошенко, Н. Родзевич). Іншими словами, можемо констатувати факт зародження в 50-х рр. ХХ ст. в Україні окремих ідей теорії зіставної термінографії.

У 60–70-х рр. проблематика зіставних досліджень в українському термінознавстві розширюється за рахунок: подальшого розпрацювання окремих положень зіставної термінографії (Г. Гнатюк, Л. Миловидова), вивчення динамічних процесів розвитку спеціальної (переважно науково-технічної) лексики у слов'янських мовах (Л. Гончаренко), історико-етимологічних термінознавчих розвідок (Т. Лобанова-Сошійко, Р. Березников, Л. Варик), аналізу явищ інтернаціоналізації, запозичення та іншомовного впливу як у межах слов'янських мов, так і між слов'янськими та германськими мовами (В. Акуленко, Л. Сергєєва, С. Войтович, О. Улько, Р. Хмелинська, В. Бабенко, Т. Пристайко, А. Белая, В. Мартінек), появи семантико-і структурно-зіставних (Н. Москаленко, В. Молодець, І. Марковський, Т. Панько, М. Паночко, Г. Перепелиця, Н. Родзевич), логіко-лінгвістичних (І. Ковалик) та монологічно-зіставних (М. Думка, Н. Шило) досліджень.

У 70–80-х рр. з'являються перші типологічні й структурно-типологічні розвідки (В. Туркін, В. Молодець, В. Пілецький, З. Осипенко, Г. Онуфрієнко), фрагментарні дослідження, присвячені контрастивному (А. Письмиченко) та порівняльному (Т. Панько) аналізу термінологій.

Серед фундаментальних праць цих періодів можна назвати, зокрема, дисертаційні дослідження 1) М. Брицина²⁸, Г. Краковецької²⁹, у яких закладаються основи *компаративного / порівняльно-історичного* та *порівняльно-зіставного термінознавства*, 2) О. Гавінського³⁰, у якому вперше в українському термінознавстві розпрацьовано фундаментальні положення *теорії зіставної термінографії*, 3) З. Булат³¹, І. Коропенко³², у яких закладено основи *власне зіставного термінознавства*.

Із кінця 80-х рр. в Україні розпрацьовуються *теоретичні засади зіставного термінознавства* як окремого напрямку наукових пошуків, зокрема в працях Ф. Циткіної³³, а також започатковано *монолінгвозіставні дослідження*, у яких зіставляються близькі / суміжні або далекі термінології у тій самій мові, що віднаходимо, наприклад, у дисертації Н. Боцко³⁴.

З'ясовуючи внесок українських термінологів у розпрацювання теоретичних засад зіставного, порівняльного й типологічного термінознавства 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., насамперед спостерігаємо домінування **традиційних** аспектуальних і крос-аспектуальних напрямів дослідження, а саме: **зіставного** – М. Зеленцова³⁵, **імплі-**

28 М. Брицын, *Юридическая терминология в восточнославянской письменности до XV в.*, Хмельницький 1967.

29 Г. Краковецкая, *Метафоризация как средство формирования медицинской терминологии: на материале древнегреческого, латинского, русского и украинского языков*, Киев 1979.

30 А. Гавинский, *Теоретические основы выбора оптимальной структуры двуязычных отраслевых словарей как одного из средств упорядочения научно-технической терминологии: на материале англо-русского, русско-английского и англоязычного терминологических словарей*, Киев 1979.

31 З. Булат, *Вопросы синонимии научно-технических терминов-словосочетаний: на материале английской и американской литературы по железнодорожному транспорту*, Киев 1970.

32 І. Коропенко, *Слов'янська термінологія обробітку шкіри (назви сировини і ремісників)*, Київ 1984.

33 Ф. Циткина, *Теоретические и инженерно-лингвистические основы сопоставительного терминоведения*, Ужгород 1988; *Idem, Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения)*, Москва 1988.

34 Н. Боцко, *Дієслівно-іменникові композити в російській термінології ремесел, промислів та знань*, Київ 1988.

35 М. Зеленцова, *Особенности отображения иномовной терминологии в мовах-реципієнтах (на матеріалі термінології російської та української мов)*, Сімферополь 2006.

ліцитно-зіставного – А. Ніколаєва³⁶, **монолінгво[типолого-]зіставного** – Л. Кім³⁷ та М. Дзюба³⁸; **контрастивного**, зокрема **класифікаційно-типологічного** – Л. Ніколаєва³⁹ та Н. Коваленко⁴⁰; **контрастивно-зіставного** – О. Старченко⁴¹, Е. Брагіна⁴², І. Нікуліна⁴³, І. Вакулик⁴⁴, зокрема **семантико-типологічного** – С. Кришталь⁴⁵, **структурно-типологічного** – С. Риженко⁴⁶; **порівняльно-історично-зіставного** – Т. Арслан⁴⁷; **порівняльно-історично-контрастивно-зіставного** – Т. Голі-Оглу⁴⁸; **порівняльно-контрастивно-зіставного** – Т. Михайленко⁴⁹.

-
- 36 А. Ніколаєва, *Структурно-семантична характеристика термінології програмування, комп'ютерних мереж та захисту інформації*, Харків 2002.
- 37 Л. Кім, *Терміни з незмінюваним залежним компонентом у системі засобів спеціальної номінації*, Дніпропетровськ 2006.
- 38 М. Дзюба, *Епоніми в українській науковій термінології*, Луцьк 2011.
- 39 Л. Ніколаєва, *Типологія термінів спорідненості*, Донецьк 2005.
- 40 Н. Коваленко, *Структурно-семантичні особливості термінології маркетингу німецької та української мов*, Донецьк 2013.
- 41 О. Старченко, *Термінологія виборчого процесу й виборчих процедур (на матеріалі англійської та української мов)*, Донецьк 2013.
- 42 Е. Брагіна, *Структурно-компонентний аналіз термінів кібернетики в англійській мові у зіставленні з українською та російською*, Донецьк 2001.
- 43 І. Нікуліна, *Субконтинуум інформатики й обчислювальної техніки у французькій, українській та російській мовах*, Донецьк 2004.
- 44 І. Вакулик, *Запозичення з класичних мов у науковій термінології сучасних європейських мов (на матеріалі юридичних та економічних термінів української, російської, німецької, французької, англійської мов)*, Київ 2004.
- 45 С. Кришталь, *Структурно-семантичний аналіз метафоричних термінів підмови фінансів в англійській і українській мовах*, Донецьк 2003.
- 46 С. Риженко, *Мотиваційні і структурні типи назв професій в англійській та українській мовах*, Донецьк 2008.
- 47 М. Арслан, *Особливості формування та розвитку турецької та кримськотатарської суспільно-політичної лексики*, Київ 2006.
- 48 Т. Голі-Оглу, *Походження обрядових календарних термінів весняного циклу (на матеріалі української, російської, урумської та румейської мов)*, Донецьк 2003.
- 49 Т. Михайленко, *Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах (на матеріалі російської, української та німецької мови)*, Київ 1996.

Цей напрям акумулює в собі переважно проблематику, пов'язану 1) з вивченням лексико-семантичних, структурно-семантичних і структурно-терміновірних особливостей, структури й компонентного складу термінів у тій самій мові чи її варіантах або в близько- й далекоспоріднених мовах, особливостей функціонування та адаптації термінологічних запозичень або іншомовної термінології у близькоспоріднених мовах, етимології терміноодиниць в контексті історичного розвитку їх терміносистем; 2) із розробленням типології метафоричного способу творення терміноодиниць у далекоспоріднених мовах, структурно-мотиваційних типів терміноодиниць у далекоспоріднених мовах, структурно-семантичних типів термінів неспоріднених мов, типології словотвірних парадигм і моделей, генетичних класифікацій різних за структурою термінів.

Когнітивне термінознавство в Україні засвідчують **зіставні лінгвоконцептологічні** (О. Константінова⁵⁰) та **контрастивно-зіставні** (Л. Рогач⁵¹) дослідження.

Крос-парадигмальний напрям наукових пошуків як розвиток **структурно-функціонального** термінознавства виявляє себе переважно в **монолінгво[типоло-]зіставному** дослідженні В. Д. Сліпецької⁵².

Отже, галузеве слов'янське термінознавство кінця ХХ – початку ХХІ ст. у зіставному, порівняльному й типологічному аспектах репрезентують переважно контрастивно-зіставні дослідження (понад 209 праць). Ці напрями наукових пошуків у просторі системно-структурної / традиційної парадигми засвідчують понад 54% від загальної кількості наукових праць (переважно в Росії – більшою мірою, Україні, Словаччині, Македонії, Болгарії); у просторі функціональної парадигми – близько 12% праць (переважно в Росії та Болгарії); у просторі когнітивної парадигми – близько 11% праць (переважно в Росії та Польщі); у просторі крос-парадигмальних досліджень

50 О. Константінова, *Структурно-семантичні особливості оподаткування в американському і британському варіантах сучасної англійської мови*, Київ 2004.

51 Л. Рогач, *Семантична основа лінгвістичних термінів в українській та англійській мовах*, Ужгород 2000.

52 В. Сліпецька, *Англомовна термінологія штучного інтелекту в контексті інших терміносистем (досвід лінгвостатистичного аналізу)*, Київ 2008.

– 22,5% праць (переважно в Росії, Македонії, Словаччині, Болгарії, Україні); у просторі крос-дисциплінарних (маргінальних) досліджень – 0,5% праць (у Словенії).

Українське зіставне, порівняльне й типологічне термінознавство кінця ХХ – початку ХХІ ст. найактивніше виявляє себе в системно-структурній / традиційній (83,5%), лише частково у когнітивній (11%) та структурно-функціональній (5,5%) парадигмах наукових пошуків. Такі дослідження становлять близько 7,7% від загальної кількості проаналізованих фундаментальних праць слов'янського мовного простору. Власне зіставні, порівняльні й типологічні функціональні та крос-парадигмальні функціонально-когнітивні / когнітивно-функціональні й крос-дисциплінарні пошукові розвідки ще чекають на своїх дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

- Арслан М., *Особливості формування та розвитку турецької та кримськотатарської суспільно-політичної лексики*, Київ 2006.
- Богущая М., Лагутина А., *Терминоведение на Украине: Библиографический указатель 1947–1980*, Киев 1982.
- Боцко Н., *Дієслівно-іменникові композити в російській термінології ремесел, промислів та знань*, Київ 1988.
- Брагіна Е., *Структурно-компонентний аналіз термінів кібернетики в англійській мові у зіставленні з українською та російською*, Донецьк 2001.
- Брицын М., *Юридическая терминология в восточнославянской письменности до XV в.*, Хмельницький 1967.
- Булат З., *Вопросы синонимии научно-технических терминов-словосочетаний: на материале английской и американской литературы по железнодорожному транспорту*, Киев 1970.
- Вакулик І., *Запозичення з класичних мов у науковій термінології сучасних європейських мов (на матеріалі юридичних та економічних термінів української, російської, німецької, французької, англійської мов)*, Київ 2004.
- Гавинский А., *Теоретические основы выбора оптимальной структуры двуязычных отраслевых словарей как одного из средств упорядочения научно-технической терминологии: на материале англо-русского, русско-английского и англоязычного терминологических словарей*, Киев 1979.
- Голі-Оглу Т., *Походження обрядових календарних термінів весняного циклу (на матеріалі української, російської, урумської та румейської мов)*, Донецьк 2003.
- Гринева-Гринева С., *Терминоведение*, Москва 2008.
- Дзюба М., *Епоніми в українській науковій термінології*, Луцьк 2011.
- Зеленцова М., *Особливості відображення іншомовної термінології в мовах-реципієнтах (на матеріалі термінології російської та української мов)*, Сімферополь 2006.
- Зеленько А., *Загальне мовознавство*, Київ 2010.
- Кім Л., *Терміни з незмінюваним залежним компонентом у системі засобів спеціальної номінації*, Дніпропетровськ 2006.

Коваленко Н., *Структурно-семантичні особливості термінології маркетингу німецької та української мов*, Донецьк 2013.

Ковбасюк Л., Романова Н., *Сучасні лінгвістичні теорії: лекційні, практичні, самостійні модулі та тексти*, Херсон 2008.

Константінова О., *Структурно-семантичні особливості оподаткування в американському і британському варіантах сучасної англійської мови*, Київ 2004.

Коропенко І., *Слов'янська термінологія обробітку шкіри (назви сировини і ремісників)*, Київ 1984.

Кочерган М., *Основи зіставного мовознавства*, Київ 2006.

Краковецкая Г., *Метафоризация как средство формирования медицинской терминологии: на материале древнегреческого, латинского, русского и украинского языков*, Киев 1979.

Кришталь С., *Структурно-семантичний аналіз метафоричних термінів підмови фінансів в англійській і українській мовах*, Донецьк 2003.

Лейчик В., *Основные положения сопоставительного терминоведения [в:] Отраслевая терминология и ее структурно-типологическое описание*, Воронеж 1988, с. 3–10.

Ляшук А., *Семантична структура юридичних термінів української та англійської мов*, Київ 2007.

Манакин В., *Сопоставительная лексикология*, Киев 2004.

Михайленко Т., *Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах (на матеріалі російської, української та німецької мови)*, Київ 1996.

Ніколаєва А., *Структурно-семантична характеристика термінології програмування, комп'ютерних мереж та захисту інформації*, Харків 2002.

Ніколаєва Л., *Типологія термінів спорідненості*, Донецьк 2005.

Нікуліна І., *Субконтинуум інформатики й обчислювальної техніки у французькій, українській та російській мовах*, Донецьк 2004.

Нікуліна Н., *Становлення сучасної української термінологічної системи автомобілебудування та ремонту транспортних засобів*, Харків 2005.

Письмиченко А., *До питання про контрастивний аналіз термінології (на матеріалі будівельних термінів англійської та російської мов)* [в:] „Мовознавство”, № 6, 1981, с. 69–72.

Реформатский А., *О сопоставительном методе* [в:] *Лингвистика и поэтика*, А. Реформатский, Москва 1987, с. 40–52.

Риженко С., *Мотиваційні і структурні типи назв професій в англійській та українській мовах*, Донецьк 2008.

Рогач Л., *Семантична основа лінгвістичних термінів в українській та англійській мовах*, Ужгород 2000.

Сліпецька В., *Англомовна термінологія штучного інтелекту в контексті інших терміносистем (досвід лінгвостатистичного аналізу)*, Київ 2008.

Старченко О., *Термінологія виборчого процесу й виборчих процедур (на матеріалі англійської та української мов)*, Донецьк 2013.

Циткина Ф., *Системный анализ в сопоставительном терминоведении* [в:] „Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.”, № 6, 1987, с. 557–563.

Циткина Ф., *Сопоставительное терминоведение: теоретические вопросы и приложения* [в:] „Вопросы языкознания”, № 4, 1987, с. 114–124.

Циткина Ф., *Теоретические и инженерно-лингвистические основы сопоставительного терминоведения*, Ужгород 1988.

Циткина Ф., *Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения)*, Москва 1988.

Циткина Ф., *Термінознавство на Україні й аспекти зіставних досліджень* [в:] „Мовознавство”, № 2, 1993, с. 67–71.

Ukrainian confrontative, comparative and typological terminology of the end of the 20th/ beginning of the 21st centuries against the Slavic background

The theoretical principles of confrontative, comparative and typological terminology are explained. The theoretical works of Slavic terminologists – Russian, Ukrainian, Byelorussian, Polish, Czech, Bulgarian, Slovak, Serbian, Croatian, and Macedonian scientists of the end of the 20th/ beginning of the 21st centuries are systematized. Against this background the historiography of the Ukrainian comparative, confrontative and

typological terminology, beginning with the first works, are analysed; the analysis forms the basis for a generalisation of predecessors' experience. The ratio of the paradigm, aspectual, cross-paradigm, cross-aspectual and cross-disciplinary research trends in the development of the mentioned branches is determined, and current problems and lacunas in the theory, requiring development, are defined.

Keywords: confrontative, comparative, typological terminology; paradigm, cross-paradigm, cross-disciplinary trend of study.1900och

Актуальні проблеми сучасного українського термінотвору

Сучасні проблеми українського термінотвору якнайтісніше пов'язані з мовною свідомістю активних термінотворців і термінокористувачів, в основі якої лежить успадкований від часів колишнього Радянського Союзу принцип злиття мов, спроектований на термінологію як імператив: „З двох чи більше термінів вибирати найближчий до російської мови”. Усвідомлення думки про те, що українська термінологія має бути українською за духом натрапляє на величезні, насамперед психологічні пороги, які важко переступати навіть тим упорядникам, котрі активно намагаються дерусифікувати національний словник, насамперед найменування науково-технічних понять. У процесі наукових дебатів вже в часи незалежності нашої держави виокремилась низка першочергових завдань термінного назовництва. Передусім можна виділити декілька взаємопов'язаних і взаємопереплетених проблем, що, як свідчать дані дискусій останнього десятиліття, належать до нагальних. Це термінотворчі традиції і сучасність, творення нових термінів із самобутньою внутрішньою формою, роль і місце росіянізмів, англіцизмів та інтернаціоналізмів у сучасних українських терміносистемах тощо. Сучасним підходам українських термінознавців і термінокористувачів до перелічених питань і присвячено ці роздуми.

Термінотворчі традиції

Знання термінотворчих традицій необхідні не тільки для відновлення історичної справедливості – реабілітації репресованих українських термінів та їх творців. Глибоко розуміти основні принципи і засади творення назв спеціальних понять насамперед означає шукати гідні відповіді на глобалізаційні виклики національним мовам. Для успішного функціонування їм необхідно врятувати питомі риси на усіх рівнях, у тому числі й лексичному, який найлегше піддається

різноманітним впливам з боку різних мов. Особливої ваги набуває термінологічне словництво, яке визначає провідні тенденції розвитку лексичного складу національної мови.

Надто спрощений підхід до традицій термінотворення в новій українській літературній мові дозволяє виділити народницький (друга половина XIX – перша третина XX століття) і русифікаторський (30–80-ті роки XX століття) напрями. В незалежній Україні є прихильники і одного, і другого. Таке трактування можливе хіба що як загальна схема, але реальне життя назв спеціальних понять набагато різноманітніше. Безперечно, просвітницькі ідеали другої половини XIX століття передбачали пристосування досягнень науки до способу мислення споживачів її продукту. Популяризувати досягнення науки серед українського селянства можна було тільки доступною для нього мовою. Звідси і прагнення творити терміни в народному дусі, що означало переосмислення значень загальноживаних слів і кування нових найменувань за зразками, що існували в народному мовленні. Незрозумілі потенційному користувачеві слова позичені слова необхідно було замінити національними відповідниками з прозорою внутрішньою формою.

Однак уже діячі НТШ, які наприкінці XIX століття бажали не тільки популяризувати досягнення науки, а й творити її засобами рідної мови, розуміли, що наукова мова не може замикатися рамками тільки національної мови. Якщо проаналізувати, наприклад, матеріали одного з перших укладачів спеціальних термінних словників В. Левицького¹, то можна помітити, що значна частина термінів з грецькою і латинською мовними основами, що вже на кінець XIX століття поширилися в західноєвропейських мовах, залишилися в українській частині його перекладних лексикографічних праць неперекладеною, що дає підстави стверджувати, що в пуристичних питаннях автор був досить-таки поміркований.

20-ті роки двадцятого століття подають нам зразки теж різних ступенів пуристичної тенденції, інколи навіть радикальної.

1 В. Левицький, *Матеріяли до фізичної термінології. Частина 1* [в:] „Записки НТШ”, т.11, 1896, с.1–12; *Idem, Матеріяли до фізичної термінології. Частина 2, 3* [в:] „Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ”, т.3, 1898, вип. 2, с.1 – 13; *Idem, Матеріяли до фізичної термінології. Частина 4* [в:] „Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ”, т.8, 1902, вип. 2, с.1 – 12.

Наприклад, у термінологічних додатках до своєї книги С. Риндик категорично стверджував: „Я стою на тім, що повна українізація української наукової термінології була б *ідеальним* розв'язком справи. Українська термінологія повинна бути справді українською. Утворювати ж одні терміни з українських корінів, а другі позичати з інших мов, що значить перш за все – робити непослідовно. Крім того, з такою роботою зв'язується повна неможливість провести якусь більш-менш оправдану межу між термінами, що їх треба утворювати, і термінами, що їх позичати”². Учений не тільки запропонував національні відповідники до багатьох міжнародних і російських термінів (*бігун – полюс, вирлиця – турбіна, вібло – циліндр, відбочина – компонента, від'ісок – координата, відлука – сегмент, лучиріжок – діагональ, вичинка – обробтка, гонок – шатун, вітряниця – кривошип* та багато інших), а й прокоментував мотиви вибору суттєвих ознак іменованих понять для творення національних термінів з прозорою внутрішньою формою. І не стільки конкретні назви, як реалізація на практиці принципу „від поняття до його найменування” нас цікавить сьогодні. Ось, наприклад, як прокоментував дослідник вибір українського відповідника до російського терміна *подшипник*, відкидаючи запропонований тогочасний український аналог *підчіпок* (про його український переклад цієї назви окремі представники, до речі, сперечаються й досі, віддаючи перевагу іншій, як у С. Риндика, назві, - *валниця*): *Ложисько – Lager, подшипник*). Ця частина машин служить для опору для валів та осей. Останні лежать в ложиськах і крутяться в них. Ту частину валу чи осі, що приходиться в ложиську, звемо *шийкою*. Ложисько може підпірати вал знизу, згори, з гузіря, себто може бути під валом, над ним (вагонові ложиська) і в кінці (вертикальні турбини). Звідси видно, що назва „підчіпок”, яку прийняла термінологічна комісія М. Ш. (Міністерства шляхів – В. П.), не відповідає суті речі, так само як і московський „подшипник”, бо „підчіпок” означає щось таке, що повинно бути під чопом. Але тут, як бачимо, про якийсь чіп не може бути жадної мови, а прийменник „під” теж не до речі, бо ложисько, як уже сказано, буває не тільки під валом. Тим то відкидаю термін „підчіпок” і беру в перекладі цілком влучне німецьке *Lager – ложисько, або ложище*”³.

2 С. Риндик, *Міцність матеріалів*, Прага 1924, с. III.

3 *Ibidem*, с. III.

Термінологічні чистки 30-их років ХХ століття насамперед були спрямовані на утворені таким способом терміни. Надзвичайно важку і клопітливу працю щодо вияву суттєвих ознак іменованих понять і мобілізації всіх словотворчих засобів української мови для називання наукових понять насильно перервали на догоду панівній політичній доктрині злиття націй, що в царині українського термінотвору призвело до надзвичайно спрощеної і примітивізованої процедури фонетичного пристосування російських термінів або поморфемного перекладу їх складових частин. Таку тенденцію після проголошення незалежності України підірвано, але основи її залишаються надзвичайно тривкими і досі. Чи не найпоказовішим свідченням цього є кількість і якість термінів із самотутньою внутрішньою формою у терміносистемах різних галузей науки і техніки.

Терміни із самотутньою внутрішньою формою

Самотутня внутрішня форма засвідчує акт мовотворчості і є важливим чинником пізнання особливостей національно-мовної картини світу. Роль і місце самотутніх термінів у сучасній літературній мові ще не стали предметом зацікавлення ні мовознавців, ні термінологів-практиків.

Відбір спеціальних понять, іменованих в українській мові інакше, як у європейських мовах, що не мали перешкод для повноцінного розвитку у всіх сферах суспільного життя, здійснюється значною мірою інтуїтивно, однак не можна не помітити своєрідного відштовхування від тих найменувань, позики яких не вкоренилися на українському мовному ґрунті. Тому найчастіше на практиці пробують замінити вже позичені терміни, які мають прозору внутрішню форму в джерелі позичання, але не мають її в мові українській. Отже, зараз радше можна вести мову про тенденцію до реабілітації окремих забутих чи напівзабутих термінів зі самотутньою внутрішньою формою, ніж про свідоме творення нових. На практиці така тенденція проявляється у дискусіях про те, який термін повинен мати перевагу – *шатун* чи *гонок*, *клапан* чи *хлипак*, *підшипник* чи *валниця*, *болт* чи *прогонич* тощо. В окремих лексикографічних працях деяким термінам зі самотутньою внутрішньою формою автори надають перевагу над позиченими чи скалькованими, рекомендуючи вживати перші, наприклад, *рушій*, а не *двигун*, *гонок*, а не *шатун*.

Значно важче відбувається процес звільнення мовної свідомості сучасних українських учених від впливу іншомовних термінів тоді, коли вони не знаходять вдалих національних відповідників до вже готових. Багатьох дослідників, зокрема, не влаштовує жоден із перекладів терміноелемента, що в російській мові має назву *блуждающий* (насамперед у сполучі *блуждающий ток*) – *блукаючий*, *блукальний*, *блудний*, *блукавий*. Перший суперечить сучасній тенденції до заміни віддієприкметникових похідників на *-чий*, що сприймаються як русизми в українській мові, другий виглядає штучним, третій містить додаткову оцінну сему, бо асоціюється з фразею *блудний син*, а четвертий утворений за непродуктивною моделлю. Деякі дослідники пропонують варіант з іншою мотивацією – *мандрівний*, хоч чимало їх опонентів указують на його невідповідність суті іменованого поняття.

Росіянізми. Англіцизми

Обидва типи термінів активно проникають до нової української літературної мови в ХХ столітті – росіянізми починаючи з тридцятих років, англіцизми – після другої світової війни. Їх роль і місце в різноманітних терміносистемах активно почали обговорювати щойно зі здобуттям незалежності.

На позначення слів або словосполук, позичених з російської мови або побудованих за її взірцями, традиційно використовують термін „русизм”, хоч він неточний, бо утворений не від назви держави Росії, а від етноніма Русь, який значна частина сучасних українців пов’язує із історією України, а не Росії. Тому доречніше використовувати найменування, похідне від сучасної державної назви росіян, – росіянізм. Аналізоване поняття значна частина українців розуміє надто вузько – тільки як мовну одиницю, не зафіксовану словниками і використовувану в українських текстах зі спеціальною стилістичною метою⁴. Однак такий підхід не враховує сучасних реалій, особливо пошуків національно-мовної ідентичності серед частини сучасних українських інтелектуалів, і вчених у їх числі.

Дискусії на термінологічних конференціях кінця ХХ – початку ХХІ століття дають змогу зробити висновок, що принаймні певна частина українських дослідників у своїй науковій галузі під

4 *Українська мова. Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського і О. Тараненка, Київ 2000, с.526.

росіянізмами розуміє слова, що містять не притаманні сучасній українській літературній мові корені або афікси (суфікси чи префікси), хоч такі лексеми можуть бути широко розповсюджені в будь-якій терміносистемі. Якщо українські терміни навіть поморфемно перекладені з російської, тобто скальковані за російськими взірцями, але їх морфемний склад не суперечить будові українського слова, такі похідники сучасні носії української наукової мови цілковито сприймають і здебільшого їх не обговорюють.

Українська технічна інтелігенція активно відкидає утворені від дієслів назви предметних дій з суфіксом *-к(а)*: *ковка, рубка, поліровка, штамповка*. Такі росіянізми переважно замінюють іменниками на *-ння* (*кування, рубання, полірування, штампування*), хоч інколи використовують і похідники іншого структурного типу, зокрема безсуфіксні іменники: *возгонка – узгін, гонки – перегони*. Часто-густо цю тенденцію доводять до абсолюту і намагаються замінити будь-які українські слова, утворені з допомогою суфікса *-ка*, що суперечить давній українській традиції використовувати цю морфему для називання дій, а не тільки їх наслідків. Таке відштовхування від російської мови призводить до появи ряду немилозвучних слів, як, наприклад, з коренем *роб*: *обробляння, розробляння, перероблення* тощо. Наперекір рекомендаціям назва *обробка* побутує в науково-технічних текстах і вказує передусім на дії над металами. Чомусь у поле зору українських інженерів не потрапляє сільсько-господарський термін *обробіток*, що його можна було б у цьому разі використати. Замість *розробляння стандартів* можна сказати *опрацювання стандартів*. Проте цілком природними в сучасних українських текстах є деякі давноутворені назви дій з суфіксом *-ка*: *оцінка, перевірка, поведінка*.

Існує тенденція замінити деякі назви найпростіших технічних засобів з суфіксом *-ушк(а)* на українські похідники іншої будови: *ловушка – уловлювач*. Але спроби вживати замість російської *котушки* позиченого з німецької мови слова *штуля* не підтримано, хоч в *Тлумачному словнику української мови*⁵ *штуля* і *штулька* подано без будь-яких стилістичних чи інших обмежників. Не вдається витіснити із технічної термінології поширеного терміна *установка*, хоч у сучасній літературній мові його можуть заступити

5 *Словник української мови*, т. 11, за ред. І. Білодіда, Київ 1980, с. 527.

агрегат, устаткування, пристрій, механізм і напівзабуте слово устава.

Зацікавлення дослідників викликають і спроби замінити корені ряду слів. Тут повчальна доля трьох коренів – *плав*, *скор* і *ключ*, які притаманні і українській, і російській мовам, але їх словотворчі потенції в обох відрізняються. В науково-технічних текстах продовжують широко вживати похідники від дієслів з коренем *плав*, що можуть означати перехід з одного агрегатного стану в інший (*плавитися*) або технологічну операцію, спрямовану на таку зміну (*плавити*). Окремі дослідники вказують на неукраїнськість такого терміновжитку, бо в нашій мові *віск*, *сало* чи інша тверда речовина не *плавиться*, а *топиться*. *Плавити* (тобто *сплавляти*) можна дерево по річці. Тому природними українськими відповідниками росіянізмів з названим коренем є похідники з коренем *топ*: *топити*, *стоп*, *розтоп* (а не *плавити*, *сплав*, *розплав*). Корінь же *скор* і в сучасній літературній мові широко побутує, зокрема маємо його в складі прислівника *скоро*. Мовна ж свідомість ряду українських інтелектуалів, насамперед фізиків і математиків, пов'язує його із широко розповсюдженим російським *ускорением*, наслідком чого стала заміна *прискорення* *пришвидишенням* і зміна кореня в споріднених термінах. Правда, свою роль зіграли і системні зв'язки з базовим терміном *швидкість*. Корінь *ключ* вже давно усунуто з електротехнічних термінів і замінено на *мк(мик)*: не *включати*, а *вмикати*, відповідно не *включити*, а *увімкнути*. Але омонімний корінь широко використовують для називання сторонніх тіл у якомусь середовищі (*включення*), хоч для такого терміна легко утворити український відповідник, наприклад, *вкраплення*.

Автори новочасних російсько-українських термінних словників досягли успіхів у виявленні та перекладі термінів, семантичний обсяг яких в обох мовах не збігається. Наприклад, детально описано українські відповідники російського *заключение*: це і *укладання* (договору) і *підписання* (пакту), і *ув'язнення*, і *взяття* (в дужки), тобто спостерігаємо розходження в перекладі залежно від терміносистеми. Детально описано російські терміни на *-ение*, яким в українській мові відповідають похідники від дієслів доконаного і недоконаного виду (*облучение* – *опромінювання* і *опромінення*). Однак ще й досі нема згоди щодо перекладу окремих багатозначних російських лексем. Математики вирізняють у російському терміні *определение* два значення (1. означування, 2. числове значення)

і перекладають його двома українськими відповідниками – *означення* і *визначення*. Мовознавці ж, які частіше використовують перше значення, поруч із назвою *дефініція* вживають синонім *визначення*, що є семантичною калькою з російського *определение*, хоч традиційно використовують означення як назву одного з видів синтаксичних зв'язків. Незважаючи на те що російський термін *колебание* має близькозвучний український відповідник *коливання*, для позначення різновидів цього явища в українській мові можна використати *хитання* і *гойдання*, хоч частіше обмежуються загальною назвою. *Зерно* звичайно перекладають як *зерно*, хоч цей російський іменник може називати ще й *зернину*, а *жидкий* – як *рідкий*, хоч такий російський прикметник може вказувати і на зв'язок з рідиною і в українській мові мати відповідник *рідинний* (стан речовини).

Досить велика частина термінокористувачів не відчуває неприродності ряду коренів або афіксів в українських відповідниках російських лексем. Зокрема живцем узято або дещо видозмінено російські терміни в українських назвах *вітка* (рос. *ветвь*), *грунтівка* (рос. *грунтовка*), *витяжка* (рос. *вытяжка*), *повірка* (рос. *поверка*) і ряді інших термінів. Рідко хто з фізиків замість *пучок* (променів) уживає назву *жмуток*, а значна частина математиків не вичленовує не властивого українській мові кореня в прикметнику *рівнобедрений*. Мовознавці чи літературознавці в порівняльних студіях досить часто використовують *співставлення*, а не *зіставлення*, і, здається, ніхто із сучасних українських мовознавців не піддає сумніву термін *запозичення* із семантично порожнім префіксом *за-*. Так само як і для економістів не є дивоглядом префікс *по-* в лексемі *покупець*.

Чималу кількість російських лексем, що вийшли поза межі терміносистем і стали загальноновживаними словами, українські вчені в межах спеціальної лексики вже не сприймають як росіянізми, хоч для деяких з цих слів в українській мові ще з тридцятих років ХХ століття існують рівноцінні національні або позичені з інших мов відповідники. Словотворчо безплідний *насос* із відсутнім в сучасній українській мові коренем *сос* не вдається замінити романізмом *помпа*, від якого легко творити систему назв споріднених понять: *помпувати*, *напомпувати*, *помпування* та ін. Подібно і термін *прокат*, українським відповідником кореня якого є *кот* (*котити*, *прокотити*), не творить похідних назв дій, а давно відомі синонімні українські утвори на базі німецького *вал* природно

входять у систему процесових понять: *вальцювати, вальцювання, вальцівник* тощо. Тільки окремі вчені погоджуються із потребою замінити *шатун* на *гонок*, *підшипник* – на *валниця*, *башмак* на *черевик*, а *гайку* на *мутру*, не кажу вже про відновлення лексеми *рушій* замість *двигун*.

Протягом останнього десятиліття активізують корінь *гін* як засіб заміни запозиченого з російської *провід*: *водогін* замість *водопровід*, *газогін* – *газопровід*. Однак і надалі поза засягом наукової дискусії перебувають прикметники із позиченим із російської мови терміноелементом – *подібний*, що ними перекладено російські лексеми на *–образний*, *–видний*, *–подобний*. Українська термінотворча традиція тут інша – замінювати кореневий елемент суфіксом *-уват-*: *газуватий*, *зіркуватий*, *пилкуватий* (а не *газоподібний*, *зіркоподібний*, *пилкоподібний*). Інколи російський взірець орієнтує неправильно: *газообразний* – це не *газоподібний*, а просто *газовий* (як у назві агрегатного стану речовини).

Отже, системне вивчення росіянізмів у різних терміносистемах необхідне не тільки щоб з'ясувати роль і місце таких слів, а й для упорядкування окремих фрагментів лексичної системи сучасної української літературної мови. Поширеність терміна через значну зросійщеність ряду терміносистем не може бути єдиним критерієм нормотворчих процесів у термінології. На перше місце висувається системотворчий чинник: найбільш придатним для називання спеціального поняття може виявитися не росіянізм чи скалькований термін, а позичена із загальнолітературної мови або спеціально утворена з українських морфем лексема, що здатна творити похідники, забезпечуючи мовне вираження системних понятійних зв'язків.

Англiцизми, себто слова і словосполуки, позичені з англійської мови або утворені за її взірцями, широким потоком ринули в українську мову наприкінці ХХ століття у зв'язку з розпадом Радянського Союзу і перетворенням світу з двополюсного на однополюсний. У науковій сфері вони найбільше вплинули на термінологію гуманітарних наук, менше – природничих. За рахунок англiцизмів значно поповнився склад науково-технічних і спортивних термінів. Такі лексеми все більше стають конкурентами росіянізмів як основного джерела поповнення української лексики, в тому числі й наукової, чужомовними словами.

Англiцизм, як i будь-яке iнше позичене слово, доречний, якщо вiн позначає поняття, що з рiзних причин ще не назване засобами української мови або в нiй вiдсутній рiвновартiсний вiдповiдник. Масово проникаючи в нашу мову, коли в нiй для позначення багатьох наукових понять iснують питомi або позиченi термини, англiцизми витiсняють iх без належного опору з боку українських учених. Крім зросiйщення, в українського наукового мовного довкiлля виникає нова загроза, яку називають *укрлиш*, тобто *українська iнглиш*, український варiант англiйської мови.

У лiтературознавствi запанувала *нарацiя* i похiднi слова (*натор*, *наративний*), хоч до цього цiлковито обходилися термiнами *оповiдь*, *оповiдний*, *оповiдач*. Мовознавцi широко застосовують *концепт*, бо термiн *поняття* iх уже не влаштовує. Економiсти не можуть обiйтися без назв учасникiв ринкових вiдносин (*брокерiв*, *менеджерiв*, *дистриб'юторiв*), якi в наукових текстах можна замiнити вiдповiдно українськими синонiмами (*посередник*, *управлiнець*, *розподiлювач* вiдповiдно). У полiтологiї розповсюдженi англiкомовнi назви *виборцiв* i похiдних вiд англiомовного вiдповiдника українського слова *вибори* (*електорат*, *електоральнi настрої* i на-вiть *електор*). Жоден футбольний репортаж не може обiйтися без *голкiпера*, *лайнсмена*, *хавбека* чи *реферi*, хоч українська мова має рiвновартiснi вiдповiдники *воротар*, *суддя на лiнiї*, *пiвзахисник*, *суддя*. У журналістицi замiсть термiна *засоби масової iнформацiї* понад мiру поширений англiцизм *мас-медiя*, а *iнтерв'ю* не може бути *виняткове*, тiльки *ексклюзивне*. Замiсть давнiших назв освiт-нiх установ *училище*, *технiкум* запровадили англiцизм *коледж*.

Представникiв наймолодшого i середнього поколiння українських учених залюбки вводять у науковi тексти моднi англiкомовнi замiнники загальноновживаних слiв: *креативний* замiсть *творчий*; *латентний* – *прихований*, *неявий*; *варiабельний* – *змiнний*; *iнтерацiя* – *взаємодiя* тощо. Почасті це данина модi i сподiвання на приховування думки без достатньої глибини проникання в суть аналізованої проблеми, часті це своєрiдний науковий жаргон, за-сiб упiзнавання своїх, а нерiдко ще й невмiння перекласти українською англiкомовнi слова чи словосполуки. В. Радчук⁶ уклав список слiв-позичок, серед яких переважають англiцизми, що пiддаються

6 В. Радчук, *Плакаємо укрлиш... для кого?* [в:] „Урок української”, 2003, № 8/9, с.26-30.

перекладу питомою лексикою (подано за абеткою): *андеграунд* – підпілля; *апліканти* і *аплікація* – заявник і заява; *бігборд* – панно, *стенд*; *бізнес-ланч* – діловий обід; *бренд* – *гатунок*; *генерація* – покоління; *дайджест* – оглядовий збірник; *джекпот* – найвища сума виграшу; *екзил-пот* – опитування на виході; *інтенція* – намір, *задум*; *маркетинг* – збут, вивчення ринку; *кастинг* – конкурсний відбір; *котон* – бавовна; *памперс* – підгузник; *плейер* – програвач; *скейт-борд* – дошка-самокат; *прайс-лист* – цінник; *пресинг* – тиск, *натиск*; *провайдер* – постачальник; *промоція* і *промоушн* – заохочення, сприяння, підтримка, допомога; *респектувати* – шанувати; *рецепція* – сприйняття; *спічрайтер* – складач промов; *суїцид* – самогубство; *степлер* – спинач, скріплювач; *тост* – грінка; *трансформер* – перекинчик, перевертень; *трейдер* – торговець; *фан* – болільник, уболівальник; *шейпінг* – підправка статури, догляд за поставою. А до варваризму імплементація, на думку вченого, можна підібрати понад 30 українських відповідників, серед них: *впровадження, запровадження, втілення, втілення в життя, введення, введення в діло, виконання, здійснення, проведення в життя, перетворення в дійсність, перетворення в життя, реалізація, матеріалізація, справдження, звершення, вживляння, законодавче запровадження, законодавче утвердження, введення в (законодавчу) практику, надання чинності, набуття чинності, узаконення, внесення змін (до закону), внесення поправок, перегляд (закону).*

Англійська мова, очевидно, активізувала в українській термін *дискурс*, який проник у термінологію різних гуманітарних наук, маючи загальне значення ‘сукупність висловлювань на певну тему’ (*дискурс модернізму, філософський дискурс, політичний дискурс* тощо). Якщо назви не вжито в спеціальному термінному значенні, то чи є потреба надуживати чужомовним словом? До того ж у наукових текстах термінне значення аналізованої лексеми необхідно чітко обумовлювати, бо інакше вона сприймається неоднозначно. Зрештою, найновіший двотомовий англо-український словник М. Балли фіксує аж 4 значення іменника *дискурс* в англійській мові і відповідно чотири способи його перекладу: 1) лекція; промова, слово, доповідь; 2) трактат; міркування; 3) розмова, бесіда; 4) здатність доводити; обґрунтування⁷.

7 М. Балла, *Англо-український словник*, т.1, Київ 1996, с.300.

Упорядники української науково-технічної термінології ще не виробили концепції, як позичати найменування найновіших технічних засобів, пов'язаних з комп'ютерними технологіями. Тим часом англomовні терміни *макрос*, *опція*, *принтер*, *сайт*, *сервер*, *сервіс*, *файл*, *утиліта* та багато інших, значну частину яких можна без втрат перекласти українською, щодня проникають у свідомість усе масовішого користувача комп'ютерної техніки.

Берегти українське мовне довілля сьогодні означає не тільки шукати способів і засобів уникати російськомовних термінів. Великомасштабні глобалізаційні процеси висунули на перше місце в світовій комунікації мову англійську, яка не тільки збагачує словник українського науковця, але й витісняє з нього питомі слова і вирази. Так формується почуття меншовартості рідної мови, її неспроможності обслуговувати найвищі прояви людського духу, до яких, безсумнівно, належить і наукова сфера. Страх українського вченого перед українською мовою породжується не тільки боязню не дотримувати норм, а й невмінням або й небажанням засвоювати її засоби, щоб перекодовувати новітні наукові інформаційні потоки, що пливають до нас не в рідномовній одежі. Мислення мовними кліше, відсутність опірності чужомовним словам і брак зусиль у пошуку відповідних українських мовних засобів вираження наукової думки знижує науковий потенціал українського ученого, робить його піддатливим до наукових схем та ідей, нав'язаних іззовні.

Терміни-інтернаціоналізми

Інтернаціоналізмами зазвичай називають спільні слова або словосполучення в близьких за походженням або географічним розташуванням мовах: укр. *граматика*, нім. *Grammatik*, франц. *grammaire*, англ. *grammar*. Українська мова належить до європейської мовної зони, основу інтернаціоналізмів якої становлять грецькі або латинські корені, хоч інтернаціоналізмом у цьому ареалі може стати й назва, утворена на ґрунті будь-якої іншої європейської мови, що проникла в неблизькоспоріднені мови.

Протягом ХХ століття в різні терміносистеми нової української мови увійшла величезна кількість поширених у західноєвропейських мовах термінів. На українському мовному ґрунті вони нерідко ставали єдиними назвами спеціальних наукових понять, що забезпечувало одну із найважливіших властивостей терміна – однозначну відповідність наукового поняття і його найменування.

Проте прагматичний підхід до терміна як такого, що вказує тільки на поняття, вступає в суперечність із фундаментальними засадами набуття знань, основу яких становить думка про те, що найлегше і найприродніше людина формує знання і пізнає світ засобами рідної мови. Тому перед упорядниками різноманітних терміносистем української мови після національно-визвольних змагань 1918–20-их років постало нелегке завдання органічно вписати міжнародну термінолексику в систему тогочасної української літературної мови, щоб українська наукова мова ставала не тільки засобом спілкування між ученими певної галузі, а й виконувала роль якнайприроднішого розповсюджувача й популяризатора наукових знань серед широких кіл українців, що неможливо було здійснити без добору національних відповідників до низки міжнародних термінів. У зв'язку з цим протягом 20-их років терміни-інтернаціоналізми засвоювали *п'ятьма способами*:

1. позичання без перекладу (найбільш поширений спосіб): *автоколіматор, агрегат, адіябата, адсорбція, блок, болометр, поляризація*;
2. заміна міжнародного терміна національним відповідником (рідко): *двочлен (замість біном), куля (сфера), сустав (шарнір), стояк (штатив)*;
3. розташування національного відповідника перед інтернаціоналізмом, що, очевидно, свідчило про надавання переваги першому: *чинник, агент; кружало, диск; мірило, масштаб; чоло хвилі, фронт хвилі*;
4. розташування новоствореного національного відповідника після міжнародного терміна: *абсорбція, вбирання; абсорбціометр, вбимір; адгезія, прилипливість; біфіляр, двонитник; вібратор, коливальник; дисперсія, світлорозсів; монохорд, однострун; телеметрія, далекомірювання*;
5. узгодження правопису ряду термінів (*магнет, хемія*) і їх роду (*атмоліза, аналіза, анодаеліпса, катода, фотоліза*) із західноєвропейськими мовними взірцями, а не поширеними на той час формами російської мови (рос. *магнит, химия; атмоллиз, анализ, анод, эллипсис, катод, фотоллиз*).

У 30-их роках випущено 4 термінологічні бюлетені, одним із центральних завдань яких було усунути самотійно засвоєні українські терміни-європеїзми. Російській мові, якій нічого не загрозувало,

і яка, за офіційною ідеологією того часу, претендувала на мову всесвітнього пролетаріату, не був притаманний мовний пуризм, і вона здебільшого позичала названі терміни без перекладу. Необхідно було повернути русло самостійного українського термінотвору в річище загальносоюзне, що в тридцяті роки автоматично означало його зросійщення. Завдання формулювали в душі офіційної партійної фразеології. Програмова стаття А. Хвилі мала назву *Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті*⁸, а, наприклад, заголовок М. Калиновича та Д. Дрінова до *Фізичного термінологічного бюлетеня* сформульовано майже так само: *Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології*⁹. Одним із об'єктів основного удару стали національні відповідники міжнародних термінів та лексеми, що відрізнялися від російських формально (правописом або притаманний мовам колоніальним: завоювати нові інтернаціоналізми тільки через посередництво російської мови).

Правописні дискусії кінця ХХ – початку ХХІ століття засвідчили, що певна частина українських учених нині готова змінити зовнішню форму деяких інтернаціоналізмів (замість *хімія* писати *хемія*, замість *магніт* – *магнет* або уживати літеру *г* на місці етимологічного *д* чи дифтонги *аи, іа, іо* замінити в українських термінах на *ав, ія, й* і замість *агент, аудитор, діаграма, іон* відповідно писати *агент, авдитор, діяграма, йон*), тобто погоджується надати таким назвам притаманної українській мові зовнішньої форми. Однак велике число українських учених дотримується засвоєних ще в радянські часи правописних звичок і вперто не бажає ніяких змін в міжнародній термінології, що її засвоїла українська мова згідно зі сталінськими вказівками.

Дискусій про національні відповідники міжнародних термінів наразі не ведуть. Хіба що укладачі деяких словників, що знають термінологічні традиції української мови, в своїх переважно двомовних (здебільшого російсько-українських) або багатомовних термінних

8 А. Хвиля, *Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті* [в:] „Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали”, за ред. Л. Масенко, Київ 2005, с.113–132.

9 М. Калинович, Д. Дрінов, *Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології* [в:] „Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали”, за ред. Л. Масенко, Київ 2005, с.234–249.

словниках ставлять українські відповідники міжнародних термінів на друге місце.

Тим часом питомі синоніми вкрай необхідні насамперед у трьох сферах: навчальному процесі на всіх його рівнях (школа – вищий навчальний заклад – підвищення кваліфікації чи перекваліфікація), популяризації досягнень науки і техніки, а також у суто наукових текстах, щоб витумачити значення терміна чи, уникаючи повторів, урізноманітити виклад. Хоч семантичний обсяг багатьох назв спеціальних понять, виражених інтернаціоналізмами, та їх національних відповідників часто не збігається (пор.: *абсорбція* – вбирання всім тілом, а не просто *вбирання*), однак у тих контекстах, де немає потреби точно вказувати на предмет, процес чи явище і де термін може детермінологізуватись, перекладені найменування стають у великій пригоді.

Останнім часом досить часто ведуть бесіду про способи засвоєння прикметників-інтернаціоналізмів. У ряді похідників позичені суфікси виявляються семантично порожніми, тому без них можна обійтись і додавати український суфікс *-н-* не до прикметникового суфікса, а до кореня. Найлегше таку дію виконувати, як у тій чи іншій терміносистемі існує спільнокореневий з прикметником іменник або на українському ґрунті легко виділити твірну основу: *функція* – *функційний*, але *функціонал* – *функціональний*; *диференціювати* – *диференційний*, але *диференціал* – *диференціальний*, *гармонійний* і *гармонічний* (з різними значеннями). Неоднакова сполучуваність різносуфіксальних пар служить засобом чіткішого значеннєвого розрізнення названих паронімів. Наприклад, *гармонійний* означає 'злагоджений, милозвучний, стрункий' (*гармонійний спів, гармонійні відносини*), а *гармонічний* – 'той, що стосується гармоніки' (*гармонічний ряд*).

Загалом питання можна поставити ширше: які прикметники-інтернаціоналізми із суфіксами *-аль-*, *-ар-*, *-ик-* варто позичати із західноєвропейських мов, а які можна творити безпосередньо від іменників, усуваючи названі суфікси. Адже не від усіх наявних в українській мові міжнародних термінів-іменників можна творити похідні прикметники безпосередньо. Наприклад, прикметники, співвідносні з назвами наук (*історичний, хімічний, біологічний*), традиційно позичаємо з міжнародним наростком *-іч-*, а не творимо додаванням до основи суфікса *-н-*.

Останніми роками відновлено деякі прикметники, утворені від термінів-інтернаціоналізмів з допомогою українського суфікса *-ов-*: *процесовий, тритомовий*. Однак такий засуджений в 30-ті роки національний заміник іншомовних суфіксів реабілітовано не до кінця: давно відомі утвори від інтернаціоналізмів *атомовий, спортовий, призмовий* та інші прикметники такого типу і до сьогодні старанно замінюють ближчими до російської *атомний, спортивний, призматичний* тощо.

Іноді можна усунути цілий корінь, як, наприклад у все більш поширюваному замість *термінологічний* прикметнику *термінний* (*термінна лексика, термінний словник*); обидва слова є паронімами (перший указує на відношення до терміна, а другий – до термінології). Однак такий терміновжиток сприймають не всі термінокористувачі.

Ще один цікавий приклад усування міжнародного суфікса – це додавання українського дієслівного суфікса *-ува-* безпосередньо до кореня, усуваючи міжнародний терміноелемент – суфікс *-из-/-із-*: *каналувати* (а не *каналізувати*), *стандартувати* (а не *стандартизувати*) або інший суфікс *кондиціювати* (а не *кондиціонувати*).

У підсумку виходить, що зроблено тільки деякі кроки на шляху до повернення зовнішній форми інтернаціоналізмів питомих українських рис. Але майже непорушним залишається основне русифікаційне правило: в українській мові загалом, і в термінології зокрема, не повинні існувати інтернаціоналізми, яких немає в мові російській. Тільки в окремих лексикографічних працях можна виявити деякі спроби переорієнтуватись на міжнародну термінологію, розповсюджену в англійській мові.

ЛІТЕРАТУРА

Балла М., *Англо-український словник*, т.1, Київ 1996.

Калинович М., Дрінов Д., *Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології* [в:] „Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали”, за ред. Л. Масенко, Київ 2005, с.234–249.

Левицький В., *Матеріяли до фізичної термінольоґії. Частина 1* [в:] „Записки НТШ”, 1896, т.11. с.1–12.

Левицький В., *Матеріяли до фізичної термінольоґії. Частина 2, 3* [в:] „Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ”, 1898, т.3. вип. 2, с.1 – 13;

Левицький В., *Матеріяли до фізичної термінольоґії. Частина 4* [в:] „Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ”, 1902, т.8. вип. 2, с.1 – 12.

Радчук. В., *Плекаємо укрлиш... для кого?* [в:] „Урок української”, 2003, № 8/9, с.26–30.

Риндик С., *Міцність матеріалів*, Прага 1924.

Словник української мови, т. 11, під ред. І. Білодіда, Київ 1980.

Українська мова. Енциклопедія, під ред. В. Русанівського і О. Тараненка, Київ 2000.

Хвиля А., *Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті* [в:] „Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали”, за ред. Л. Масенко, Київ 2005, с.113 –132.

Current problems in modern Ukrainian terminological derivation

The author considers current problems in modern Ukrainian terminology. The preservation and development of native term-forming traditions, the derivation of terms with original internal form, and the role and place of Russicisms, Anglicisms and internationalisms in different terminological systems of the modern Ukrainian language is determined.

Key words: native term-forming tradition, terms with original internal form, Russicism, Anglicism, internationalism.

З історії формування словотвірної термінології: концепція П. Дячана

Методична граматика язика мало-руского П. Дячана¹ (1865) уже була об'єктом аналізу як джерело для вивчення історії мовознавства². Граматика привертала увагу дослідників і з площини

- 1 Пилип Дячан (псевдонім М. Розношинський, народився 25.10.1831, с. Розношинці, тепер Збараського р-ну на Тернопільщині – рік і місце смерті невідомі) – мовознавець і педагог, член Галицько-Руської Матиці. Освіту здобував на факультеті слов'янської філології Віденського університету (учень Ф. Міклошича) та у Львівському університеті (1857). Від середини 1850-х рр. до 1861 р. вчителював у Бережанській гімназії, згодом був помічником учителя та вчителем класичних мов „руської гімназії” у Львові й референтом Львівської консисторії. З 1868 по 1870 рр. працював у Холмській духовній семінарії. З 1872 р. (за іншими даними з 1874 р.) – професор класичної філології Варшавського університету. Науковий доробок П. Дячана в царині українського мовознавства – це *Критика на граматику руського язика, составлену Михайлом Осадцом* (Львів, 1864), *Методична граматика язика мало-руского* (Львів 1865) та наукова розвідка *О пользі поровновательного языкознания для изучения руського язика и объ отношеніи старословенского звукословія и науки о словосгібаниі* (Львів 1866). Написав низку праць з грецької філології та старовини і статей з історії церковної догматики та обрядів (див.: І. Франко, *Поступ славістики на Віденськїм університеті* [в:] *Зібрання творів*, т. 31, Київ 1981, с. 8; *Листування українських славістів з Францем Міклошичем*, за ред. Я. Ісаєвича, Київ 1993, с. 119–120; Н. Волинець, *Дячан Пилип* [в:] *Тернопільський енциклопедичний словник*, т. 1, Тернопіль 2004, с. 553; Й. Дзєнзелівський, *Дячан Пилип Микитович* [в:] *Українська мова, Енциклопедія*, Київ 2004, с. 152).
- 2 М. Павлюк, *Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду*, Київ 1978, с. 165; Г. Мацюк, *З історії вивчення лексичної та граматичної системи української мови (Галичина ХІХ ст.)*, Львів 1993, с. 31; Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, *Українське термінознавство*, Львів 1994, с. 53; С. Зінченко, *Вчення про ступені порівняння в граматичних працях другої половини ХІХ ст.* [в:] „Мовознавство”, № 2-3, 2000, с. 42.

історії термінознавства у працях І. Огієнка, Н. Москаленко, Р. Коци³. Однак ніхто з мовознавців не досліджував роль граматики у формуванні термінології словотвору. Тому в статті розкриємо засади творення назв словотвору, проаналізувавши зміст розділу *Словотвір* та запропоновані в граматиці терміни на позначення словотвірних ресурсів.

1. **Зміст розділу *Словотвір* в *Методичній граматиці* *язика мало-руського* П. Дячана.** Працю видано українською та польською мовами 1865 р. на прохання Львівської греко-католицької митрополичої консисторії⁴. Підручник був написаний для вивчення мови в народних школах з українською та польською мовами викладання. З передмови дізнаємося, що П. Дячан мав намір невдовзі видати ще й Граматику *язика мало-рґського*⁵.

Методична грамика побудована у формі запитань і відповідей і служила допоміжним посібником для вчителів. Структура граматики відповідає нововведенням другої половини ХІХ ст.: у ній як окрему частину виокремлено *словотвір*. Цей розділ є одним з п'яти частин: *Звукословье* (фонетика), *Словотворенье* (словотвір), *Наука о частяхъ мовы* (морфологія), що містила інформацію про змінні та незмінні частини мови, *Словосочиненье* (синтаксис) і *Правопись* (орфографія). П. Дячан був новатором у формуванні терміносистеми опису⁶. На думку І. Огієнка, він „показав той шлях, яким повинна піти граматична термінологія, аби стати справді термінологією української мови”⁷. П. Дячан керувався думкою, що „рідній мові повинна відповідати рідна термінологія”⁸. Як відповідник сучасного терміна *словотвір* він використав назву

3 І. Огієнко, *Історія української граматичної термінології* [в:] *Записки українського наукового товариства в Києві*, кн. 1, Київ 1908, с. 94–129; Н. Москаленко, *Нарис історії української граматичної термінології*, Київ 1959; Р. Коца, *З історії поняття „префікс”* [в:] „Лінгвістичні студії”, вип. 23, 2011, с. 48–52.

4 П. Дячанъ, *Методична грамика язика мало-руського*, Львѳвъ 1865, с. ІІІ.

5 *Ibidem*, с. ІІІ.

6 *Ibidem*, с. ІІІ.

7 І. Огієнко, *Історія української...*, с. 108.

8 Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, *op. cit.*, с. 53.

словотворень⁹ для позначення окремого розділу, який містив стислу характеристику частин мови та творення слів¹⁰. Правда, дефініція терміна *словотвір* ще відсутня.

Термін *словотвореньє* вперше зафіксовано в додатку *Оупражненія граматични* до навчального посібника *Руска втора читанка* в 1863 р.¹¹. Автором цього додатка був Г. Шашкевич¹², тому першість у запровадженні назви *словотвореньє*, очевидно, належить йому. Проте П. Дячан, запозичивши термін, продовжив пошуки народної основи термінів як назв наукових понять (тенденція була типовою для 60-х рр. XIX ст.¹³). У 1893 році в дещо зміненому графічному оформленні термін *словотворене* вжили автори *Рускої граматики* С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер¹⁴.

2. Терміни П. Дячана на позначення словотвірних ресурсів. У контексті теорії словотвору поняття *словотвірні*

9 Граматики попередників у кодифікації української мови І. Вагилевича (1845), Я. Головацького (1849) і Й. Левицького (1850) фіксували і відомий грецький термін *етимологія* (в її контексті граматики XVI–XVII ст. розглядали окремі питання словотвору) (див.: В. Німчук, *Мовознавство на Україні XIV–XVII ст.*, Київ 1985, с. 47; Ф. Серета, *Питання словотвору в „Граматиці” М. Смотрицького* [в:] *Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст.*, Київ 1982, с. 145; Г. Мацюк, *Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.)*, Львів 2001, с. 205) і слов'янську наукову назву *словопроизведение* (див.: J. Wagilewich, *Grammatyka Jezyka Maloruskiego w Galicji*, Lwów 1845, с. 9; Я. Головацький, *Грамматика руского ѣзыка*, Львовъ 1849, с. 2; І. Лъвицкій, *Грамматика языка русского въ Галициѣ, розложена на питання и отвѣпвѣди*, Перемишль 1850, с. 26), запозичену з граматики О. Востокова (див.: М. Возняк, *Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.*, Львів 1911, с. 218). М. Осадца віддав перевагу слов'янському відповіднику, до якого у вступі своєї граматики подав ще й німецький варіант *Wortbildungslehre*, очевидно, під впливом праць Ф. Міклошича, з урахуванням яких М. Осадца виокремив частини своєї граматики (див.: М. Осадца, *Грамматика руского языка*, Львовъ 1862, с. 1).

10 П. Дячань, *op. cit.*, с. 9.

11 *Руска втора читанка для третёго отъра дѣ школъ головныхъ и городскихъ въ Цѣсарствѣ Австрiи*, Вѣдень 1863, с. 427.

12 І. Огієнко, *Історія української...*, с. 107.

13 О. Шаповал, *Загальномовні тенденції в історії становлення та розвитку української наукової термінології* [в:] „Українська мова та література в школі”, № 35, 2003, с. 15.

14 С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, *Руска грамматика*, Львів 1893, с. 41–65.

ресурси включає морфеми (кореневі і афіксальні), лексеми (прості і складні, повнозначні та службові) та їх словоформи, словосполучення, фразеологізми тощо¹⁵. Для позначення цих категорій у граматиці П. Дячана знаходимо відповідники: *корєнь*, *основа* (*пень*, *стволь*), *приросток* (поєднання суфікса та закінчення), *приставка* (префікс), *законченье*, *слова первотнї* (непохідні слова), *слова походнї* (похідні слова), *слова сложенї* (складні слова).

Термін *корєнь* запозичено з граматик першої половини ХІХ ст. Його використовували Я. Головацький (1849), Й. Левицький (1850), М. Осадца (1862) та автор вже згаданого додатка *Оупражненїа граматични* (про нього йшлося вище)¹⁶. Очевидно, що джерелом згаданого терміна для П. Дячана була саме остання з названих праць. П. Дячан виокремлював спільнокореневі слова, сукупність таких лексичних одиниць він називав „родиною слів”. В його поясненні знаходимо, що *коренем* слід вважати ті склади, „зъ которыхъ походятъ родини слѣвъ”¹⁷. (У додатку *Оупражненїа граматични* корінь теж потрактовано як „певнїи звуки разомъ взатїи, которїи въ различныхъ словахъ собѣ срѣднихъ... подыбаются або цѣлкомъ не змѣнены, або лишь въ части”¹⁸).

Термін *основа* у граматичному описі української мови вперше використав Я. Головацький, обґрунтовуючи поділ дієслів на розряди¹⁹, проте назва вживалася епізодично і слугувала синонімом до відповідника *корінь*. П. Дячан вжив термін *основа* в тому значенні, в якому його використовують сучасні лінгвісти: „Основа (пень, стволь) єсть та неотмѣнна часть, котора лишаєса по ѳтकिनенью законченъ падежовыхъ”, проілюструвавши своє твердження відповідними прикладами: *стрѣх-а*, *стрѣх-и*; *мат-и*, *матер-и* тощо²⁰.

15 І. Ковалик, *Вчення про словотвір* [в:] *Вчення про словотвір, Вибрані праці*, упор. В. Грещук, Івано Франківськ-Львів 2007, с. 183; В. Горпинич, *Сучасна українська літературна мова, Морфеміка, Словотвір, Морфонологія*, Київ 1999, с. 85.

16 І. Огієнко, *Історичний словник української граматичної термінології* [в:] „Записки українського наукового товариства в Києві”, кн. IV, Київ 1909, с. 63.

17 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 13–14.

18 Руска втора читанка, *op. cit.*, с. 429

19 Я. Головацький, *op. cit.*, с. 137.

20 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 24.

Правда, термін *основа* вживався паралельно з відповідниками *пень* і *стволь*²¹.

Після виходу *Методичної граматики* автори нових шкільних посібників надавали перевагу лінгвістичній номінації *пень*, яка була остаточно відкинена аж 1934 року в термінологічному словничку, доданому до *Українського правопису*. Запропонований Дячаном і надовго забутий термін *основа*, відновлений щойно 1914 року в *Граматиці українського язика* І. Нечуя-Левицького²², функціонує донині.

Автори граматик другої половини ХІХ ст. пояснювали словотворчі форманти, які у структурі слова займають позицію після кореня і з погляду сучасного мовознавства є поєднанням суфіксів і закінчень. У статті позначимо ці структурні частини слова терміном *покореневі елементи*. Їх П. Дячан називає *приростками*²³. Це був новий термін в українських граматиках, тому що в першому виданні граматики попередника П. Дячана – М. Осадци (1862) – вжито назву *наросток* (або *Suffix*)²⁴.

Назву *przyrostek* (*suffix*) подавала граматика польського лінгвіста А. Малецького²⁵. Очевидно, в А. Малецького П. Дячан і запозичив згаданий термін: судячи з рецензії на граматику М. Осадци, П. Дячан знав працю відомого полоніста²⁶. За нашими спостереженнями, із граматики А. Малецького (1863) запозичено і класифікацію приростків. Польський мовознавець диференціював усі приростки на *приростки іменникові* (*przyrostki rzeczowne*), *приростки прикметникові* (*przyrostki przymiotne*), *приростки дієслівні* (*przyrostki słowne*). Іменникові приростки він згрупував і пояснив, зважаючи на рід іменників (чоловічий (*rodzaj męski*), жіночий (*rodzaj żeński*) та середній (*rodzaj nijaki*), а прикметникові – на ступені

21 Перша назва відома з праці М. Осадци (див.: М. Осадца, *Граматика...*, с. 162), другу подавали „Оупражненія граматични” (див.: *Руска втора читанка*, *op. cit.*, с. 307).

22 Є. Регушевський, *Граматична термінологія в наукових і публіцистичних працях І. Я. Франка* [В:] „Наукові записки КПІ”, т. 31, 1959, с. 31.

23 П. Дячань, *op. cit.*, с. 13.

24 М. Осадца, *Граматика...*, с. 162.

25 А. Małecki, *Gramatyka języka polskiego – większa*, Lwów 1863, с. 194.

26 М. Розношинській, *Критика на граматику руского язька составлену Д-ромъ Михаиломъ Осадцовъ*, Львѳвъ 1864, с. 5.

порівняння²⁷. Аналогічну класифікацію знаходимо і в граматиці П. Дячана. Український граматист теж класифікував покореневі форманти, зважаючи на частиномовну приналежність похідних, утворених за їхньою допомогою: іменникові приростки (*приростки предметові*), прикметникові приростки (*приростки свôйственникові*) та дієслівні приростки (*приростки глагольні*). За прикладом А. Малецького, в межах іменникових приростків П. Дячан також виокремив компоненти для творення іменників жіночого, чоловічого, середнього родів і зробив крок уперед у граматичному описі, позначаючи такі групи формантів відповідними термінами: приростки чоловічого роду (*приростки рода мъжеского*), приростки жіночого роду (*приростки рода женського*) та приростки середнього роду (*приростки рода середнього*)²⁸, чого не бачимо у граматиці А. Малецького.

Термін *приросток* продовжував функціонувати в українському мовознавстві й надалі. Від П. Дячана його успадкував і використав на позначення покореневих елементів І. Нечуй-Левицький, хоча у своїй граматиці він паралельно вживав і термін *суфікс*²⁹. Граматисти після П. Дячана термін *приросток* використали для позначення препозитивних частин у структурі слова, відомих тепер як префікси³⁰. Термін *приросток* позначає суфікси в польській лінгвістиці до сьогодні³¹.

П. Дячан вживав назву *закôнченъе*³², яку він запозичив із граматики Я. Головацького (1849), там функціонував термін *закінчення* у варіанті *законченіе*. Згідно з граматичною концепцією Я. Головацького, кожне слово складається з кореня та закінчення, до закінчень граматист часто зараховував і компоненти на зразок *-окъ* у слові *бѣл-окъ*³³ (з погляду сучасного мовознавства згаданий

27 А. Małeckі, *op. cit.*, с. 198–245.

28 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 8-19.

29 І. Нечуй-Левицький, *Граматика українського язика*, ч. I., Київ 1913, с. 130.

30 В. Сімович, *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці*, Київ–Ляйпціг 1919, с. 248.

31 *Formant słowotwórczy [w:] Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 90.; Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1970, s. 544.

32 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 127.

33 Я. Головацкий, *op. cit.*, с. 38.

компонент – суфікс)³⁴. Це говорить про те, що Я. Головацький ще не розмежував суфікси та закінчення.

П. Дячан поглибив граматичну характеристику закінчення, виокремивши *законченъа падежовѣ* (відмінкові закінчення) і *законченъа особовѣ* (особові закінчення)³⁵. Подібний термін (*падежеве оконченъе*) подавав М. Осадца³⁶.

Передкореневі елементи слова, тобто сучасні префікси, П. Дячан називає *приставками*³⁷, запозичивши термін на їх позначення з граматики Й. Левицького (1850)³⁸: *приставки* – це прийменники („приложники”), які служать для творення нових слів³⁹.

Свого часу префікси ототожнювала з прийменниками ще граматична традиція XIV – XVII ст.⁴⁰. Таку ж тенденцію мовознавці простежують і в граматичних працях XVIII – XIX ст. Проте для XIX ст. вже характерна чітка диференціація прийменників на дві групи, зважаючи на таку орфографічну ознаку, як написання зі словом окремо і разом. Дослідники стверджують, що друга група – це і є префікси з погляду сучасного мовознавства⁴¹.

„Предлоги”, тобто прийменники, „отдѣльни” та „не отдѣльни” (написані зі словом разом) розрізняв граматист-попередник П. Дячана М. Осадца, пояснюючи творення складних слів („слѣвъ зложеныхъ”). За його концепцією, засобом творення таких слів є саме „не отдѣльни” прийменники⁴². П. Дячан, як М. Осадца, вважав ці словотвірні елементи засобом творення складних слів („слѣвъ сложенныхъ”)⁴³.

У *Методичній граматиці* П. Дячана подано й терміни на позначення непохідних, похідних і складних слів, які автор відповідно називає *первотні*, *походні* та *сложені*⁴⁴. На думку дослідника

34 Л. Полога, *Морфемний словник*, Київ 1983, с. 29.

35 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 127.

36 М. Осадца, *Грамматика...*, с. 55.

37 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 14.

38 І. Лъвицкій, *op. cit.*, с. 56.

39 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 14.

40 В. Німчук, *op. cit.*, с. 66, 86, 127.

41 Р. Коца, *op. cit.*, с. 49.

42 М. Осадца, *Грамматика...*, с. 204.

43 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 14.

44 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 14.

галицьких граматик першої половини XIX ст. М. Возняка, поділ слів на *непохідні*, *похідні* та *складні*, зроблений на матеріалі дієслів, в українському мовознавстві запозичено з польської граматичної традиції⁴⁵. Такий висновок учений зробив на підставі аналізу ненадрукованої граматики І. Вагилевича *Начальныя правила малорисскоу Грамматики*, створеної за зразком граматичної студії полоніста М. Корчинського *Początki grammatyki języka polskiego* 1826 р.⁴⁶.

Поділ слів на *похідні* й *непохідні* та *прости* і *складні* на матеріалі української мови подавали граматики Й. Левицького, Я. Головацького, М. Осадци, терміни на позначення цих слів також містить граматичний додаток до другої української читанки. Щоб дізнатися, яка з праць кодифікаторів-попередників стала джерелом для термінів П. Дячана на позначення згаданих категорій слів, подаємо запропоновані ними назви та визначення понять або коментарі до них у додатках (*Додатки 1, 2, 3*), порівнюючи їх із відповідниками тогочасних польських праць граматичного жанру.

Систематизований у додатках матеріал засвідчує, що терміни на позначення *непохідних і похідних слів* у *Методичній граматиці язика мало-руского* П. Дячана є кальками з граматики польської мови А. Малецького. Підтвердження цього – пояснення непохідних утворень (*wyrazu pierwotne* та *слова pierwotny*) у працях обох граматистів (див. визначення та коментарі в *Додатку 1*). Визначення *похідних слів* майже тотожне з дефініцією польського граматиста Й. Мучковського, непохідних – із поданим у граматиці Я. Головацького, а *складних* – із визначенням Й. Левицького. Те, що граMATика Й. Левицького була одним із джерел граматичного опису П. Дячана, підтверджують: 1) форма викладу матеріалу (запитання – відповідь); 2) тематика і послідовність поставлених запитань; 3) класифікація частин мови на змінювані та незмінювані („перемѣнаемыя” і „неперемѣнаемыя” – в Й. Левицького⁴⁷ та „отмѣнны” й не отмѣнны” – в П. Дячана⁴⁸); 4) окремі терміни (про це вже йшлося вище); 5) визначення деяких понять.

45 М. Возняк, *op. cit.*, с. 181.

46 *Ibidem*, с. 176–177.

47 І. Лъвицкій, *op. cit.*, с. 27.

48 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 19–110.

Термін *слова походні*, який П. Дячан використав на позначення похідних слів, згодом почали вживати з певними графічними змінами його наступники у граматичній кодифікації української мови О. Огоновський (*походни*)⁴⁹ і Є. Тимченко (*похідні*)⁵⁰.

Висновки

1. У *Методичній граматиці* П. Дячана зафіксовано відповідники загальноновживаних у сучасній лінгвістиці термінів: *словотвір, корінь, основа, суфікс, закінчення, закінчення відмінкове, закінчення особове, префікс, похідне слово, непохідне слово, складне слово* тощо.
2. Автор граматики вперше ввів назви: *приростки предметові, приростки свідственникові, приростки глагольні, приростки рода м'язеского, приростки рода женського, приростки рода середнього та слова походні*. Деякі з них зазнали певних змін або не прижилися в сучасному мовознавстві, проте позитивно вплинули на подальший розвиток української мовознавчої терміносистеми.
3. Відповідники для понять словотвору П. Дячан формував двома шляхами: 1) за допомогою відбору кращих, з його погляду, термінів з праць українських граматистів Й. Левицького, Я. Головацького, М. Осадци, Г. Шашкевича; 2) шляхом калькування термінів, поданих у граматиках польської мови Й. Мучковського та А. Малецького.
4. Терміни П. Дячана ближчі до народної основи, аніж наукові назви, запропоновані у граматиках його попередників.
5. Дослідження дозволяє внести уточнення в сучасну інтерпретацію історії терміна *основа* в українському мовознавстві. Термін запровадив не П. Дячан, як вважали досі, а Я. Головацький. Новаторство П. Дячана полягає в тлумаченні назви: граматист вперше подав термін *основа* у близькому до сучасної лінгвістики значенні.
6. Запропоновані терміни в граматиці П. Дячана надалі вживали О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, Є. Тимченко, І. Нечуй-Левицький та ін. Тому є підстави говорити про

49 О. Огоновський, *Грамматика руского языка для школь середнихъ*, Львів 1889, с. 68.

50 Є. Тимченко, *Українська грамматика*, ч. 1, Київ 1907, с. 10.

формування певної традиції у творенні відповідників на позначення словотвірних ресурсів.

Перспективу дослідження проблеми вбачаємо у вивченні словотвірних термінів у працях Г. Шашкевича, О. Партицького, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, В. Коцовського та І. Огоновського.

Додаток 1

Терміни на позначення непохідних слів

Автор або назва праці, рік видання	Термін	Визначення та коментарі	Приклади
Я. Головацький ⁵¹ (1849)	Первообразні	Первообразні називаються ті слова, котрі від дрґгихъ слѡвъ не походять	садъ, село, зрю, нѣм ⁵²
Й. Мучковський ⁵³ (1849)	Rzeczowniki pierwotne (іменники непохідні)	—	—
Й. Левицький ⁵⁴ (1850)	Первообразное слово	—	—
М. Осадца ⁵⁵ (1862, 1864)	Корѣннії (Wurzelverba) (непохідні дієслова), Властивіи, Первотнії ⁵⁶ (непохідні прислівники, приіменники та сполучн.)	Корѣннії глаголы сѣть тїи, котри окѡнченье —ти додають відъ разу до пна	—

51 Я. Головацький, *op. cit.*, с. 38.

52 Приклади подаємо в тому випадку, якщо автор ілюструє ними визначення.

53 J. Muczkowski, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1849, s. 45.

54 І. Лєвицькій, *op. cit.*, с. 56.

55 М. Осадца, *Грамматика...*, с. 153–154, 196.

Автор або назва праці, рік видання	Термін	Визначення та коментарі	Приклади
Оупражненіа граматични ⁵⁷ (1863)	Слова первотні (коренні)	–	–
А. Малецький ⁵⁸ (1863)	Wyrazy pierwotne (Wurzelwörter) (слова непохідні)	Wyrazami pierwotnymi są zaś prawie czasowniki (klasy Iszej); niekiedy i zaimki	–
П. Дячан ⁵⁹ (1865)	Слова первотні	Слова первотні сѣть тѣ, которѣ ѡтъ жадныхъ инныхъ не походятъ. Такими словами могутъ быти тѣлько глаголы, которыхъ основа есть односкладова, а часомъ также и ѣстоименники	<i>бити, мыти, брати, пороти</i>

56 Термін *властивіи* вжито в першому виданні граматики М. Осадци (1862), у другому виданні (1864) його замінено на *первотніи* (див.: М. Осадца, *Грамматика...*, с. 177, 179). Зміни, очевидно, внесено під впливом термінологічного апарату граматичного додатку до другої української читанки, із врахуванням якого граматиєст поправив і доповнив свою працю (див.: *Ibidem*, с. III).

57 *Руска втора читанка...*, с. 427.

58 А. Małecki, *op. cit.*, с. 193.

59 П. Дячань, *op. cit.*, с. 13.

Додаток 2

Терміни на позначення похідних слів

Автор або назва праці, рік видання	Термін	Визначення	Приклади
Я. Головацький ⁶⁰ (1849)	Производніи слова	Производніи же звитса такіи, котри ѓтъ дригихъ слѡвъ походатъ	садѡвникъ, селанинъ, сельскій, онѣмѣти
Й. Мучковський ⁶¹ (1849)	Rzeczowniki pochodne (іменники похідні)	Похідними називаємо іменники, які творяться з інших слів через додавання їм якогось закінчення	krakowianin, owieczka, siwizna
Й. Левицький ⁶² (1850)	Производное слово	Производное слово есть тоє, котре ѓтъ другого слѡва походитъ	камѣнный, деревланный, глинянный, дубовый, онѣмѣти
М. Осадца ⁶³ (1862)	Произведені (abgeleitete Verba)	—	—
Оупражненіа граматични ⁶⁴ (1863)	Слова произведени или оутворени изъ дригихъ	—	—

60 Я. Головацький, *op. cit.*, с. 38.

61 J. Muczowski, *op. cit.*..., s. 28.

62 І. Лѣвицькій, *op. cit.*, с. 56.

63 М. Осадца, *Грамматика...*, с. 196, 202–204.

64 *Руска втора читанка...*, с. 427.

Автор або назва праці, рік видання	Термін	Визначення	Приклади
А. Малецький ⁶⁵ (1863)	Wyrazy pochodne (abgeleitete Wörter) (слова похідні)	–	zimować, tykać, pisać
П. Дячан ⁶⁶ (1865)	Слова похідні	Слова похідні сїть тї, которї ѡтъ инныхъ черезъ доданье на кѡнцѣ певныхъ складѡвъ оутворилиса	паничъ, пѡдпанокъ, паньскїй, паньщина, пановати

Додаток 3

Терміни на позначення складних слів

Автор або назва праці, рік видання	Термін	Визначення	Приклади
Я. Головацький ⁶⁷ (1849)	Сложніи слова	Сложніи же таки, що двохъ або бѡльше слѡвъ простыхъ сложени	криглолицїй, самоукъ, дванадцатилїтний
Й. Мучковський ⁶⁸ (1849)	Rzeczowniki złożone (іменники зложені)	–	–

65 А. Małecki, *op. cit.*, s. 122, 193.

66 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 13.

67 Я. Головацкий, *op. cit.*, с. 38.

68 J. Muczkowski, *op. cit.*, s. 41.

Автор або назва праці, рік видання	Термін	Визначення	Приклади
Й. Левицький ⁶⁹ (1850)	Сложное (сложенное) слово	Сложное (сложенное) слово есть тое, которое составлено зъ двохъ або бѣльше слѣвъ	родословіе, книгопрода- вель, воначальникъ
М. Осадца ⁷⁰ (1862)	Слово зложено	Часто сполуча- ють са два сло- ва, зъ которыхъ кожде щось значить, в одни цѣлѣсть, и творять слово зложено, котре выражае одно понатіе	воєвода, вернигора, темнозеленый
П. Дячан ⁷¹ (1865)	Слова сложе- ни	Слова сложени суть тѣ, которѣ складаются зъ двохъ або трѣхъ слѣвъ	воєвода, богобѣйный, простодушный

69 Й. Левицький, *op. cit.*, с. 56.

70 М. Осадца, *Грамматика...*, с. 196, 204–205.

71 П. Дячанъ, *op. cit.*, с. 14.

ЛІТЕРАТУРА

- Возняк М., *Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.*, Львів 1911.
- Волинець Н., *Дячан Пилип [в:] Тернопільський енциклопедичний словник*, т. 1, Тернопіль 2004.
- Головацкий Я., *Грамматика русского языка*, Львовъ 1849.
- Горпинич В., *Сучасна українська літературна мова, Морфеміка, Словотвір, Морфонологія*, Київ 1999.
- Дзєндзелівський Й., *Дячан Пилип Микитович [в:] Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2004.
- Дячанъ П., *Методична граMATика языка мало-русского*, Львѳвъ 1865.
- Зінченко С., *Вчення про ступені порівняння в граMATичних працях другої половини XIX ст.* [в:] „Мовознавство”, № 2–3, 2000, с. 4–45.
- Ковалик І., *Вчення про словотвір [в:] Вчення про словотвір, Вибрані праці*, упор. В. Грещук, Івано–Франківськ–Львів 2007.
- Коца Р., *З історії поняття „префікс” [в:] „Лінгвістичні студії”*, вип. 23, 2011, с. 48–52.
- Листування українських славістів з Францем Міклошичем*, за ред. Я. Ісаєвича, Київ 1993.
- Львицькій І., *ГраMATика языка русского въ Галиціѳ, розложена на питання и ѳтъповѳди*, Перемишль 1850.
- Мацюк Г., *З історії вивчення лексичної та граMATичної системи української мови (Галичина XIX ст.)*, Львів 1993.
- Мацюк Г., *Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.)*, Львів 2001.
- Москаленко Н., *Нарис історії української граMATичної термінології*, Київ 1959.
- Нечуй-Левицький І., *ГраMATика українського языка*, ч. I., Київ 1913.
- Німчук В., *Мовознавство на Україні XIV – XVII ст.*, Київ 1985.
- Огієнко І., *Історичний словник української граMATичної термінології [в:] „Записки українського наукового товариства в Києві”*, кн. IV, Київ 1909, с. 49–89.
- Огієнко І., *Історія української граMATичної термінології [в:] „Записки українського наукового товариства в Києві”*, кн. 1, Київ 1908, с. 94–129.

- Огоновській О., *Граматика руского языка для шкѡлъ середнихъ*, Львѡв 1889.
- Осадца М., *Граматика руского языка*, Львовъ 1862.
- Осадца М., *Граматика руского языка*, Львовъ 1864.
- Панько Т., Кочан І., Мацюк Г., *Українське термінознавство*, Львів 1994.
- Павлюк М., *Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду*, Київ 1978.
- Полюга Л., *Морфемний словник*, Київ 1983.
- Регушевський Є., *Граматична термінологія в наукових і публіцистичних працях І. Я. Франка* [в:] „Наукові записки КПП”, т. 31, 1959, с. 27–37.
- Розношинській М., *Критика на граматика руского языка составлену Д-ромъ Михаиломъ Осадцовъ*, Львѡвъ 1864.
- Руска втора читанка для третёго ѡтряду шкѡлъ головныхъ и городскихъ въ Цѣсарствѣ Австрїи*, Вѣдень 1863.
- Середа Ф., *Питання словотвору в „Граматичі” М. Смотрицького* [в:] *Східнослов’янські граматика XVI – XVII ст.*, Київ 1982.
- Сімович В., *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці*, Київ-Ляйпціг 1919.
- Смаль-Стоцкий С., Гартнер Ф., *Руска граматика*, Львів 1893.
- Тимченко Є., *Українська граматика*, ч. 1, Київ 1907.
- Франко І., *Поступ славістики на Віденськiм університетi* [в:] *Зiбрання творiв*, т. 31, Київ 1981, с. 7–10.
- Шаповал О., *Загальномовні тенденції в історії становлення та розвитку української наукової термінології* [в:] „Українська мова та література в школі”, № 35, 2003, с. 12–20.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Gołąb Z., Heinz A., Polański K., *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1970.
- Małecki A., *Gramatyka języka polskiego – większa*, Lwów 1863.
- Muczkowski J., *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1849.
- Wagilewich J., *Grammatyka Języka Maloruskiego w Galicji*, Lwów 1845.

From the history of forming the word-building terminology: the ideas of P. Diachan

The purpose of the article is to explore the role of 'Methodical Grammar' by P. Diachan (1865) in forming word-building terminology. Ideas on grammar and terms denoting notions regarding word-building are considered in the broader context of works on grammar from the second half of the 19th century. The author concludes that 'Methodical Grammar' by P. Diachan included records of correspondences involving widely used modern linguistic terms (word-building, root, stem, suffix, ending, etc.) which were selected from the grammars of the Ukrainian (Y. Levytskyi, Y. Holovatskyi, M. Osadta, H. Shashkevych) and Polish (Y. Muchkovskyi and A. Maletskyi) languages.

Key words: history of the Ukrainian linguistic terminology, word-building, terms denoting word-building resources, author's concept of term by P. Diachan.

Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв

Представити локальні етнокультури українців у канві мови (словника) – одне з вагомих завдань сучасної української лексикографії.

Бойківське говіркове словництво на сьогодні представлено досить повно¹; проте досі немає тематичних словників, які б репрезентували той чи інший комплекс традиційної народної культури, недослідженою залишилася й обрядова лексика говору, зокрема весільна. Українська діалектна лексикографія, незважаючи на ґрунтовне дослідження обрядової лексики різних говірок – гуцульських (М. Бігусяк), надсянських (Л. Хомчак), середньонаддніпрянських (Н. Грозовська), поліських (П. Романюк), східностепових (В. Дроботенко)² та ін., не може „похвалитися” відповідними словниковими роботами. Чималий досвід в укладанні етнолінгвістичних словників весільної лексики мають російські вчені – останніми

- 1 Н. Хібеба, *Бойківське весілля: стан і перспективи мовознавчих досліджень* [в:] „Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми”, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 480.
- 2 М. Бігусяк, *Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Івано-Франківськ 1997; Л. Хомчак, *Лексика родинної обрядовості надсянських говірок. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Львів 2012; Н. Грозовська, *Термінологія весільного обряду середньонаддніпрянського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області). Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Запоріжжя 1998; П. Романюк, *Лексика некалендарних обрядов Правобережного Полесья (на матеріалі свадєбного обряду). Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 1984; В. Дроботенко, *Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2001.

роками побачила світ низка таких праць на матеріалі різних говорів російської мови³.

Першою українською лексикографічною працею, яка б репрезентувала лексику та фразеологію весільного обряду, є *Словник весільної лексики українських східнословобжанських говірок (Луганська область)* І. Магрицької⁴. Укладання подібних лексиконів на матеріалі інших говірок дасть змогу впорядкувати зведений словник весільної лексики української мови як сегмента словника традиційної культури українців. Однак перспектива появи такої праці передбачає потребу виробити єдину концепцію укладання регіонального тематичного словника етнолінгвістичного типу, уніфікованих принципів репрезентації зібраного матеріалу. Тому в пропонованій статті здійснено спробу представити один із варіантів упорядкування діалектного словника весільної лексики на прикладі бойківських говірок.

Словник весільної лексики бойківських говірок укладаємо на підставі власного експедиційного матеріалу із зазначеного терену (зібраний польовим методом упродовж 1994–2012 років), наявних лексикографічних праць, зокрема *Словника бойківських говірок* М. Онишкевича⁵, фольклорних та етнографічних джерел (відповідно назви, зібрані експедиційним шляхом, подаємо у фонетичній транскрипції, а зафіксовані в лексикографічних та етнографічних матеріалах – за першоджерелом). Намагаємося залучити якнайбільше назв, адже лексеми, які опиняться поза словником, мають „менше шансів” уберегтись від забуття.

За характером презентації говіркової лексики це діалектний тематичний словник з елементами етнографічного коментарю. Зафіксовані назви подаємо за абеткою (пор. також: досвід

3 Дет. див.: М. Костромичева, *Словарь свадебной лексики Орловщины*, Орел 1998; *Этнолингвистический словарь свадебной терминологии Северного Прикамья*, за ред. И. Подюкова, С. Хоробрых, Д. Антипова, Пермь 2004.

4 І. Магрицька, *Словник весільної лексики українських східнословобжанських говірок (Луганська область)*, Луганськ 2003. Дет. див. рецензію: О. Сімович, *Весільна драма – об'єкт лексикографічного дослідження* [в:] „Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Я. Закревської”, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2003, с. 572–576.

5 М. Онишкевич, *Словник бойківських говірок*, т. I–II, Київ 1984.

укладання словника весільної термінології за тематичним принципом⁶). Структура словникової статті – реєстрове слово, граматичні зауваги, географічні дані (скорочення назв населених пунктів, у яких зафіксовано лексему (або їх цифровий перелік); лексикографічне чи етнографічне (фольклорне) джерело), тлумачення назви, ілюстративний матеріал. До реєстру вводимо „весільні” лексеми, які поза обрядом не функціують (*бáлець* ‘головний весільний хліб’, *провідни́ця* ‘заміжня жінка, яка бере участь у різних обрядодіях’), міжобрядову лексику (*нанáшко* ‘хрещений батько наречених’, *ва́йда* ‘жінка, яка ладкає’, *вайда́* ‘провідник колядників’) та загальновідомі (літературні) назви, які в обрядово маркованому контексті актуалізують додаткову семантику (понятійне (конотативне) наповнення номінації ілюструють діалектні тексти весільного обряду) (*дзвіно́чок* ‘дзвінок, який чіпляють на шию коневі у весільний день’, *до́ля* ‘барвінковий вінок, який виплітають у домі нареченої й підвішують над нареченими за весільним столом або над вікном’).

Тлумачення. У матеріалах не подаємо значень літературних слів, а лише їх обрядово марковану семантику (наприклад, *восьмигра́нна па́лиця* ‘весільний атрибут дружби’, *покривáти* ‘одягати нареченій головний убір заміжньої жінки’). Значення деяких назв пояснюємо за допомогою реєстрових слів, які виділяємо жирним курсивом⁷, напр.:

рукóвини 2.⁸ частування після *зару́чин*, під час якого остаточ-но вирішують питання про *при́дане* || *сваті́ 3*⁹

ска́терть (с’катер’т’) (Ор) *подару́нок* для *нарече́ної*, який несли чоловіки від *нарече́ного* напередодні *весі́лля*.

6 Е. Узенёва, *Терминология свадебного обряда села Гега (юго-западная Болгария) с этнолингвистическими комментариями* [в:] „Исследования по славянской диалектологии. Славянская диалектная лексика и лингвогеография”, вып. 7, Москва 2001, с. 72–93.

7 Такий принцип тлумачення застосовано: М. Негрич, *Скарби гуцульського говору: Березові*, Львів 2008, с. 17; Т. Ястремська, *Традиційне гуцульське пастухування*, Львів 2008, с. 274; Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Гуцульські світи. Лексикон*, Львів 2013

8 М. Онишкевич, *op. cit.*, т. 2, с. 196.

9 Після знака || наводимо синоніми; тут і далі послуговуємося відсилачами, які прийняті в низці словникових видань Серії *Диалектологічної скрині* (Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича).

Проблемними є вокабули, у яких номінації обрядодій, учасників весілля, атрибутів не є лексично усталеними, натомість фіксуємо аналітичні назви та описові конструкції, які укладаємо за ключовим іменником, прикметником, займенником чи дієсловом (після знака ●).

велікий:

- **велика война** → **вóйна**¹⁰
- **велика косиця** → **косіця**
- **велике віно** → **віно́**
- **велікий коро(г)ва́й** → **коровáй**
- **великий подарок** → **подáрок**
- **великий танець** → **та́нець**
- **великі бояри** → **боя́ри**
- **великі хліби** → **хліб**

цілува́ти:

- **цілува́ти віно́к** → **віно́к**

- віно́к** 1. (в'і|нок) (Кз, Лб, Мш, Лк, Лпш, Нв) головний убір *нареченої* у формі вінка до обряду *покривáння* || **вінець**, **вінець 1**, **вінець з барвінку взолóчений**, **вінець з барвінку і рúжі**, **вінець з бру́шпану**, **вінець з мірти і бервінку**, **вінець із щетúни**, **вінойко**, **віно́к з барвінку**, **віно́к з мірти**, **віно́к на ша́пці**, **віно́к з чеснока́**, **віно́чок 1**, **вінці з барвінку з косіцями**, **вінці з рúжі**, **вінчик**, **вплéтений віно́к**, **жалúвий віно́к**, **зеленийка коруна**, **квітка 1**, **корúна**, **купóваний віно́к**, **малéсенький віно́к**, **рúжки**, **рута́вий віно́к**, **солом'яний віно́к**, **стрóйка 1**
2. головний убір, який кладуть поверх хустини *нареченої* після обряду *покривáння*¹¹
3. (Лс) відзнака *нареченого* у весільному обряді, яку причіпляють до головного убору ↔ **вінець 4**¹²
4. (Лл, Лб) нагрудна відзнака *дру́жби* ↔ **бúкет 3**

10 Після знака → відсилач до інваріанта.

11 *Обряди і пісні весільні люду руського в селі Лолін Стрийського повіту* [в:] Весілля, за ред. Є. Антоненко, кн. 2, Київ 1970, с. 115.

12 Після знака ↔ відсилач до основного слова синонімного ряду.

5. (Гл, Лл, Лб) нагрудна відзнака **нареченого** та **дружбів** ↔ **букет 1, букет 4**
6. (Ч) предмети особистого користування, які наречена одержує як **прідане** ↔ **виправа**
- **вінок доносити** (в'інок доно|сити) (Вч) зберегти невинність
 - **вінок з барвінку** (в'інок з бар|в'інку) (б.н.п.) (бер|в'інку (НГс), б'ір|в'інку (Зв)) головний убір **нареченої** у формі вінка до обряду **покривання** ↔ **вінок 1**
 - **вінок з мірти** (в'інок з |м'ірти) (Ул) головний убір **нареченої** у формі вінка до обряду **покривання** ↔ **вінок 1**
 - **вінок знімати** (в'інок зн'і|мати) (Кр, Лс, Оп, Тр) обрядодія знімання дівочого головного убору ↔ **розмолодичувати**
 - **вінок на шапці** (в'інок на |шапц'і) (Лс) відзнака **нареченого** у весільному обряді, яку причіпляють до головного убору ↔ **вінець 4**
 - **вінок з чеснока** (в'інок с чесно|ка) (Лб) головний убір **нареченої** у формі вінка до обряду **покривання** ↔ **вінок 1**
 - **вплетений вінок** (ўп|летений в'інок) (Кр) головний убір **нареченої** у формі вінка до обряду **покривання** ↔ **вінок 1**
 - **жалувий вінок** (жа|ливий в'інок) (Оп) **вінок** із кропиви, який накладали нецнотливим дівчатам
 - **знімати вінку і вельон** (зн'і|мати в'ін|ки і вел'он) (Гл) обрядодія знімання дівочого головного убору ↔ **розмолодичувати**
 - **купований вінок** (ку|пований в'інок) (Кр) головний убір **нареченої** у формі вінка (зі штучних білих квітів) до обряду **покривання** ↔ **вінок 1**
 - **малесенький вінок** (ма|лесен'кий в'інок) (Кр) нагрудна відзнака **нареченого** у вигляді невеликого барвінкового **вінка** ↔ **букет 1**
 - **рутавий вінок** (ру|тавий в'інок) (Пр) головний убір нареченої у формі вінка до обряду **покривання** ↔ **вінок 1**
 - **солом'яний вінок**¹³ головний убір „несправжньої” **нареченої**, який використовують в обряді **вікupu нареченої**

13 Обряди і пісні весільні..., с. 95.

- **цілюва́ти віно́к** (ц'ілу'вати в'інок) (Лб) цілувати **віно́к нарече́ної** перед урочистим покладанням на голову (про родичів): *то|д'і так з |музикою ч'іп'л'ала на моло|ду при|данка // шче з'разу в'інок не прич'іпили / та р'ід'н'а п'ідхо|дила / тої в'інок ц'ілу'вала.*

Граматичні та стилістичні ремарки. Для іменників, що вживаються у множині, використовуємо позначку *мн.*, для субстантивованих частин мови – *ім.*, для дієслів доконаного виду – *док.*:

ру́жки мн. (ружки) (НЯБ) головний убір **нарече́ної** у формі **вінка́** до обряду **покрива́ння** ↔ **віно́к 1**

заві́та ім.¹⁴ **нарече́на** після обряду **покрива́ння** ↔ **ба́ба¹ 1.**

Для зменшуваних, зменшувано-пестливих і згрубілих лексем, а також назв різних за часом функціювання використовуємо відповідні ремарки:

соку́рка змениш. (со|кирка) (Ям) 1. весільний атрибут **дру́жби** ↔ **коло́тильці**

ба́лець² заст. (балец') (Бт, ВЯб, Дб, Кр, Лб, Ль, Мт, Ор, Пр, Ур) полотно як **подару́нок нарече́ної** для **свекру́хи**

прикі́тити бру́ндзу док.¹⁵ одержати відмову під час **сва́тання.**

До пропонованого етнолінгвістичного словника весільної лексики доцільно ввести ремарку *символічне* й за допомогою короткої інформації щодо символічно маркованих номінацій пояснити доцільність їх фіксації (ідеться про культурну семантику обрядодій, агентивів, атрибутів весілля (про термін *культурна семантика* див.¹⁶):

товáр симв. (то|вар) (Кр) дівчина під час **сва́тання**: *на|решт'і с|тароста го|ворит / шо ўни |чул'ім |через лу|деї / шо ви |майтее йа|к'їс' то|вар на п|родаж* (Кр) ↔ **ді́вка 2.**

14 О. Мисевич, *Український весільний обряд у Бойківщині*, Львів 1937, с. 48.

15 М. Онишкевич, *op. cit.*, т. 2, с. 139.

16 Н. Толстой, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995, с. 291–294; К. Сімович, *Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові, автореф. дис... канд. філол. наук*, Львів 1999, с. 42, 54–56; див. також: Т. Луньова, *Культурний компонент семантики лексичних одиниць у системі мови: проблема визначення й методу дослідження* [в:] „Проблеми семантики слова, речення та тексту”, вип. 8, Київ 2002, с. 201–207.

Для окремих лексем, які фіксуємо лише в бойківських ладканках (весільних піснях), уживаємо позначку *фольклорне*:

коровай-рай фольк. (коровай-рай) (Тв) головний весільний **хліб**, призначений для розподілу між *гостями* в обряді *перепюю* або в повесільний день ↔ **хліб** 7

рубачі фольк.¹⁷ чоловіки, які, змінюючи головний убір *наречений*, рубали їй косу: *А злетіли рубачі, Взяли косу під мечі. Взяли косу рубати.*

Полісемія і омонімія. Традиційно омоніми наводимо в окремих словникових статтях:

1. (б. н.п.) **хліб**, який приносять на *свѣтання* || **каравалі, крайчик хліба**
2. (усі н.п.) **хліб**, який використовують у *барвінковому* обряді || **буханець хліба, пєчиво 1, хліб свій чорний згорен шо молóлося**
3. (Слв) **хліб**, який лежить на столі під час *вінкоплєтин* || **чорний крúглий хліб**
4. (Л, Ос, Ям) **хліб**, яким благословляють *наречєних* || **два хліби і зап'яті у них гроші**
5. **хліб**, який беруть до церкви або на якому несуть *рушники*¹⁸ || **двоє хліба, двоє хлібів, малєнький коровайчик, мєнший коровайчик, невелічкий коровайчик, хлібінєць**
6. (Кр, Лс),¹⁹ **хліб**, який *дружба* чи *дружка* тримає разом із свічкою на правому плечі *наречєних* || **хлібєня'**
7. (усі н.п.) головний весільний **хліб**, призначений для розподілу між *гостями* в обряді *перепюю* або в повесільний день || **балецьз, велікий коро(г)вай, велікі хлібу, віщий коровай, гнітен корогваїць, гóлий хліб, два хлібу крúгли, двоє хліба, двоповерховий коровай, жітний хліб, жітний хліб на лопаті, заказуваний коровай, звичайний**

17 П. Зборовський, *Бойківські весільні латканки*, Львів 2002, с. 105.

18 В. Левинський, *Бойківське весіле в Доброгостові (Дрогобицького повіта)* [в:] „Матеріали до українсько-руської етнології”, т. X, Львів 1908, с. 110; І. Кузів, *Жите-бутє, звичаї и обычї гóрського народу* [в:] „Зоря”, ч. XVII, Львів 1889, с. 285.

19 П. Зборовський, *op. cit.*, с. 17.

хліб, колач, коравай 2, коровай з гусками, коровай-рай, коровай у молодого, коровай у молоді, коровай 2, короваль 2, кораваль 2, корогвай 2, красивий коровай, круглий хліб, круглий хліб на лопаті, оден корогвай, печений хліб, пшеничний колач, пшеничний хліб, разовий хліб, смаковитий хліб, сплошний корогвай, торт, трое хліба, файний коровай, хліб з своєї печі, хліб такий кружельцями, чорний хліб

баба¹ 1. (Б, Дн) *наречена* після обряду *покривання*: хто ¹має ¹косу / ¹закрутили чубок / ¹завили хустину / і ¹уже не молодиця / а ¹уже ¹баба (Мш) || **в жонах, жінка 2, жінка віддана, жіночка, завіта, замолодічена, молодá молодéйка, молодіця 1, молодічка 2, невіста 2, нивістіця**

2. (Пр) жінка, яка *ладкає* ↔ *вайда*

баба² (Ул) *хліб*, із яким *гості* приходять на *весілля* || **булка, стручень 3.**

Ілюстрація. Частина весільних назв є локальною, тому потребує детальнішого опису та „супроводу” діалектного контексту – це тексти „живого” мовлення зі збереженням синтаксичних особливостей, які й допоможуть зрозуміти номінацію, адже найважливіше завдання етнолінгвістичного словника – „представити терміни народної культури разом із контекстами їхнього вживання”²⁰. Комплексний і системний етнолінгвістичний словник весільної лексики бойківських говірок з використанням етнографічної інформації про культуру Бойківщини зможе стати цінним джерелом відомостей про регіональний тип народної культури та мову як частину цієї культури. Наведений діалектний матеріал на сторінках словника матиме особливу самостійну цінність, адже всебічно ілюструватиме мовлення діалектоносіїв. Розгорнуті ілюстрації слугуватимуть джерелом вивчення бойківських говірок на всіх мовних рівнях.

До назв із затемненою мотивацією доречно подати пояснення самих респондентів, напр.: **приданка** заміжня жінка, яка порядкує на **весілі**: *приданка то друга справа // старосц'їйна*

20 Н. Хобзей, *Етнолінгвістичні проблеми у східнослов'янській традиції* [В:] „Діалектологічні студії. 2: Мова і культура”, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2003, с. 343.

то йе пом'ічниц'а с'тарости / приданка то йе з'начит' блис'ка родина молодой чи молодого; **падесьтьп'анець** весільний танець: то та'киї |дуже з'і'ї'с'акими викру'тасами ↔ **вбертанка**.

Об'єктом лексикографічного опису повинна стати й **обрядова ідіоматика та фразеологія**, усталені мовленнєві формули-поради, формули-заборони, примовляння, звертання, мовні кліше, паремійний матеріал тощо²¹, які фіксуємо після відповідних знаків:

- ◆ **набіло вбиратися** (набі'ло ўби'ратис'а) (Бт) одягатися до **шлюбу** (про **наречених**) || **убираються по-святочному**
- ◆ **обміти від весіля** (обмі'тити в'ід вес'і'л'а) (Кр) звичай, що сигналізує про завершення **весілля**
- ◆ **вікуп за туфлі** (вікуп за 'туфл'і) (Рп) плата **нареченого** за туфлі **нареченої**, які викрадають учасники передвесільного вечора
- ◆ **скубсті вбвну** (скубс'тити 'воўну) (Нв) один із повесільних звичаїв, щоб перевірити господарські навички молодої дружини ↔ **замігати**
- **просіть дружба (дружка), прошу я, бісте прийшли ниньки на короваї, завтра на весіля** традиційне запрошення наречених на святкування **весілля**
- **робі, дружбо, перехрестя, щоб молоді мали щестя** усталена форма примовляння, коли дружба палицею символічно „хрестить” одвірки дверей, через які наречені виходять, ідучи до шлюбу
- **дивісі на святі образá** усталене звертання до нареченої, коли та виходить з хати, ідучи за невістку (щоб діти були вродливі).

Візуалізація у словникових статтях. Скориставшись доповідом російських етнолінгвістів школи М. Толстого – авторів відомого словника *Слов'янські древності*²², доцільно ввести наочні ілюстрації (малюнки, фотографії тощо), зокрема ті, які стосуються

21 Дет. див.: Н. Хібеба, „Дай, Боже, щастя і щасливу долю” (повір'я та звичаї бойківського весілля) [в:] „Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя”, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2009, с. 333–340.

22 *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, под ред. Н. Толстого, т. I–V, Москва 1995–2012.

матеріальної культури обряду, що своєю чергою дасть змогу отримати чіткіше уявлення про денотат весільного обряду та удоступнить його сприйняття. Наприклад, доречними стануть доповнення до словникових статей про весільну атрибутику: **бавт** ‘*сокірка* на довгій ручці як предмет весільного обряду’, **балець** ‘головний убір *нареченої* до обряду *покривання*’, **букетчика** ‘нагрудна відзнака запрошених на весілля *гостей*’, **гуска** ‘весільна подовгаста булка’, **колóкільце** ‘паличка із дзвінками, яку *дружба* носить під час *весілля*’ та ін.

Отож для успішної реалізації ідеї словника специфічної лексики весільного обряду та його фразеології в говорах української мови необхідно виробити специфічні критерії добору та подання мовного фактажу, що залишається першочерговим завданням для науковців.

ЛІТЕРАТУРА

- Бігусяк М., *Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі*, автореф. дис. ... канд. філол. наук, Івано-Франківськ 1997.
- Грозовська Н., *Термінологія весільного обряду середньонадні-пряньського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук, Запоріжжя 1998.
- Дроботенко В., *Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук, Донецьк 2001.
- Зборовський П., *Бойківські весільні латканки*, Львів 2002.
- Костромичева М., *Словарь свадебной лексики Орловщины*, Орел 1998.
- Кузів І., *Жите-буте, звичаї и обычії гóрського народу* [в:] „Зоря”, ч. XVII, Львів 1889, с. 282–287.
- Левинський В., *Бойківське весіле в Доброгостові (Дрогобицького повіта)* [в:] „Матеріали до українсько-руської етнології”, т. X, Львів 1908, с. 101–120.
- Магрицька І., *Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область)*, Луганськ 2003.
- Луньова Т., *Культурний компонент семантики лексичних одиниць у системі мови: проблема визначення й методу дослідження* [в:] „Проблеми семантики слова, речення та тексту”, вип. 8, Київ 2002, с. 201–207.
- Мисевич О., *Український весільний обряд у Бойківщині*, Львів 1937.
- Негрич М., *Скарби гуцульського говору: Березові*, Львів 2008.
- Обряди і пісні весільні люду руського в селі Лолін Стрийського повіту* [в:] *Весілля*, за ред. Є. Антоненко, кн. 2, Київ 1970, с. 73–182.
- Онишкевич М., *Словник бойківських говірок*, т. I–II, Київ 1984.
- Романюк П., *Лексика весільного обряду Правобережного Полісся: Матеріали до „Лексичного атласу української мови”* [в:] *Дослідження з української діалектології*, Київ 1991, с. 225–251.
- Сімович К., *Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові*. Автореф. дис... канд. філол. наук, Львів 1999, с. 42, 54–56.
- Сімович О., *Весільна драма – об’єкт лексикографічного дослідження* [в:] *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам’яті Я. Закревської*, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2003, с. 572–576.

Хібеба Н., *„Дай, Боже, щастя і щасливу долю” (повір’я та звичаї бойківського весілля)* [в:] *„Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя”*, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2009, с. 333–340.

Хібеба Н., *Бойківське весілля: стан і перспективи мовознавчих досліджень* [в:] *„Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми”*, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 480–502.

Хібеба Н., *Весільна лексика бойківського говору: матеріали до Словника* [в:] *„Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір”*, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2005, с. 299–308.

Хобзей Н., *Етнолінгвістичні проблеми у східнослов’янській традиції* [в:] *„Діалектологічні студії. 2: Мова і культура”*, за ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2003, с. 339–343.

Хобзей Н., Сімович О., Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Гуцульські світи. Лексикои*, Львів 2013.

Хомчак Л., *Лексика родинної обрядовості надсянських говірок. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Львів 2012.

Ястремська Т., *Традиційне гуцульське пастухування*, Львів 2008.

Романюк П., *Лексика некалендарних обрядов Правобережного Полесья (на матеріалі свадєбного обрядя)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук, Київ 1984.

Славянские древности: Этнолингвистический словарь, под ред. Н. Толстого, т. I–V, Москва 1995–2012.

Толстой Н., *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995, с. 291–294.

Узенёва Е., *Терминология свадєбного обрядя села Гега (юго-западна Болгария) с этнолингвистическими комментарями* [в:] *„Исследования по славянской диалектологии. Славянская диалектная лексика и лингвогеография”*, вып. 7, Москва 2001, с. 66–93.

Этнолингвистический словарь свадєбной терминологии Северного Прикамья, под ред. И. Подюкова, С. Хоробрых, Д. Антипова, Пермь 2004.

ПЕРЕЛІК НАЗВ ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ І ЇХ СКОРОЧЕНЬ

- Б – Бабино Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Бт – Бітля Турківського р-ну Львівської обл.
Вч – Вовче Турківського р-ну Львівської обл.
ВЯБ – Верхня Яблунька Турківського р-ну Львівської обл.
Гл – Головецьке Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Дб – Доброгостів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Дн – Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Зв – Завадка Сколівського р-ну Львівської обл.
Іл – Ільник Турківського р-ну Львівської обл.
Кз – Кузьминець Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Кр – Коростів Сколівського р-ну Львівської обл.
Лб – Либохора Турківського р-ну Львівської обл.
Лв – Лавочне Сколівського р-ну Львівської обл.
Лк – Лісковець Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Лпш – Лопушне Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Лс – Лосинець Турківського р-ну Львівської обл.
Мт – Матків Турківського р-ну Львівської обл.
Мш – Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Нв – Новоселиця Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
НГс – Нижнє Гусне Турківського р-ну Львівської обл.
НЯБ – Нижня Яблунька Турківського р-ну Львівської обл.
Оп – Опорець Сколівського р-ну Львівської обл.
Ор – Орів Сколівського р-ну Львівської обл.
Ос – Осмолода Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Пр – Присліп Турківського р-ну Львівської обл.
Рп – Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Слв – Славське Сколівського р-ну Львівської обл.
Тв – Тершів Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Тр – Труханів Сколівського р-ну Львівської обл.
Ул – Уличне Дрогобицького р-ну Львівської обл.

Ур – Урич Сколівського р-ну Львівської обл.

Ч – Чаплі Старосамбірського р-ну Львівської обл.

Ям – Ямельниця Сколівського р-ну Львівської обл.

Dictionary of wedding vocabulary in Boyko dialects: ways of interpreting the names

In the proposed article an extract from a dictionary project cataloging the wedding vocabulary of Boyko dialects is presented. The aim of the work is to systematically present specific thematic group: all phonetic and derivative variants lexemes recorded in the investigated area, their semantics and ritual idiomatics and phraseology. The sources are the expeditional records of the author made between 1994 – 2012, lexicographical works, folkloric and ethnographic materials from the Boykivshchyna territory.

Key words: dialect lexicography, dictionary, dictionary entry, lexeme, wedding vocabulary, meaning, Boiko dialect.

До питання про особливості розвитку давньої української антропонімії

Ми уже розглядали усічення до одного складу як спосіб творення народних варіантів імен в українській історичній антропонімії на прикладах імен *Яко і Якько, Сухина, Юцко, Юв, Юрин, Ю(р)ка, Юрко, Юнашъко, Юнець, Юсь, Юхно*¹. У цій статті ми хочемо розширити уявлення про даний надзвичайно цікавий словотвірний процес та його наслідки для української антропонімії, проаналізувавши новий матеріал.

Основну увагу у статті приділено іменам, зафіксованим у *Реєстрі Війська Запорозького 1649 року* (Реєстр). У цій статті збережено ті ж принципи побудови словникових статей², що застосовувалися в уже опублікованих частинах нашого історичного словника: *Любов Осташ, Роман Осташ. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: словник імен* (частина словника опублікована, частина готується до друку).

Панась І. Походження: усічення від ѡпанась < церк. імені Аѡанасїѡ (ЛБ 173). На українському мовному ґрунті звук [ѡ] у цьому імені передавався як [п].

II. Приклади: Пана(с) Грышукъ, 126 зв.; Пана(с) Лященъко, 145; Пана(с) Бережи(н)ски(й), 178 зв.; Пана(с) Куденъко, 189.

1 Л. Осташ, *Усічення до одного складу як спосіб творення народних варіантів імен в українській історичній антропонімії* [в:] „Актуальні проблеми філології та перекладознавства”, за. ред. М. Скиби, вип. 6, ч. 1, Хмельницький 2013, с. 167–182.

2 Про принципи побудови словникових статей див докл.: Р. Осташ, *Українські власні особові імена середини XVII століття як об’єкт лексикографії* [в:] *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми*, відп. ред. П. Грищенко, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 392–411.

- III. Варіанти, кількість носіїв: Панасъ 32: Б 2, Ум 10, Бр 4, Клн 1, П 1, М 7, Плт 7; Пана(с) 80: Чг 13, Чрк 6, Крс 14, Б 19, Ум 5, Бр 6, Клн 7, П 2, М 2, Плт 5, Чрн 1.
- IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Матяшъ Панасе(н)ко, 178 зв.; Гринь Панасе(н)ко, 178 зв.; б) (в інших пам'ятках) Сене(ц) Панасови(ч) (Острожчина, 1576 р.), Wasko Panasenia (Острожчина, 1604 р.) (ОО 63, 106); Гаврило Панасенко (Харків, 1660 р.) (ХП 144); Паско Панасенко (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 157); Клим Панасенко (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 82); Савка Панасенко (1756 р.) (АК 226); Панас (Panas), Панасів (Panasow) (Прикарпатська Львівщина, 1785–1788 рр.) (ІФ 257); Panasiuk (1789 р.), Panasewicz (1790 р.) (Mytnik 66).
- V. Пам'ятки, словники: пана(с) (Сучава, 1443 р.) (ССМ 123); Panas Ruthenus (Львів, 1491 р.) (ЛР 119); Бояре мстишиньские: Ивашько Жуковичъ, ...Панасъ Савъчичъ (Луцьк, 1575 р.) (АрхЮЗР 8/VI, 428); Пана(с) Седе(л)ни(к) (Острожчина, 1603 р.) (ОО 89); то вьсе отецъ Касиян и тот Панас кгвальтовъне... заграбили (Луцьк, 1637 р.) (АрхЮЗР 1/VI, 730); устное сознане Панаса Черняховца (Бориспіль, 1637 р.) (АБМУ 23); Панас Мавкович (1695 р.) (ДГК 54); Панас Кропивка (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 90); Панас Ющенко (Полтава, 1718 р.) (ДПП 69); Панас Дука (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 66); Панас Дадко (Келебердянська сотня, 1752 р.) (Пивовар 20–36); Пана(с) Мазга (1756 р.) (АК 97); Панас Клименко (1784 р.) (ИС 6); Опанасъ, Пáнасъ, Панáско – Афанасій (1818 р.) (Павловский 76); Опанас, Панас, Панаско – Афанасій (1882 р.) (Піскунов 168).
- VI. Сучасний словник: оф. Панás (ВЛІ 89; Трійняк 282); розм. Панás/Панасъ від оф. Панás (Аркушин 139).
- VII. Прізвища: Панás (ГБ 91; Редько 787; СП 264; Чучка 427); Панас (ЗА: Рв обл; Новикова 619; Панчук 149; Holutiak 313); Панасéвич (ГК 173; Редько 787); Панасевич (ЗА: Рв обл; СПЖЛ 111); Панасéйко (Редько 787); Панасейко (Новикова 619; СПЖЛ 111); Панásенко (ГБ 91; ГК 173; Редько 787; СП 262; Стехна 37); Панасénко (СП 262); Панасенко (Новикова 619; СПЖЛ 111); Панасенков (Новикова 619); Панасик (Панчук 138; Holutiak

313); Панасінський (Редько 787); Панасов (ГБ 91; Редько 787); Панасов (Новикова 619; СПЖЛ 111); Панасович (Чучка 427; Редько 787); Панасовський (Новикова 619; СПЖЛ 111); Панаський (Holutiak 313); Панасюк (ГБ 91; ГК 173; Редько 787; СП 262); Панасюк (ЗА: Рв обл; Новикова 619; Панчук 141; СПЖЛ 111; Holutiak 313); Панасюра (ГК 173); Панасюра (СПЖЛ 112).

VIII. Паралелі: рос. Панас від Афанасий (Суперанская СНФ 240).

Пань I. Походження: а) усічення від імен [G]пань (< Gпанась < церк. імені Аѳанасій (ЛБ 173)), Пан[ась] (< Gпанась < церк. імені Аѳанасій (ЛБ 173)), Пань[тельй] (< Пантелеимω(н) (ЛБ 226)), Пан[телеймон] (Трійняк 285); б) усічено-суфіксальний дериват від Па[вло] < Павель < церк. Пáвель (ЛБ 227), утворений за допомогою однофонежного суфікса **-н/н'**.

II–III. Пань Мовчане(н)ко, 165 зв. (Ум).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Panewicz (1552 р.) (Мутнік 67); Петро Пановиця; Павло Паня; Семен Панюк; Микита Паненко (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 67, 99, 169, 202); Василь Панич (Келебердянська сотня, 1752 р.) (Пивовар 20–36); Васи(л) Пановиця; Хома Паничъ (1756 р.) (АК 54, 79); Симеон Панич (1777 р.) (МКДП 20); Панич (Panicz), Панок (Panok), Панонько (Panonko) (Прикарпатська Львівщина, 1785–1788 рр.) (ІФ 257); пор. також: Гарасим Паниченко (Гадяч, 1688 р.) (ДГІМ 447) (Паник + суфікс **-ен-к-о** або Панич + суфікс **-ен-к-о**); (родовий відмінок) Евфима Паниченка (1770 р.); Семен Паниченко (1779 р.) (МКДП 12, 25).

V. Пам'ятки, словники: пор.: А то люди угриновские з роботами и их повинностями: Авдѣй, Панец, Каленик, Тимош, Яцко, Конаш – служба (Луцьк, 1561 р.) (АрхЮЗР 8/VI, 99); Пане(ц) Макарови(ч) (Острожчина, 1570 р.) (ОО 38); Паничъ Кѣрило(в) (Подільський полк, 1659 р.) (Крикун 81).

VI. Сучасний словник: розм. Пан від оф. Пантелеймон, Пантелій (Трійняк 285); розм. чол. Пáня від оф. Пантелеймон (Аркушин 140).

VII. Прізвища: Пан (ВГ 389; ГБ 91; СПЖЛ 111; Чучка 427); Панага (ЗА: Зп обл; Новикова 618); Панейко (ЗА; Holutiak 313);

Па́нек (СП 264); Панела (Holutiak 313); Панéнко (ГК 173; Трійняк 286); Панéчко (ЗА: Рв обл); Па́нев, Па́нек (СП 264); Па́ник (СП 264; Трійняк 286); Паник (Новикова 619; Панчук 137); Па́нір, Па́ниць (СП 264); Паниця (Holutiak 313); Па́нич (Богдан 215; СП 264; Трійняк 286); Па́нич (ГК 173); Панич (ЗА: Вн обл; Стехна 9); Панича́к, Паничу́к (Богдан 215); Панишко (ЗА: Вл обл); Па́нів (Трійняк 286); Па́нів (СПЖЛ 112); Па́нівський (СП 264); Па́нін (ГК 173; СП 264); Па́нін (Holutiak 313); Па́нов (Стехна 34); Па́нов (ГБ 91; ГК 173; СП 262; Стехна 24); Панов (СПЖЛ 112); Панович (Holutiak 313); Пануся́к (СП 265); Па́ну́та (Трійняк 286); Па́нуш (Новикова 620); Па́нушко, Па́нушко (СП 265); Па́нчу́к (ГБ 91; Стехна 16); Па́ню́к (Трійняк 286); Па́нюк (Новикова 621); Па́ню́ра (ЗА: Лв м); Па́нюсь (Трійняк 286); Па́нюхно (ЗА: Кв м); Па́ню́б (Трійняк 286); Па́нюнко (ЗА); Па́ня (ГБ 92); Па́ня́ва (ГК 174); Па́ня́к (Богдан 215).

VIII. Паралелі: рос. Пан від Іпатий (через Іпан), Павел, Панкратий, Пентелеймон, Панфил (Памфил) (Суперанская СНФ 240).

Поли(т) I. Походження: усічення від церк. [Іп]полѣтъ (ЛБ 212).

II–III. Поли(т) Єрѣмоле(н)ко, 38 зв. (Чрк).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Хвеско Політко (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 49).

V. Пам'ятки, словники: Політ, та, м[ужское]=Иполит (1909 р.) (Грінченко 559).

VI. Сучасний словник: розм. Політ від оф. Іполит (Аркушин 69); розм. Політ від оф. Іполіт, Політ (Трійняк 155); вуличні жін. прізвиська Політиха, Політу́ха (Аркушин, Прізвиська 413).

VII. Прізвища: Політ, Політченко, Політько (Трійняк 155); Політаєв, Політенков (СПЖЛ 141); Політіло (Редько 842); Політько (ЗА: Плт м).

VIII. Паралелі: рос. Полит від Ипполит, Полидор (Суперанская СНФ 257).

Полуй I. Походження: а) усічення від Полуянъ < церк. імені Полієн (Трійняк 300); б) усічено суфіксальний дериват від церк. імені із початковим **Пол-** (Полієвкт, Полієн, Полікарп, Полувій)

або [І]пол[ит], утворений за допомогою суфікса **-уй**; в) усічено суфіксальний дериват від церк. імені [І]пол[ит], утворений за допомогою суфікса **-уй**³.

II–III. Полуї Поронъченъко, 112 (Крс).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) **С**Ѡ(с)тапъ Полу(й)чо(н)ко, 64 зв.; б) (в інших пам'ятках) пор. Михайло Полюйченко (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 84).

VI. Сучасний словник: пор. розм. чол. Пóля, Пóльо, Пóлько від оф. Іполит (Аркушин 69).

VII. Прізвища: Полúйко (Редько 844); Полуїко (ЗА: Лв м, Хрк обл).

VIII. Паралелі: рос. Полúй від Полиевкт (через Полуект) (Суперанская СНФ 257).

Прись I. Походження: усічення від церк. Прис[к]тъ (ПХМ 402).

II–III. Приклади: Прись со(т)никъ, 160 зв. (Ум).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Фѣдо(р) Прысь, 45; Ми(с)ко Присанъ, 100; Гаврило Присови(ч), 144; Данило Присе(н)ко, 348; Тымошъ Присе(н)ко, 348; Семень Присе(н)ко, 348; б) (в інших пам'ятках) Ма(р)ти(н) Прыси(ч); Фѣдо(р) Прысовичъ (Острожчина, 1576 р.) (ОО 61, 62).

Про(н) I. Походження: а) усічення від [Со]прон (Трійняк 345); б) усічено-суфіксальний дериват від імен з початковим **Про-** (Прокопъ та ін.), утворений за допомогою однофонежного суфікса **-н/-н'**.

II. Приклади: Пронъ Петраше(н)ко, 127 зв.; Про(н) Моренъченъко, 194 зв.; Пронъ Ти(м)ковичъ, 380; Пронъ Ло(н)ченъко, 415 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Про(н) 1: Клн; Пронъ 3: Б 1, М 1, Прл 1.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Степанъ Проневъ зя(т), 128 зв.; Юско Проненъко, 128 зв.; Де(м)ко Проне(н)ко, 303 зв.; б) (в інших пам'ятках) взято... ʒ Васка Проневича – вола (Луцьк, 1561 р.) (ЛЗК 445); Павло Проненко (Миргородський

3 Про суфікс уй див. докл.: *Słownik prasłowiański*, t. 1, Wrocław 1974, s. 88.

полк, 1718 р.) (ПрисМП 212); Василій Проневичь (Чернігівський полк, 1732 р.) (Роспись 74); Люди цеховие: ... Омелко Проненко (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 80); Антон Проник (Келебердянська сотня, 1752 р.) (Пивовар 20–36); Прокѣпъ Пронь (1756 р.) (АК 166); (родовий відмінок) Омелька Проненка (1770 р.) (МКДП 12).

- V. Пам'ятки, словники: про(н) хромы(й) (1552 р.) (ОКиївЗ 39 зв.); Про(н) Ку(р)ничинко(в) (Подільський полк, 1659 р.) (Крикун 90); Пронь Смолваного (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 125); Пронь Смолоножка (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 92); розм. Пронь від оф. Прокіп (ЗА: ІФ обл); пор. врадника его... Про(н)ца... зрани(л) (Луцьк, 1561 р.) (ЛЗК 420).
- VI. Сучасний словник: розм. Прон від Софрѳн, Сопрѳн (Трійняк 345).
- VII. Прізвища: Пронѳнко (ВГ 16; Редько 864); Проненко (СПЖЛ 154); Проник (Нолутиак 339); Пронішин, Прѳнів (Редько 864); Проніцький (Нолутиак 339); Пронкѳвич, Прончѳк (Редько 864); Прончак, Прончик (Нолутиак 339); Пронѳк (Чучка 469; Редько 864); Пронѳк (Редько 864); Пронь (ВГ 357; Редько 864; СПЖЛ 154); Пронька (СПЖЛ 154); Прѳнько, Пронькѳ (Редько 864); Пронько (СПЖЛ 154); Прѳньо (Чучка 469).
- VIII. Паралелі: рос. Прон від Апрониан, Прокопій, Пром, Промах, Протасій, Прохор (Суперанская СНФ 262), рос. Пронь від Апрониан, Прокопій, Пром, Протасій, Прохор (Суперанская СНФ 262).

Прунь I. Походження: фонетичний варіант від Прун, яке у свою чергу утворене від [Су]прун (< Сопрон (Трійняк 345)).

II–III. Прунь Гупале(н)ко, 394 (Плт).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Дементій Прунь (1732 р.) (Роспись 74).

V. Пам'ятки, словники: Prunec (одночленне іменування) (Острожчина, 1604 р.) (ОО 106);

VII. Прізвища: Прунѳнко (Редько 867; Трійняк 345); Прунѳця, Прунич (Чучка 470); Прунчѳк, Прунькѳ (Трійняк 345); Прунюк (СГТР 16).

Са(й) I. Походження: утворене шляхом усічення початкового [i] від імені [I]сай < церк. імені Ісаіа (ЛБ 209).

II–III. Са(й) Микитенько, 157 зв. (Ум).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Сємє(н) Сає(н)ко, 7; Гри(ц)ко Саєнко, 173; Ма(т)вѣ(й) Са(й)ко, 312; б) (в інших пам'ятках) Роман Сає(н)ко (Подільський полк, 1659 р.) (Крикун 80); Ярема Сайченко (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 70); Іоанъ Саєнко (Чернігівський полк, 1732 р.) (Роспись 69); Процко Сайченко; Максим Сайко (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 29, 101); Сай (Say), Сайків (Sajkow), Сайко (Sayko) (1785–1788 pp.), Саєвич (Sajewicz) (1819–1820 pp.) (Прикарпатська Львівщина) (ІФ 276).

V. Пам'ятки, словники: Сай Левченя (1620 р.) (ВО 390); Сай Малий (1756 р.) (АК 276); пор.Сайко Калениченко (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 131); Сайко (Миргородщина, XVIII ст.) (Марченко 79).

VI. Сучасний словник: розм. Сай, Сайко від Ісаї (ВІЛ 65; Трійняк 158).

VII. Прізвища: Саєвич, Саєвський, Саєнко (Трійняк 158); Саєнко (ВГ 19; ВГП 282; ГБ 105; Трійняк 158); Саєнчук, Саїв (Трійняк 158); Саїк (Трійняк 158; Редько 922); Саїн, Саїнчук, Саїшин (Трійняк 158); Сай (Горбач ПНГ 69; Редько 922; Трійняк 158; Чучка 499); Сайкевич, Сайківський (Трійняк 158); Сайко (Редько 922); Сайко (ГБ 105; Редько 922; Трійняк 158; Чучка 499); Сайко (СПЖЛ 186); Сайков (Чучка 499); Сайков, Сайник (СПЖЛ 186); Сайнюк (Редько 922; Трійняк 158); Сайнюк (СПЖЛ 186); Сайченко (ВГ 13; Трійняк 158); Сайченко (СПЖЛ 186); Сайчик, Сайчук (Трійняк 158); Сайчук (СПЖЛ 186); Сайчун (Трійняк 158); Саюк (Редько 933; Трійняк 158); Саютин, Сая, Саяк, Саяченко (Трійняк 158).

VIII. Паралелі: рос. Сай від Арсакий (через Арсай), Исай, Саис (Суперанская СНФ 277).

Сакь I. Походження: а) утворене шляхом усічення початкового [i] від імені [I]сакь < церк. імен Ісаакъ або Ісакій (ЛБ 212); б) утворене шляхом усічення від церк. імені [Ар]сакь (ЛБ 180).

- II. Приклади: Сакъ Сидоре(н)ко, 54; Сакъ Шу(л)га, 306 зв.; Са(к) Дєвошы(н), 315;
- III. Варіанти, кількість носіїв: Сакъ 3: Чрк 1, Кнв 1, Кв 1; Са(к) 1: Кв.
- IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Лаври(н) Сакунъ, 6; Дмитро Сакало, 8; Иванъ Сакало, 35; Степанъ Саколо, 35; Анъдрѣ Сакунъ, 113 зв.; Ѓстапъ Саченько, 150; Ѓлє(к)си(й) Саки(й), 316 зв.; Анъдрѣй Саченько, 424 зв.; б) (в інших пам'ятках) Иван Сакало (Ніжинський полк, 1654 р.) (Прис. кн. 228); Дмитро Сакало; Юхимъ Сакалов зят (Полтава, 1718 р.) (ДПП 70); Юско Сакаленко (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 202); Петръ Сакунъ; Захарій Сакъ; Алексій Саченко (Чернігів, 1732 р.) (Роспись 63, 64, 105); Федоръ Саченко; Иванъ Сакъ; Лєско Сакъ (1756 р.) (АК 82, 84, 185); (жін.) Марія Сачиха (1770 р.) (МКДП 11).
- V. Пам'ятки, словники: а тыи люди о(т)чичи мои, на има микоула... са(к) ромєико... мають ємоу потомуоу служити ка(к) єсть в тои земли обычаи (Луцьк, 1490) (ССМ 316); „Знайдемо тут [у писемній пам'ятці 1534 р. – Авт.]... Івана Петровича, Яцка Моноцевича, Івана Серпа, Сака Жеребковича...” (Гаврилюк 50); Моли(к) Са(к) (1603 р.) (ОО 90); В которо(м) стреля(н)ю в дому мене, Хоми Щєниє(в)ского, сна моего, у(ч)стивого шля(х)тича Сака Хомича Щєниє(в)ского, с по(л)гаку... про(с)трєлили (Житомир, 1605 р.) (ДМВН 32); пор. панъ Сакышь (1464 р.) (Однороженко 22).
- VI. Сучасний словник: розм. Сак, Сачок від оф. Ісак, Сакій (ВІЛ 65; Трійняк 158).
- VII. Прізвища: Сак (Богдан 252; ГБ 105; Рєдько 922; Трійняк 158; Чучка 499); Сакал (Чучка 500; Рєдько 922); Сакал (СПЖЛ 186); Сакало, Сакаль (Богдан 252; Рєдько 922; Чучка 500); Сакаль (Чучка 500); Сакалюк (Богдан 252); Сакань (Чучка 500); Сакара (СПЖЛ 186); Сакак (Чучка 500); Сакєвич (Рєдько 922; Трійняк 158); Сакєвич (СПЖЛ 186); Саків, Саківський (Трійняк 158); Саківич (ВГ 26; Рєдько 922; Трійняк 158); Сакович (Чучка 500); Саковенко (СПЖЛ 186); Саківський (Рєдько 922); Саковський (СПЖЛ 186); Сакула (Богдан 252); Сакулєвич (Трійняк 158); Сакулич (Рєдько 922; Трійняк 158);

Саку́н (ВГ 10; Редько 922; Трійняк 158); Сакун (ЗА: Кв м; СПЖЛ 186).

VIII. Паралелі: рос. Сак від Арсакий, Асафий (Иоасаф через Асак), Исак, Исакий (Суперанская СНФ 277).

Сє(л) I. Походження: а) усічення від Селѣ́нкъ, Селѣ́нкій (ЛБ 231); б) усічення від Селивѣ́н < Саливѣ́н (Трійняк 322).

II–III. Сє(л) Подо(л)ны(й), 406 зв. (Плт).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Иванъ Селенько, 134; б) (в інших пам'ятках) Василь Селех; Андрій Селенко; Семен Селиняка (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 91, 101, 202); Лукянъ Селюкъ (Чернігів, 1732 р.) (Роспись 62); Лукян Селевко; Ярема Селевка; Дацко Селевченко (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 94, 96, 97).

VII. Прізвища: Селай (Редько 938); Селенко (СПЖЛ 196); Селѣцький (ГБ 107; Редько 938); Селецький (СПЖЛ 196); Селюк (Редько 939); Сѣлюх (ГБ 108); Селюченко (СПЖЛ 197).

Сє(н) I. Походження: а) усічення від [Ар]сен (Трійняк 43–44); б) усічено-суфіксальний дериват від Се[мен], утворений за допомогою офнофонемного суфікса **-н/-н'**.

II. Приклади: Сєнь Ткачъ, 5; Сєнь Го(р)кає(н)ко, 20 зв.; Сє(н) Хомає(н)ко, 76; Сєнь Тєсля, 106; Сєнь Василевичъ, 123; Сєнь Петрашеня, 153 зв.; Сєнь Брекгида, 154; Сєнь Жабєнько, 154 а; Сєнь Зѣ(н)ковъски(й), 167; Сєнь Чаръче(н)ко, 172 зв.; Сєнь Ємець, 187; Сєнь Ємець, 200; Сєнь Веценъко, 202 зв.; Сєнь Дривалє(н)ко, 398; Сєнь Ємъче(н)ко, 398 зв.; Сєнь Иванє(н)ко, 403 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Сє(н) 1: Кнв; Сєнь 11: Крс 1, Ум 3, Бр 2, Клин 2, Плт 3; Сєнь 4: Чг 2, Крс 1, Ум 1.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Стєцько Сєне(н)ко, 39; Супру(н) Сєне(н)ко, 73; Иванъ Сєневичъ, 149; Игна(т) Сєненъко, 166 зв.; Миско Сєненъко, 391 зв.; Костюкъ Сєненъко, 435 зв.; пор. Кунєць Сєнюкови(ч), 55 зв. (< Сєнь + суфікс **-ук** + суфікс **-ов-ич**); Бори(с) Сєнюкови(ч), 316 зв.; б) (в інших пам'ятках) Andrei Seniowicz (Галицьке староство, 1564 р.) (ОКЗР 90); Передо мною Конъдратомъ Сєновичомъ войтом Баришпольскимъ (1614 р.) (АБМУ 5);

передо мъною, ... Хомою Сенюковичо(м)ъ; передо мъною, ... Фомою Сенюковичомъ (Лохвиця, 1655 р.) (ЛРК 34, 35); Харко Сененко (1660 р.) (ХП 141); Яцко Сененко (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 101); Антоній Сенюкъ; Макар Сень (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 46, 80); Сенець (Seniec), Сенич (Sienicz), Сенів (Seniow), Сенюх (Seniuch) (Прикарпатська Львівщина, 1785–1788 рр.) (ІФ 280); Fedor Seniuczuk (Жаб'є, 1789 р.) (Vincenz 583); Сенюк (Seniuk), Сень (Sen), Сеньо (Senio) (Прикарпатська Львівщина, 1819–1820 рр.) (ІФ 281).

- V. Пам'ятки, словники: Sien Andronkowicz; Sen Worobieiow (Галицьке староство, 1564 р.) (ОКЗР 62, 83); се(н) наро(ж) ни(к) — штѣ(к) а̃ (Львів, 1599 р.) (ЛСБ 1042, 2); пограбили... Ѹ сеня рѣдого два(д)ца(т) и две копе ячъменю (Вінниця, 1640 р.) (ЛНБ 35); Sen // Sień (XVII ст.) Szulowska 275); пор. Сеню(к) (одночленне іменування) (Луцьк, 1561 р.) (ЛЗК 487); Сене(ц) Петрикови(ч) (Острожчина, 1570 р.) (ОО 39).
- VI. Сучасний словник: розм. Сен від оф. Арсен (Трійняк 44); розм. Сень від оф. Арсен, Семєн (ВІЛ 40, 98; Трійняк 44, 332).
- VII. Прізвища: Сенда́к, Сенде́га (Редько 943); Сенде́га (Трійняк 332); Сэ́ндик (Редько 943; Трійняк 332); Сендик (СПЖЛ 199); Сенду́нь (Редько 944); Сендо́к (Редько 944; Трійняк 332); Сене́вич (Трійняк 332; Чучка 508); Сеневи́ч (Чучка 508); Сене́га (Редько 944); Сене́га, Сене́йко (Трійняк 332); Сене́нко (ВГП 292; ГБ 108; Трійняк 332); Сене́нко Сене́та (Редько 944; Трійняк 332–333); Сенецький (СПЖЛ 199); Сене́чко (Редько 944; Трійняк 332–333); Сене́чко, Сени́га (Чучка 509); Сэ́ник (Чучка 509; Редько 944); Сэ́ників, Сэ́нин (Редько 944); Сэ́ніна (Чучка 509; Редько 944); Сэ́нинець (Редько 944); Сэ́нинець [Сэ́ниниць] (Чучка 509); Сэ́ніско, Сэ́нісько, Сэ́ніцький, Сэ́ніця (Редько 944); Сэ́нич (ВГ 351; ГБ 108; Редько 944; Трійняк 333; Чучка 509); Сенич (ЗА: ІФ м); Сенича́к (Трійняк 333); Сэ́ничко (Чучка 509); Сэ́ничев (ГБ 108); Сениш (ЗА: Лв м); Сэ́ниш, Сэ́нішин (Редько 944; Трійняк 333); Сэ́нів (Редько 944; Трійняк 333); Сэ́ніч (ВГП 292); Сенко, Сенкович, Сенков'ят (Чучка 509); Сэ́но́к (Трійняк 333); Сенч, Сэ́нча (Чучка 509); Сенча́ (Трійняк 333); Сенча́к, Сэ́нченко (Редько 945); Сенченко (СПЖЛ

200); Сѣнчик (Трійняк 333); Сѣнчик [Сѣньчик] (Чучка 509); Сенчіло, Сенчіна, Сенчишак, Сенчішин, Сенчій (Редько 945); Сенчук (Редько 945; Трійняк 333); Сень (ВГП 292; Редько 945; СПЖЛ 200; Чучка 509; ЗА: Ль м); Сѣнька (Редько 945); Сенька (СПЖЛ 200); Сенькєвич, Сѣньків (Редько 945); Сеньків (СПЖЛ 200); Сенькó (Редько 945); Сенькó [Синькó] (Чучка 509); Сенько (СПЖЛ 200); Сенькóвич, Сенькóвський, Сенькúсь (Редько 945); Сеньó (Редько 945; Трійняк 333; Чучка 509); Сѣньчик (Чучка 509); Сеньчук (Редько 945); Сеніога (Трійняк 333); Сеніок (Редько 946; Трійняк 333; Чучка 509); Сенюк (СПЖЛ 200); Сеніора, Сеніота (Редько 946); Сенюта (СПЖЛ 200); Сенютóвич (Редько 946); Сеніох (Редько 946; Трійняк 333); Сеняк (Трійняк 333); Сеняк (Чучка 510).

VIII. Паралелі: рос. Сен від Авксентий, Арсеній (через Арсен) (Суперанская СНФ 287), рос. Сень від Авксентий, Арсеній, Семён (Симеон) (Суперанская СНФ 287).

Сѣнь див. **Сѣ(н)**.

Ста(с) I. Походження: а) усічення від імен [Ана]стас[ій], [Ана]стас, [На]стас (Трійняк 30–31); б) усічено-суфіксальний дериват від імені Остап < церк. Євстафій (ЛБ 206; Осташ 2000, 365), утворений за допомогою однофонемного суфікса **-с/-с'**: [О]ста[п] + однофонемний суфікс **-с/-с'** → Стас/Стась; в) усічено-суфіксальний дериват від імен на зразок Станислав (слов'янське ім'я композит (Демчук 70; Чучка СОІ 328 329)), утворений за допомогою однофонемного суфікса **-с/-с'**: Ста[ниславъ] + однофонемний суфікс **-с/-с'** → Стас/Стась. Як зазначає П.П. Чучка, „генетично ім'я *Стась* – це слов'янське суфіксальне утворення, яке постало на базі календарного імені грецького походження *Євстахій* (через стадію варіантів *Остап*, *Стах*). Функціонально ж зближення (чи навіть ототожнення імені *Стась* із омонімічним йому іменем *Станислав* настало тільки з часом”⁴.

II. Приклади: Ста(с) Во(л)ски(й), 1 зв.; Ста(с) Буть, 76 зв.; Стась Адамовичь, 82; Стась Якубенько, 164; Ста(с) По(л)ко(в)

4 П. Чучка, *Слов'янські особові імена українців: історико етимологічний словник*, Ужгород 2011, с. 331.

- ницьки(й), 153; Стась Хоружый, 193 зв.; Ста(с) Конопє(л)ка, 358 зв.; Стась Аньдрѣєви(ч), 366; Стась Коханє(н)ко, 441.
- III. Варіанти, кількість носіїв: Ста(с) 24: Чг 3, Чрк 3, Кнв 4, Крс 3, Б 1, Бр 3, Клн 1, Кв 1, П 3, Крп 2; Стась 8: Кнв 2, Ум 1, Бр 4, М 1; Стась 5: Кнв 1, Клн 1, М 1, Плт 1, Чрн 1.
- IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Луцькь Стасє(н)ко, 19; Микола(й) Стасє(н)ко, 28; Павєль Стасєвичь, 33; Яцько Стасєвичь, 36; Бо(г)да(н) Стасє(н)ко, 55; Гараси(м) Стасєвичь, 155 зв.; А(н)дре(й) Стасєви(ч), 309; С)стапъ Стасєвичь, 329 зв.; б) (в інших пам'ятках) (родовий відмінок) братанича его А(н)дрєя Стасєвича (Луцьк, 1561 р.) (ЛЗК 386); а при мнѣ будучи(х) товари(ст)въ – Са(в)ки Гарашє(н)ька, Ху(м)ки Стасє(н)ка (Лохвиця, 1653 р.) (ЛРК 21); Васи(л) Стасєвичь (Лохвиця, 1654 р.) (ЛРК 33); Иван Стасєнко (Білоцерківський полк, 1654 р.) (Прис. кн. 61); Касян Стасєнко (1660 р.) (ХП 142); Яким Стасєнко (Миргородський полк, 1718 р.) (ПрисМП 81); Федор Стасєнко; Афанасій Стасюкь (Чернігів, 1732 р.) (Роспись 17, 62); Федор Стасєнко (Миргородський полк, 1732 р.) (Присяга 26).
- V. Пам'ятки, словники: служєбника моєго Стася... зрани(ли) (Луцьк, 1561 р.) (ЛЗК 342); Стась Шве(ц) (Острожчина, 1576 р.) (ОО 50); Стась з Галича (1581 р.) (НР 42); Стась Великий (1620 р.) (ВО 464); Стась Приступа (Луцьк, 1628 р.) (АрхЮЗР 8/І, 425); стасєви нагорє(ц)комѧ... далє(м) зо(л) 15 (Львів, 1633 р.) (ЛСБ 1133, 7 зв.); Стас Якимєнко на мероне с пиццалю и саблею (1660 р.) (ХП 146); пор. Стасіоньо, ня, м[ужское]. Ум[еньшительное] от Стах; Стах, ха, м[ужское]=Остап (Грінченко 560); Морочинський Стасій Макарович (XX ст. ПВ 280).
- VI. Сучасний словник: розм. Стась від оф. Остáп, Євста́фій, Євста́хій (Трійняк 276); пор. розм. Стасько́ від оф. Остáп, Євста́фій, Євста́хій (ВІЛ 87; Трійняк 276); розм. Стáсьо від оф. Остáп (Аркушин 131); розм. Стáсьо від оф. Остáп, Євста́фій, Євста́хій (ВІЛ 87; Трійняк 276).
- VII. Прізвища: Стасєвич (Редько 1005; Трійняк 347); Стасєвич (СПЖЛ 230); Стасєвський (Трійняк 347); Стасєнко (Редько 1005; Трійняк 347); Стасєнко (СПЖЛ 230); Стасєнько (Редько 1005; Трійняк 347); Стáсик (ВГП 307; Трійняк 347; Чучка

532); Стасик (СПЖЛ 230); Стасиків (Трійняк 347); Стасіна, Стасінець, Стасинчук, Стасішин, Стасів (Редько 1005–1006; Трійняк 347); Стасівський, Стасівчук, Стасій (Трійняк 347); Стасій (Редько 1006); Стасійчук (Трійняк 347); Стасік (ВГП 307); Стаско (Редько 1006; Трійняк 347); Стасук (Трійняк 347); Стасула (Редько 1006; Трійняк 347); Стасула (ЗА: ІФ обл, Льв м); Стасуха (Трійняк 347); Стась (ВГ 130; ГБ 114; СПЖЛ 230; Трійняк 347); Стаськів (Редько 1006; Трійняк 347); Стасько (Трійняк 347); Стасько (Редько 1006; Трійняк 347); Стасьо (Трійняк 347); Стасьо (Редько 1006; Трійняк 347; Чучка 533); Стасюк (ГБ 114; ЗА: Льв м; Редько 1006; Трійняк 347); Стасюк (СПЖЛ 230); Стасюкевич, Стасюлович (Трійняк 347); Стасюлик (Редько 1006; Трійняк 347); Стасюра, Стасючко, Стасяк (Трійняк 347).

VIII. Паралелі: рос. Стас від Анастасий, Евстафий (через Остас), Станислав (слав[янское]), Стахей (Стахий) (Суперанская СНФ 298); Стась від Евстафий, Станислав (слав[янское]) (Суперанская СНФ 298).

Стась див. **Ста(с)**.

Стась див. **Ста(с)**.

Таким чином, у процесі розгляду ми виявили, що представлені імена утворено морфологічним способом шляхом усічення. Усікатися могла початкова частина імені (*Панасъ* < [G]панасъ, *Поли(т)* < [In]полн'тъ), кінцева (*Панъ* < *Панъ[телъй]*) або середня частина імені (*Присъ* < *Прис[к]ъ*).

Як показує дослідження, імена могли утворюватись як шляхом лише усічення (напр. *Поли(т)*, *Панасъ*), так і шляхом додавання до усічених форм суфіксів (напр. *Полуй*). У багатьох випадках можливі кілька варіантів походження імені, серед яких присутні як усічення, так і усічення із подальшим додаванням суфікса (напр. *Панъ*, *Се(н)*). Антропонімія, як історична, так і сучасна, демонструє велике різноманіття народних варіантів імен, які складно підігнати у вузькі рамки лише одного способу творення. Особливо яскраво це демонструють *Словарь народных форм русских имен* О. Суперанської (Суперанская СНФ) і *Словник українських імен* І. Трійняка (Трійняк). В останньому із них у пункті 3 подано велику кількість народних варіантів імен.

Окрім словотвірних змін, деякі імена відображають також фонетичні зміни, які відбулись у процесі їх адаптації на українському мовному ґрунті (наприклад, *Ἐθναςъ* < *Αθανάσις*).

Похідні деривати функціонували як імена, лягли в основу прізвищевих назв і з часом стали одним із джерел формування прізвищ. Частина імен збереглась до сьогодні як діалектні варіанти. Розгляд давніх імен, утворених шляхом усічення, дає змогу краще дослідити походження сучасних прізвищ і простежити спадковість української антропонімії.

ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

АБМУ – *Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг.*, с предисл. А. Стороженка, Киев 1892.

АК – *Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року* [в:] *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775*, т. 5, Київ 2008.

Аркушин – *Словник варіантів власних імен північно західної України: А – Я*, упорядник Г. Аркушин, Луцьк 2009.

Аркушин, Прізвиська – *Словник прізвиськ північно західної України*, упорядник Г. Аркушин, т. 2, Луцьк 2009.

АрхЮЗР – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*, ч. 1–8, Киев 1859–1914.

Богдан – Богдан Ф., *Словник українських прізвищ у Канаді*, Вінніпег, Ванкувер 1974; Bogdan F., *Dictionary of Ukrainian surnames in Canada*, Winnipeg, Vancouver 1974.

ВГ – Горпинич В., *Прізвища степової України: словник*, Дніпропетровськ 2000.

ВГП – Горпинич В., *Вся Гуляйпільщина в іменах та прізвищах: словник*, „Ономастика і апелятиви”, вип. 29, Дніпропетровськ 2007.

ВЛ – Скрипник Л., Дзятківська Н., *Власні імена людей. Словник–довідник*, Київ 2005.

ВО – *Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)*, переклад, упорядкування і передмова І. Ворончук, Київ, Старокостянтинів 2001.

Гаврилюк – Гаврилюк Ю., *Села і міста Підляшшя XV–XVII ст.* [в:] *Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження*, Київ 1997, с. 39–76.

ГБ – Горпинич В., Бабій Ю., *Прізвища Середньої Наддніпряниці: словник*, „Ономастика і апелятиви”, вип. 20, Дніпропетровськ 2004.

ГК – Горпинич В., Корнієнко І., *Прізвища Дніпровського Припоріжжя: словник*, Дніпропетровськ 2003.

Горбач ПНГ – Горбач О., *Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області* [в:] Горбач О. *Зібрані статті*, т. V. *Діалектологія*, Мюнхен 1993, с. 56–156.

Грінченко – *Словарь української мови: у 4 х т., збір. ред. журн. „Киевская старина”, упорядкував з додатком власного м-лу Б. Грінченко. Київ 1907–1909, [фотопередрук] т. 4, Київ 1958.*

ДГІМ – *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах, упорядник С. Павленко, Київ 2007.*

ДГК – *Древности города Купянска. 1675–1699: документы по основанию, истории и первым годам существования города, Харьков 2011.*

Демчук – Демчук М., *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст., Київ 1988.*

ДМВН – *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст., збірник актових документів під. до вид. В. Німчук, В. Русанівський, К. Симонова та ін., Київ 1981.*

ДПП – *Компюти та ревізії полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. [в:] Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст., упорядкування, під. до друку, вступна стаття В. Мокляка, т. I, Полтава 2007.*

ИС – *Именные списки казаков украинских полков, проходящих войсковую службу в 1784–1785 гг., Харьков 2012.*

ІФ – Фаріон І., *Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття: з етимологічним словником, Львів 2001.*

Крикун – *Перепис Подільського козацького полку 1659 року [в:] Крикун М., Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: статті і матеріали, Київ 2006, с. 67–97.*

ЛБ – *Лексикон словенороський Памва Беринди, під. тексту і вступна стаття В. Німчука, Київ 1961.*

ЛЗК – *Луцька замкова книга 1560–1561 рр., підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук, Луцьк 2013.*

ЛР – Крип'якевич І., *Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали, Львів 1994.*

ЛРК – *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст., збірник актових документів під. до вид. О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило, Київ 1986.*

Марченко – Марченко Л., *Топоніміка Миргородщини* [в:] „Рідний край”, № 2 (17), 2007, с. 78–80.

МКДП – *Метрична книга двох приходів: слобід Буянської і Попельнастої 1770–1782 років*, авт. упор. Н. Жахалова, Київ 2011.

Новикова – Новикова Ю., *Практичний словозмінно орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини*, Донецьк 2007.

НР – Дзира Я., *Найдавніший реєстр українського козацтва 1581 року* [в:] *Україна – козацька держава*, упор. В. Недяк, Київ 2004, с. 40–43.

Однороженко – Однороженко О., *Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст.*, Харків 2008.

ОКЗР – *Описи королівщин в землях руських XVI віку, Люстрації земель Галицької й Перемиської*, під ред. М. Грушевського [в:] *Жерела до історії України Руси*, т. 1, Львів 1895.

ОО – *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття*, упор. В. Атаманенко, „Історичні джерела”, т. 1, Київ, Острог, Нью Йорк 2004.

Осташ 2000 – Осташ Л., *Фонетична адаптація церковно-християнських власних особових імен в українській мові XVII ст.: початкові голосні* [в:] *Християнство й українська мова. Матеріали наук. конференції, Київ, 5–6 жовтня 2000 р.*, Львів 2000. с. 362–369.

Павловский – Павловский А., *Грамматика малороссийского наречия*, Санкт Петербург 1818.

Панчук – Панчук Г., *Антропонімія Опілля: матеріали для спецкурсів та спецсемініарів*, Тернопіль 2001.

ПВ – *Переможці: учасники бойових дій другої світової і Великої Вітчизняної воен... Вінницька область*, кн. 1, Вінниця 2007.

Пивовар – Пивовар А., *Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття*, Київ 2003.

Піскунов – *Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи*, составил Ф. Пискунов, Кієвъ 1882.

Прис. кн. – *Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки*, упоряд. Ю. Мицик, М. Кравець, Київ 2003.

- ПрисМП – *Присяга Миргородського полку 1718 року*, опрац. Д. Вирський і Р. Москаленко, Київ 2012.
- Присяга – *Присяга Миргородського полку 1732 року*, опрац. Д. Вирський і Р. Москаленко, Київ 2011.
- ПХМ – *Полный христіанскій мѣсяцословъ*, Київ 1845.
- Редько – Редько Ю., *Словник сучасних українських прізвищ*, т. 2, Львів 2007.
- Реєстр – *Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту*, підготували до друку: О. Тодійчук (гол. уп.), В. Страшко, Р. Остащ, Р. Майборода, Київ 1995.
- Роспись – *Именная роспись Черниговского полка 1732 года*, Харьков 2010.
- СГГР – Грицак М., *Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах)*, Львів 2008.
- СП – *Словник прізвищ: практичний словозмінно–орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини)*, гол. ред. Лук'янюк К., уклад. Бабич Н., Колесник Н., Лук'янюк К., Скаб М., Редьква Я., Чернівці 2002.
- СПЖЛ – Глуховцева К., Глуховцева І., Леснова В., *Словник прізвищ жителів Луганщини*, т. 2, Луганськ 2011.
- ССМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, ред. Л. Гумецька, І. Керницький, т. 2, Київ 1978.
- Стехна – Стехна П., *Сучасні прізвища Запорізької Приазовщини: словник*, „Ономастика і апелятиви”, вип. 33, Дніпропетровськ 2009.
- Суперанская СНФ – Суперанская А., *Словарь народных форм русских имен*, Москва 2010.
- Трійняк – Трійняк І., *Словник українських імен*, Київ 2005.
- ХП – *Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф.Т. Пестрикова й С.С. Ушакова) [в:] „Записки іст. філол. відділу ВУАН”*, 1928, кн. XXI, с. 129–173.
- Чучка – Чучка П., *Прізвища закарпатських українців. Історико етимологічний словник*, Львів 2005.
- Чучка СОІ – Чучка П., *Слов'янські особові імена українців: історико етимологічний словник*, Ужгород 2011.
- Holutiak – Holutiak-Hallick Stephen P., *Dictionary of Ukrainian surnames in the United States*, Georgia 1994.

Mytnik – Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010.

Szulowska – Szulowska W., *Antroponimia chłopska na Ukrainie prawobrzeżnej w XVII wieku* [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. 32, Warszawa 1995, s. 273–284.

Vincenz – Vincenz A., *Traité d'anthroponymie houtzoule*, „Forum slavicum”, Band 18, München 1970.

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

ЗА – Записи автора статті.

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд 5 (фонд Оссолінських), шифр III 4063.

ЛСБ – *Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис к. XVI – серед. XVII ст.*, зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф. 129, оп. 1.

ОКиївЗ – *Опис Київського замку*, Київ 1552. рукопис зберігається у Центральному державному архіві давніх актів Росії, фонд 389 (Литовська метрика), одиниця зберігання 563, арк. 32 зв.–46 зв.

ЛІТЕРАТУРА

Осташ Л., *Усічення до одного складу як спосіб творення народних варіантів імен в українській історичній антропонімії* [в:] „Актуальні проблеми філології та перекладознавства”, за ред. М. Скиби, вип. 6, ч. 1, Хмельницький 2013, с. 167–182.

Осташ Р., *Українські власні особові імена середини XVII століття як об'єкт лексикографії* [в:] *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 392–411.

Чучка П., *Слов'янські особові імена українців: історико етимологічний словник*, Ужгород 2011.

Słownik prasłowiański, t. 1, Wrocław 1974.

Умовні скорочення назв полків із Реєстру Війська Запорозького 1649 року

Б – Білоцерківський; **Бр** – Брацлавський; **Кв** – Київський; **Клн** – Кальницький; **Кнв** – Канівський; **Крп** – Кропивнянський; **Крс** – Корсунський; **М** – Миргородський; **Н** – Ніжинський; **П** – Переяславський; **Плт** – Полтавський; **Прл** – Прилуцький; **Ум** – Уманський; **Чг** – Чигиринський; **Чрг** – Чернігівський; **Чрк** – Черкаський.

Загальні умовні скорочення

Авт. – примітка автора статті; **Вл обл** – Волинська область; **Вн обл** – Вінницька область; **див.** – дивись; **докл.** – докладніше; **жін.** – жіноче; **зв.** – зворотний бік аркуша; **Зп обл** – Запорізька область; **ІФ м** – м. Івано-Франківськ; **ІФ обл** – Івано Франківська область; **Кв м** – м. Київ; **Лв м** – м. Львів; **м.** – місто; **обл.** – область; **оф.** – офіційний варіант імені; **Плт м** – м. Полтава; **пор.** – порівняй; **р.** – рік; **Рв обл** – Рівненська область; **розм.** – розмовний варіант імені; **рос.** – російське; **ст.** – століття, **Хрк обл** – Харківська область; **церк.** – церковне; **чол.** – чоловіче.

Specific features in the development of old Ukrainian anthroponymy

The article discusses an old-standing method of proper name creation in Ukrainian anthroponymy – clipping. Derivatives are formed by means of suffixation. The article focuses on names taken from the Register of the Zaporozhzhya Army of 1649. The following were discussed: Panas (Панась), Pan (Пань), Poly(t) (Поли(т)), Poluy (Полуй), Prys (Прись), Pro(n) (Про(н)), Prun (Прунь), Sa(y) (Са(й)), Sak (Сакь), Sel (Се(л)), Sen (Се(н)), and Sta(s) (Ста(с)). The origin of the names has been highlighted, and examples of their use in the 16th-17th centuries have been provided. Derivatives functioning as names provided the basis for surnames and later became one of the sources thereof. Some of these names have survived to the present day as dialectal folk variants. Analysis of old names formed by means of clipping enables research into modern surnames and helps trace heredity in Ukrainian anthroponymy.

Key words: historical anthroponymy, word formation, personal proper name, surname-related name, surname, Register of the Zaporozhzhya Army of 1649.

Interferencja międzyjęzykowa w imiennictwie ziemi chełmskiej na tle kontaktów polsko-ukraińskich w dawnej antroponimii

Wielowiekowe sąsiedztwo oraz kontakty polsko-ukraińskie znalazły odbicie w warstwie językowej, zwłaszcza zaś w procesach interferencyjnych. Ciekawą ich ilustracją jest antroponimia ziem pogranicza oraz Kresów południowo-wschodnich.

Odzwierciedlone w imiennictwie polsko-ukraińskie związki językowe sięgają czasów średniowiecza. Świadczy o tym materiał zawarty w *Słowniku Staropolskich Nazw Osobowych*¹ (SSNO), który jest dziełem fundamentalnym nie tylko dla dawnej antroponimii polskiej, ale także zachodnioukraińskiej. Ważnym źródłem jest również wydany przez O. Kupczyńskiego najpełniejszy zbiór aktów i dokumentów Księstwa Halicko-Wołyńskiego *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть*², gramoty małopruskie wydane przez W. Rozowa w książce *Українські грамоти XIV і перша половина XV в.*³, dane zawarte w pracy leksykograficznej *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*⁴ oraz *Акта grodzkie i ziemskie z czasów*

1 *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. I–VII, pod red. W. Taszyckiego (t. XVII – Suplement pod red. M. Malec), Wrocław 1965–1987.

2 O. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть*, Львів 2004.

3 В. Розов, *Українські грамоти. XIV і перша половина XV в.*, т. 1, Київ 1928.

4 *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, за ред. Л. Гумецької, І. Гринчишина, т. I–II, Київ 1977–1978.

Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie⁵, mieszczące bardzo bogaty materiał z zapisków sądowych 14–18 w., ponadto *Словник української мови XVI–XVII ст.*⁶, *Волинські грамоти XVI ст.*⁷ oraz rozliczne zabytki językowe, dokumenty kancelarii królewskich, księgi grodzkie, radzieckie i ziemskie, zapiski sądowe, lustracje, inwentarze majątków ziemskich i miast, rejestry podatkowe, archiwa rodzinne oraz księgi metrykalne, które w większości pozostają w zbiorach archiwalnych.

Pogranicze polsko-ukraińskie od lat stanowi przedmiot badań zarówno historyków, jak i językoznawców. Rzeczą wiadomą jest, że dzisiejsza granica państwowa nie jest granicą etniczną. Próby wytyczenia jej pierwotnego przebiegu okazały się trudne, również w świetle badań onomastycznych⁸. Nie budzi natomiast wątpliwości fakt, iż jest to obszar wielowiekowej polsko-ukraińskiej koegzystencji etniczno-kulturowej, która zadecydowała o jego niejednorodnym językowo charakterze. Językoznawcy postrzegają go jako strefę przejściową o mieszanym osadnictwie. Od drugiej połowy X w. do połowy XIV w. terytorium pograniczne, tj. Grody Czerwieńskie, Przemyśl i inne grody, było obszarem ekspansji książąt ruskich i osadnictwa ludności ruskiej, zaś od 1340 r., a potem od 1366 r., kiedy to Kazimierz Wielki przyłączył do Korony część ziem ruskich, aż po koniec XVIII w. trwała ekspansja Polaków na wschód⁹. Ziemia chełmska była częścią pogranicza bliższego, obejmującego tereny położone wzdłuż i na wschód od dawnych granic województwa lubelskiego, sandomierskiego i krakowskiego, z obecnością etnosu ukraińskiego i polskiego, a niekiedy wyraźną przewagą pierwszego, zwłaszcza w jego części wschodniej. Jej część zabużańska, tj. starostwo ratneńskie i lubomlskie, tworzyła obszar zaliczany do pogranicza dalszego o osadnictwie w większości ukraińskim. Na przełomie XV i XVI w. ziemia chełmska weszła w skład rozległego terytorium województwa ruskiego.

5 *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. 1-25, Lwów 1808-1935.

6 *Словник української мови XVI–XVII ст.*, za red. Д. Гринчишина та ін., вип. 1–11, Львів 1994–2004.

7 *Волинські грамоти XVI ст.*, упор. В. Задорожний, А. Матвієнко, Київ 1995.

8 K. Rymut, *Pogranicze polsko-ukraińskie w świetle nazw miejscowych* [w:] *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*, Kraków 2003, s. 192–196.

9 E. Wolnicz-Pawłowska, *Pogranicze wschodnie* [w:] *Polskie nazwy własne*. Encyklopedia, Warszawa-Kraków 1998, s. 454.

Zachodzące tu od połowy XIV w. procesy osadnicze i migracje utworzyły tygiel narodowościowy, przynosząc dominację dwóch systemów językowych i etnosów: polskiego i ukraińskiego, obok których Chełmszczyznę zamieszkiwali również Litwini, ludność pochodzenia tatarskiego, Ormianie, Żydzi, szkoccy żołnierze i uciekinierzy przed prześladowaniami religijnymi¹⁰.

Poniższe omówienie jest próbą zestawienia wyników badań nad nazewnictwem osobowym wymienionych terenów w kontekście wzajemnego oddziaływania polskiego i ukraińskiego systemu antroponimicznego w XV–XVIII w.

Za prof. K. Rymutem warto w tym miejscu powtórzyć, że „Na pograniczu dwóch języków słowiańskich forma językowa nazwy uzależniona jest od kilku czynników: kto ją wymawia, kto ją zapisuje i w jakim języku. Nazwę o cechach ukraińskich Polak łatwo przetwarzał na polską, a Ukrainiec nazwę polską dostosowywał do ukraińskiego systemu językowego. W przeszłości nazwy ukraińskie w tekście polskim pisany przez Polaka miały często polską formę językową. (...) Nazwy genetycznie związane są z grupą ludzką, która na danym terenie żyła. Jeśli ta grupa miała jednolity charakter narodowy i językowy, to nazwy przez nią tworzone mają jednolity charakter, jeśli natomiast miała charakter mieszany, to i mieszane będzie jej nazewnictwo”¹¹. Specyfika etniczno-językowa interesującej nas części znalazła wyraz w antroponimii. Oba systemy onimiczne zachowały w większości swoją odrębność, a koegzystencja kulturowa przyniosła formacje pochodzenia polskiego i ukraińskiego oraz antroponimy o charakterze hybrydalnym. Współistnienie i wzajemne przenikanie obu języków uwidoczniło się na różnych poziomach substytucji: graficznym i fonetyczno-fonologicznym, morfologicznym oraz leksykalnym. Odnotowane zjawiska interferencyjne i asymilacyjne zachodziły pod wpływem ukraińskiego substratu językowego z jednej strony, z drugiej zaś superstratu polskiego (głównie na Kresach oraz w części wschodniej pogranicza) bądź na odwrót, na terenach z przewagą ludności polskiej pod wpływem substratu polskiego i superstratu ukraińskiego.

10 W. Czarnecki, *Osadnictwo ziemi chełmskiej XIV–XVI wieku w historiografii i źródłach* [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 40, z. 2, 1992, s. 169–183.

11 K. Rymut, *op. cit.*, s. 192–196.

Dla XV w. opracowane zostało nazewnictwo osobowe ziemi przemyskiej i sanockiej¹² oraz halickiej i lwowskiej¹³.

Badania przeprowadzone przez J. Riegera dotyczą ludności chłopskiej i są próbą wyznaczenia granicy etniczno-językowej polsko-ukraińskiej¹⁴. Autor ustalił bardzo wyraźną obecność polskich elementów językowych w antroponimii tego regionu, którą wiąże nie tylko z polską kolonizacją po ostatecznym przyłączeniu Rusi Halickiej i części Rusi Włodzimierskiej do Korony. Z kolei występowanie elementów ukraińskich w imiennictwie tej części pogranicza nie mogło być – jak uważa – jedynie wynikiem późniejszych migracji ludności ruskiej na zachód. W XV w., a nawet wcześniej, na terenie ziemi sanockiej i przemyskiej nie było ostrej granicy polsko-ukraińskiej, lecz istniała etniczno-językowa strefa mieszana. Badania pokazały dominację elementów ukraińskich w części wschodniej i środkowej oraz obecność antroponimów polskich w części wschodniej i ich przewagę w części zachodniej. Ukraiński materiał nazewniczy

12 J. Rieger, *Imiennictwo ludności wiejskiej w ziemi sanockiej i przemyskiej w XV w.*, Wrocław 1977; Idem, *Dawna granica polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemysła w świetle antroponimii* [w:] *Antroponimia słowiańska*, Warszawa 1996, s. 259–269.

13 W. Szulowska, *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*, Warszawa 1992. O wzajemnych polsko-ukraińskich wpływach językowych w dawnym imiennictwie por. również: M. Buczyński, *Nazwiska hybrydalne na mieszanym obszarze polsko-ukraińskim* [w:] *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1986, s. 209–213; M. Łeśiów, *Polsko-ukraińskie hybrydy antroponimiczne* [w:] *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1986, s. 133–136; I. Mytnik, *Polsko-ukraińskie kontakty językowe w antroponimii historycznej* [w:] *Ukraina. Teksty i konteksty. Symbolae in Honorem Stefan Kozak*, Warszawa 2007, s. 171–176; Idem, *Odbicie stosunków językowych polsko-ukraińskich w imiennictwie dawnego województwa wołyńskiego (XVI–XVIII w.)* [w:] „Studia Slavistica. Випуск 11 : Елімінація мовних бар’єрів”, Ужгород 2011, s. 12–19.

14 Por. prace podejmujące temat zasięgu cech językowych polskich i ruskich na terenie pogranicza oraz pierwotnego przebiegu granicy polsko-ukraińskiej w świetle badań onomastycznych, np. F. Czyżewski, S. Gala, *Zagadnienie pogranicza językowego na przykładzie nazwisk włodawskich* [w:] „Rozprawy Slawistyczne” 7, Lublin 1993, s. 113–136; W. Makarski, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996; T. Pluskota, *Nazwy miejscowe ziem ruskich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. Toponimia Ukrainy i pogranicza polsko-ruskiego*, Bydgoszcz 1998; K. Rymut, *Pogranicze polsko-ukraińskie w świetle nazw miejscowych* [w:] *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*, Kraków 2003, s. 192–196.

cechowało występowanie formacji z sufiksem *-ko*, zaś materiału polskiego antroponimów z sufiksem *-ek*. Ilustracją wzajemnych kontaktów i procesów interferencyjnych były liczne formacje hybrydalne fonetyczno-fonologiczne, słowotwórcze oraz leksykalne.

Nieco inaczej wyglądały stosunki etniczno-językowe w XV-wiecznej ziemi lwowskiej i halickiej. Analiza materiału odnoszącego się do szlachty i chłopów, przeprowadzona przez W. Szulowską, pokazała dominację form ukraińskich oraz zaznaczającą się obecność elementów polskich. W nazewnictwie szlacheckim występowały imiona typowe zarówno dla Kościoła rzymskokatolickiego, jak i prawosławnego, w zakresie nazewnictwa chłopskiego zdecydowanie przeważały formy ruskie. Jeśli chodzi o strukturę słowotwórczą, najczęściej spotykane były – jak ustaliła autorka – określenia z sufiksem *-ko*, typowym dla antroponimii ukraińskiej. Sufiks *-ek* łączył się przeważnie z podstawami derywacyjnymi polskiej proveniencji, głównie z imionami łacińsko-polskimi. Wystąpiły też nieliczne hybrydy nazewnicze, częściej spotykane na zachodnich ziemiach województwa ruskiego.

Zagadnienia specyfiki systemu onomastycznego związanej z wpływami międzykulturowymi i międzyjęzykowymi w ziemi sanockiej w XV–XIX w., terenie o podłożu genetycznym polskim, na który nawarstwiały się wpływy systemu ukraińskiego (również niemieckiego), zostały przedstawione w pracy H. Górny¹⁵. Autorka opisała proces tworzenia i stabilizacji antroponimów występujących w funkcji nazwisk w nawiązaniu do sposobów nominacji i rodzajów motywacji. Przeprowadzone badania pozwoliły na umiejscowienie ziemi sanockiej w strefie mieszanej. Zaobserwowane procesy adaptacji i asymilacji onimów obcych zachodziły w płaszczyźnie graficzno-fonetycznej i dotyczyły przede wszystkim substytucji ukraińskiego *h* polskim odpowiednikiem *g*. Formacje hybrydalne powstałe w wyniku substytucji morfologicznej składały się z obcych rdzeni i rodzimych sufiksów takich jak np. *-ot*, *-owic/-ewic*, *-ek*, *-asz*, *-ę* (antroponimy z formantami *-owicz/-ewicz*, *-icki*, *-(ow)ski*, *-ik*, które przytacza autorka, mające swoje odpowiedniki w języku ukraińskim, należałoby uznać raczej za przykłady hybryd fonetycznych). Natomiast nazwy złożone z podstawy leksykalnej polskiej i formantu *-ko* traktowane są jako formacje o charakterze pseudohybrydalnym.

15 H. Górny, *Nazwiska mieszkańców wybranych miejscowości w dawnej ziemi sanockiej w świetle interferencji etniczno-językowej (XV–XIX w.)*, Rzeszów 2004.

Wzajemne polsko-ukraińskie kontakty językowe widoczne są także na pograniczu południowym, tj. polsko-słowacko-łemkowskim, gdzie w XIV w. pojawiła się ludność łemkowska pochodzenia ukraińskiego. E. Wolnicz-Pawłowska, badając nazewnictwo tego terenu w XVI–XIX w., określiła m.in. zakres wzajemnego oddziaływania funkcjonujących tam systemów antroponimicznych¹⁶. Wpływem ukraińskim tłumaczy obecność w antroponimii polskiej nazw kobiet zamężnych z sufiksem *-icha*, co widoczne jest w całym pasie polsko-ukraińskiego pogranicza. Natomiast wpływ polski na nazewnictwo Łemków upatruje w występowaniu imion i nazwisk zapożyczonych z systemu polskiego oraz w popularności wśród wyższych stanów typowych dla antroponimii polskiej syntetycznych formacji odmiejscowych.

Cenne informacje na temat polsko-ukraińskich kontaktów językowych przyniosły badania nad antroponimią dawnego województwa wołyńskiego¹⁷. Mocą unii lubelskiej z 1569 r., w wyniku której nastąpiło połączenie Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, Wołyn, podobnie jak większość ziem ówczesnej Ukrainy, znalazł się w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Fakt ten zaważył w istotny sposób na składzie etnicznym tego terenu. Na ziemi Ukrainy stopniowo zaczęła napływać polska szlachta, a wraz z nią mieszczenie i chłopci. Miało to bezpośrednie przełożenie na charakter antroponimii tego terenu.

Zetknięcie dwóch głównych etnosów zamieszkujących ziemię wołyńską skutkowało wytworzeniem zróżnicowanej etnicznie kultury, opartej na koegzystencji językowej i wyznaniowej. Polski i ukraiński system antroponimiczny Wołynia zachowały swoją odrębność, jednak znaczna część materiałów źródłowych ilustruje zachodzące wpływy międzyjęzykowe.

Wśród nazw pochodzenia ukraińskiego wystąpiły formy spolonizowane, zaadaptowane graficznie i fonetycznie do systemu języka polskiego. W zakresie wokalizmu miała miejsce polska kontynuacja dawnego *ě*, np. *Iwan Białous* KRR 1693, *Iwan Diadycz* OO 1604, *Ławryn reznik* LK 1563, *Rezanowicz* RW 1583, *Trocyk Siedlar* LK 1563, *Kliszko Siedzielnik* IK 1548 oraz brak pełnogłosu, np. *Ostap Włodymir* OO 1620.

16 E. Wolnicz-Pawłowska, *Antroponimia łemkowska na tle polskim i słowackim*, Warszawa 1993

17 Na temat charakteru i zakresu wzajemnego oddziaływania systemu antroponimicznego polskiego i ukraińskiego na dawnym Wołyniu por. także I. Mytnik, *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII w.*, Warszawa 2010.

W zakresie systemu konsonantycznego wystąpiła zamiana *d* polskim odpowiednikiem *dz*, np. *Iwan Dziaczun* IM 1775, *Hryc Dzeń* LW 1789, *Dziedzirkato* LK 1563, *Mikołaj Dziduszycycki* PW 1662, substytucja *h* polskim *g*, np. *Tomilo Ganczar* LK 1563, *Parchom Ignaszko* OO 1604, szadzenie, np. *Gmitor Szahaydaczyk* OŁ 1552, *Misko Szamulicz* OO 1620, *Jacko Szasiuk* IS 1764, zamiana *r* polskim odpowiednikiem *rz*, np. *Przychodko* ISZ 1631, *Iakow Przystupa* KG 1769, *Trochim Skrzyпка* OO 1620. Wpływ polski widoczny jest również w zastępowaniu ukraińskiego *h* polskim *ch*, np. *Mic Chrynczyz* LK 1563, *Chrywniak* IS 1763.

W źródłach z województwa wołyńskiego spotykamy formy o mieszanym polsko-ukraińskim cechach strukturalno-słowotwórczych. Świadczyły one o polonizowaniu określeń ukraińskich oraz ukrainizowaniu nazw polskich, co było procesem naturalnym w środowisku dwukulturowym. Najlichnieszą grupę utworzyły antroponimy powstałe przez połączenie sufiksów polskich z podstawami pochodzenia ukraińskiego, czemu często towarzyszyła substytucja fonetyczno-fonologiczna. Były to formacje z sufiksem *-ek*, który wykazał największą produktywność wśród przyrostków tworzących określenia tego typu. W części zapisów łączył się z derywatami sufiksalnymi, np. *Stepan Hłuszek* IW 1779, *Dacko Humienniczek* KG 1655, *Iwan Illuczek* IK 1759, *Lewko Jowtuszek* KG 1633, *Lesko Onyszczek* IK 1743, *Jakim Pastyrnaczek* D 1754, *Iwan Pasynek* IO 1687. Grupę hybryd morfologicznych tworzyły też formacje powstałe przez połączenie sufiksów ukraińskich z podstawami polskimi. Największą aktywność wykazał wśród nich formant *-ko*, bardzo aktywny przede wszystkim w derywowaniu imion¹⁸, np. *Andrzej Kaczorko* OO 1621, *Bartko* LK 1563, *janko* RPW 1570, *Woiteczko* IO 1687 oraz sufiks *-uk* (w źródłach XVIII-wiecznych), np. *Szymko Franczuk* IP 1775, *Jakob Grzesiuk* IK 1759, *Jakubiuk* IS 1800, *Kazmierczuk* IK 1759, *Kmieciuk* IK 1759, *Krzysztofczuk* IŁ 1788, *Szwagierczuk* LW 1789. Mniejsza frekwencja cechowała sufiks *-enia* (w źródłach XVII w.), np. *Kielbasczenia* OO 1620, *Szimczenia* OO 1620, *Arendarzenia* KRR

18 Ogromna większość dokumentów będących źródłem antroponimii polskiej tego terenu pisana była po polsku. Przytoczone derywaty z sufiksalnymi *-ko* nie musiały być kancelaryzmami, mogły występować w żywej mowie pod wpływem ukraińskim. O antroponimach oraz nazwach pospolitych z tym sufiksem w dawnej polszczyźnie pisała Z. Kurzowa, *Staropolskie nazwy osobowe na -o (Historia i geografia)* [w:] „Onomastica” XII, 1967, s. 177–231; Idem, *Polskie rzeczowniki na -o na tle słowiańskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1693 oraz *-ycha/-icha*: *Węcławicha* OO 1620, *Maryanna Mrozczycha* IK 1762.

Innym przykładem wpływów międzyjęzykowych są hybrydy nazewnictwa. Najczęściej tworzyły je formuły złożone z imienia cerkiewno-ruskiego oraz określenia dodatkowego o charakterystyce polskiej. Były to formacje odapelatywne, np. *Iwan Drąznik* OO 1654, *Iluk Gniady* KG 1789, *Zacharko Igielnik* OO 1620, *Jowtuch Jastrzebnik* OO 1604, *Ułas Kominiarz* IŁ 1788, *Iarmosz Konwisarz* IO 1687, *Łuczka Kotek* IR 1631, *Stecko Łysy* OO 1620, *Iwan Miedzianik* OO 1620, *Iwan Mroz* OO 1620, *Hryc Ogrodnik* OO 1620, *Seńko Stroz* OO 1620, *Dmitry Strzelec* OO 1604, *Chricko Stanownicz* ID 1695, *Mikita Szydło* OO 1620, *Mathwiew Ubogi* OO 1603, *Semen Zygar mistrz* OO 1621.

Wynotowano również połączenia odwrotne, tj. imienia polskiego (z polską fonetyką) z OD pochodzenia ukraińskiego, np. *Jan Beleszczuk* D 1753, *Szymon Charkiewicz* (Gen.) AMK 1798, *Coryfanty Chrebtowicz* PWW 1621, *Iendrzey Danilenia* OO 1620, *Władysław Wincenty Daniłowicz* LW 1663, *Iakub Haraburda* PWW 1621, *Maciej Hluboki* IK 1548, *Jan Hroza Chowanski* AGK 1684, *Jan Bogusław na Starej Czetwertni Horain* KG 1703, *Wawrzyniec Illaszewicz* KG 1665, *Krzysztof Ilnicz* PW 1662, *Andrzej Kolada* IK 1743, *Szymon Korolczuk* LW 1789, *Janusz Korybut Wysznewecki* KGK 1635, *Marcinowi y Andrzeiowi Ostapowiczom* (Dat.) KG 1663, *Krzysztof Peretiatkiewicz* PW 1667, *Błażej Postrihar* DŁ 1569, *Piotr Worona* ID 1695, *Janusz Zanczyc* OO 1604, *Kazimierz Zołnirczuk* IS 1764. Większość przykładów pochodzi z XVII i XVIII w.

Przytoczone zapisy mogą być ilustracją polonizacji i konwersji wyznaniowej na katolicyzm. W dokumentach odnoszących się do rodów szlacheckich wystąpiły następujące imiona: *Dominik, Franciszek, Fryderyk, Jakub, Janusz, Jędrzej, Karol, Koryfanty, Krzysztof, Mateusz, Wincenty, Zygmunt* oraz *Barbara, Krystyna, Magdalena*. Również wśród mieszczan i chłopów spotykamy zapisy imion o brzmieniu polskim, np. *Grzegorz, Jan, Janusz, Jędrzej, Kazimierz, Maciej, Sylwester, Szczepan, Szymon, Wawrzyniec* oraz *Krystyna, Prakseda*. Niektóre z nich, mające odpowiedniki w kalendarzu cerkiewnym, mogły być fonetycznie modyfikowane w źródłach polskojęzycznych. Wydaje się jednak, że wyekscerpowane przykłady przynajmniej po części omawiane zjawisko ilustrują. Dotyczy to również sytuacji odwrotnej, tj. asymilowania się polskiej ludności napływowej i przyjmowania do rodzimego

zasobu imienniczego form związanych z kalendarzem bizantyńsko-ruskim, np. *Atanazy, Onufry, Melania* (wszystkie poświadczenia pochodzą z XVII–XVIII w.). O wpływie języka ukraińskiego na system polski wydaje się świadczyć również popularność pewnych imion, np. *Bogdana* (w XVI w.) oraz *Michała, Mikołaja i Konstantego* (w XVII w.), których wysoka frekwencja, mogła mieć związek z popularnością w środowisku ukraińskim.

Procesy interferencyjne widoczne w kategorii nazwisk związane były z dużą popularnością w antroponomii ukraińskiej warstwy uprzywilejowanej OD na *-ski*, tak typowych dla szlachty polskiej oraz z występowaniem w funkcji przydomków nielicznych nazw heraldycznych.

Ilustracją oddziaływania systemu polskiego na imiennictwo ukraińskie są badania nad osiemnastowieczną antroponomią ukraińską w dawnym województwie ruskim przeprowadzone przez E. Wolnicz-Pawłowską¹⁹. Wpływ ten miał związek z dużą popularnością formacji na *-ak* na obszarze zachodniej części województwa. Sufiks *-ak* w funkcji patronimicznej znany był jeszcze w języku staroruskim, a w XVI w. głównie na ziemiach zachodnich Ukrainy²⁰. Jego wysoka produktywność w XVIII-wiecznym systemie ukraińskim była – według autorki – wynikiem dużej popularności formacji na *-ak* w antroponomii polskiej tego terenu.

Zjawiska interferencyjne zachodziły także w antroponomii ziemi chełmskiej w XVI–XVIII w., która pozostawała razem ze starostwami zabużańskimi w granicach Rzeczypospolitej. Tu również o specyfice obu systemów antroponomicznych zdecydował charakter oraz rozmiar interferencji językowej zilustrowanej w formacjach hybrydalnych.

Wpływy międzyjęzykowe najwyraźniej zaznaczyły się w kategorii nazwisk. Znaczną część nazw pochodzenia ukraińskiego stanowią formy spolonizowane, zaadaptowane graficznie i fonetycznie do systemu języka polskiego, z udziałem cech gwarowych. W zakresie wokalizmu odnotowano przykłady polskiej kontynuacji dawnego *ě*, np. *Wasyl Bialonozka* AK 1616 oraz zamiany *y* polskim *i*, np. *Stephan Harasimik* AK 1616, *Jachimiuk* AU 1614, *Senko Popik* AU 1614, *Siemko Winnik* AU 1619, *Sawka Werbiło* AH 1634, *Hryc Zubik* AH 1630, *Szewelicha* AU 1614.

19 E. Wolnicz-Pawłowska, *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Wrocław 1978.

20 P. Керста, *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування*, Київ 1984, s. 86–87.

W zakresie systemu konsonantycznego wystąpiły przykłady ilustrujące szadzenie, np. *Hryc Szyska* AH 1630, *Wasko Szciz* AH 1634, substytucję *r* polskim odpowiednikiem *rz*, np. *Hrehorius Przyziemiec* ACH 1653, *Chwedor Przystupa* AH 1630 oraz palatalizację spółgłosek przed *e*: *Iwan Niedzielkowicz* KP 1509, *Ostap Siemienowicz* ACH 1678. Wpływu polskiego można doszukiwać się również w asymilacjach dźwięczności, np. *Charasimik* ACH 1652, *Mikolai Choroszkiewicz* ACH 1678 wobec oczekiwanych *Harasymyk*, *Horoszkewycz*.

W zebranym materiale spotykamy zapisy o mieszanych polsko-ukraińskich cechach morfologicznych. Najliczniej wystąpiły formacje utworzone przez połączenie formantów polskich z podstawami proweniencji ukraińskiej. Największą produktywność w tworzeniu określeń hybrydalnych wykazał przyrostek *-ek*, np. *Chodorek* ICH 1540, *Nicolaus Husaczek* AKR 1623, *ilijaszek* IK 1560, *Dmitr Koziczek* AH 1606, *Sidorek Szczepan* AU 1614, *Hric Owsianiczek* KK 1677, *Chwiedory Rusinek* AKR 1606, *Tywonek* AKR 1623. Okazjonalnie odnotowywano OD na *-owic*, np. *Zacharia Sierkowic* AKR 1587.

W wyniku substytucji morfologicznej powstały również formacje składające się z bazy derywacyjnej pochodzenia polskiego oraz formantów ukraińskich. Największą aktywność wykazał wśród nich sufix *-ko*, zwłaszcza w derywowaniu imion. Był to model słowotwórczy bardzo aktywny w dawnej antroponimii ukraińskiej, np. *Piotr Marszałko* KP 1500, *Krzyszko* ICH 1540, *Stasko* LL 1564, *Symko* ACH 1620, *Walko* ICH 1545. Wystąpiły ponadto przykłady formacji na *-uk*, np. *Jan Biedniuk* KK 1677, *Jan Żydzium* ACH 1694 oraz *-icha*, np. *Barbara Saffianicha* AKR 1623. Podobne spostrzeżenia przyniosły badania nad imiennictwem ziemi chełmskiej w wieku XVIII. Określenia hybrydalne występowały tam licznie, najczęściej z ukraińskim formantem *-uk*, który w tym czasie należał do najbardziej popularnych sufixów antroponimicznych w nazewnictwie województwa wołyńskiego oraz pogranicza polsko-ukraińskiego, np. *Gresiuk*, *Jędrzejuk*, *Rękasiuk*, poza tym z sufiksem *-icha/-ycha*, np. *Dziąbrzycha*, *Mrozicha* oraz *-ek* łączącym się z ukraińskimi podstawami derywacyjnymi, np. *Holubek*, *Iwanek*²¹. Nazwiska typu hybrydalnego, z obcą podstawą i rodzimym sufiksem, mogły być świadectwem i unaocznieniem adaptacji kulturowej ich nosicieli.

21 I. Huk, *Z polsko-ukraińskich interferencji językowych na obszarze pogranicza (na materiale antroponimii chłopskiej dawnej ziemi chełmskiej w wieku XVIII)* [w:] „Studia i Materiały Polonistyczne”, t. 3, Piotrków Tryb., s. 153–159.

Wzajemne oddziaływanie polskiego i ukraińskiego systemu antroponimicznego widoczne jest również w hybrydach nazewniczych. Były to najczęściej formacje złożone z imienia ukraińskiego oraz określenia dodatkowego proveniencji polskiej, przeważnie odapelatywnego, np. *Iwanko Czebrzyczek* KK 1677, *Iwan Dziegieć* AH 1606, *Cimosz Gabrysz* AKR 1623, *Wasko Grzebiennik* AKR 1623, *Olyeszko karczmarz* IH 1544, *wasko król* AKR 1604, *Sidor Kubiak* AGS 1637, *Vaskonem Kulawy* (Acc.) AGS 1637, *Choma kuśnierz* LR 1565, *Nester Miesiąc* AGS 635, *Iwasko Miodek* AKR 1607, *Wasko Miodkowicz* AKR 1623, *Anton Piekarz* AU 1637, *Iwaszko Pyotraszowicz* IH 1544, *Iwan Podgorzanin* AKR 1623, *Fedor Siwek* AH 1630, *Iwanko Strzelec* LR 1565, *Iwan Sydło* LL 1564, *Ochrim Zagroda* ICH 1540, *Stecko Zegadło* KK 1677.

Ze źródeł wynotowano również połączenia odwrotne, tj. imienia polskiego z OD pochodzenia ukraińskiego, np. *Woiciech Ciężkohuz* AH 1615, *Jan Decz* AU 1637, *Piotr Gołotczyk* AK 1630, *Woiciech Hadyna* KK 1698, *Iacob Hładunik* AKR 1623, *Andrzej Horoch* R 1672, *Venceslaus Hulewicz* KGCH 1659, *Jan Koszel* KS 1695, *Piotr Kuthkow* LR 1565, *Jan Makarczyk* AK 1686, *Karol Mojsey* R 1672, *Jędrzei Mukosiej* AK 1698, *Jan Omelanik* AU 1614, *Jan Przystupa* KS 1633, *Piotr Szawczicz* LL 1564, *Wawrzyniec Tucza* AH 1630, *Jan Tyszak* KS 1695, *Pawełek Wakulik* AU 1637, *Piotr Wasiurczyk* AK 1686, *Wawrzyniec Hryniewicz* R 1672. Większość przykładów pochodzi z XVII w. Ilustrują one wpływ języka polskiego widoczny w obecności w środowisku ukraińskim imion kalendarza zachodniego. Nadawano je w rodzinach szlacheckich, co – podobnie jak w ziemi wołyńskiej – miało związek z koligacjami małżeńskimi rusko-polskimi, konwersją religijną oraz polonizacją: *Aleksander*, *Andrzej* (*Jędrzej*), *Bartłomiej*, *Dominik*, *Feliks*, *Florian*, *Franciszek*, *Gabriel*, *Gaspar*, *Grzegorz*, *Hieronim*, *Jan*, *Jakub*, *Jerzy*, *Jozeph*, *Krystian*, *Marcin*, *Maciej*, *Paweł*, *Piotr*, *Samuel*, *Sebastian*, *Siemion*, *Stanisław*, *Sylwester*, *Tomasz*, *Wacław*, *Wawrzyniec*, *Wojciech*, *Zygmunt*. Imiona o brzmieniu polskim (łacińskim) spotykamy również przy OD odnoszących się do chłopów i mieszczan: *Aleksander*, *Andrzej* (*Jędrzej*), *Bartłomiej*, *Błażej*, *Christophorus*, *Feliks*, *Franciszek*, *Grzegorz*, *Jan*, *Jakub*, *Jerzy*, *Jozef*, *Kazimierz*, *Marcin*, *Maciej*, *Paweł*, *Piotr*, *Sebastian*, *Stanisław*, *Szymon*, *Tomasz*, *Wawrzyniec*, *Wojciech*. Podobne przykłady wystąpiły w antroponimii kobiet, np. *Barbara*, *Beata*, *Dorotea*, *Helena*, *Elżbieta*, *Jadwiga*, *Katarzyna*, *Kristina*, *Małgorzata*, *Zofia* – wśród szlachcianek oraz *Agnieszka*, *Apolonia*, *Barbara*, *Dorota*, *Elżbieta*, *Eufemia*, *Ewa*, *Helena*, *Jadwiga*, *Januszka*, *Katarzyna*, *Małgorzata*, *Pelagia*, *Reina*,

Zofia – w środowisku mieszczanek i chłopek. Formy przejmowane z zasobu imienniczego Polaków spotykamy w całym omawianym okresie. Niektóre z nich mogły być wynikiem fonetycznego dostosowania do języka dokumentów.

Z kolei przy OD proveniencji polskiej pojawiały się imiona kalendarza cerkiewno-ruskiego: *Bazyli, Daniel, Eliasz, Gabriel, Jarema, Konstanty, Olechno, Prokop, Teodor, Włodzimierz, Zachariasz*. Zostały one odnotowane również na Kresach, natomiast nie podają ich (poza *Gabrielem* i *Teodorem*) listy frekwencyjne w opracowaniach innych terenów etnicznych omawianego okresu²².

Wzajemne polsko-ukraińskie procesy interferencyjne w materiale pochodzącym z dawnej ziemi chełmskiej dotyczą przede wszystkim warstwy leksykalnej i świadczą o silniejszym wpływie systemu polskiego. Rzeczywista skala opisywanego zjawiska jest jednak trudna do ustalenia na podstawie zgromadzonych dokumentów. Część tych zapisów mogła mieć związek ze wspominaną praktyką modyfikowania nazw w dokumentach polskojęzycznych. W przypadku hybryd nazewniczych nie możemy mieć pewności, czy to niektóre imiona chrzestne były elementem przyswajaniem z obcego systemu, czy też modyfikacji poddawano łatwe do przetłumaczenia odapelatywne określenia dodatkowe lub imiona mające swoje odpowiedniki w kalendarzu polskim. Niemniej, można przypuszczać, że przynajmniej niektóre z nich ilustrowały rzeczywistą sytuację językową i typowe dla środowisk bilingwalnych wymienne, dwujęzyczne funkcjonowanie antroponimów²³ (Szulowska 1995: 282, 284; Rieger 1996: 259–269; Warchoń 1999: 336–339). Wyraźne oddziaływanie systemu polskiego na ukraiński widoczne jest również w hybrydach fonetycznych oraz morfologicznych. Najbardziej ekspansywny okazał się przyrostek *-ek*. Oddziaływanie języka ukraińskiego w tym zakresie

22 I. Mytnik, *Antroponimia Wołynia...*, s. 123–126; E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, *Antroponimia polska na Kresach południowo-wschodnich XV–XIX wiek*, Warszawa 1998, s. 62–68.

23 W. Szulowska, *Antroponimia chłopska na Ukrainie prawobrzeżnej w XVII wieku* [w:] „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, Warszawa 1995, s. 282, 284; J. Rieger, *Dawna granica polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemysła w świetle antroponimii* [w:] *Antroponimia słowiańska*, Warszawa 1996, s. 259–269; S. Warchoń, *Nazwiska prymarne motywowane apelatywami pochodzenia wschodniosłowiańskiego na Lubelszczyźnie (problematyka wybrana)* [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-języcznych*, „Studia Sławistyczne”, Białystok 1999, 1, s. 336–339.

także było wyraźne. Największą aktywność w tworzeniu określeń o podstawach polskich wykazywał sufiks *-ko* (przede wszystkim w imionach). Przyjmowanie obcych wzorców słowotwórczych przez obydwie systemy antroponimiczne miało miejsce od początku omawianego okresu. XVI w. stanowił również początkową cezurę czasową przyswajania obcych imion do ukraińskiego zasobu rodzimego, kolejny wiek w odniesieniu do zasobu polskiego. Natomiast jeśli chodzi o fonetykę, oddziaływanie języka ukraińskiego na system polski było prawie niezauważalne, co zapewne miało związek z językiem badanych dokumentów.

Zjawiska interferencyjne znalazły swoje odzwierciedlenie również w kategorii nazwisk. Zapewne rezultatem oddziaływania wzorca polskiego tłumaczyć należy duży udział syntetycznych określeń odmiejscowych w ukraińskim imiennictwie szlacheckim ziemi chełmskiej. Z kolei wpływ ukraiński można upatrywać w większym w porównaniu z innymi regionami udziale formacji patronimicznych w antroponimii wszystkich stanów.

Przeprowadzone badania są potwierdzeniem zróżnicowanej etnicznie struktury osadniczej omawianych terenów, w tym również ziemi chełmskiej, i pozwalają sklasyfikować ją jako strefę językowo mieszaną, z bardzo wyraźną przewagą elementów ukraińskich w jej części wschodniej, zwłaszcza zabużańskiej, tj. w starostwie ratneńskim i lubomlskim²⁴. Ilustrują zjawisko wzajemnych wpływów międzyjęzykowych w funkcjonujących na zasadzie równorzędności systemach antroponimicznych, ukazują ich zakres i charakter. Analiza materiałów źródłowych pod kątem kontaktów międzyjęzykowych pozwala zauważyć, że w wieku XVII i XVIII zjawiska interferencyjne i adaptacyjne występowały najwyraźniej.

24 Historyczne związki Polski z Ukrainą, szczególnie bliskie w XVI–XVIII w., nie mogły pozostać bez wpływu na antroponimie dawnych Kresów, jak również polsko-ukraińskiego pogranicza etniczno-kulturowego. W nazewnictwie osobowym różnych regionów dawnej Ukrainy, zwłaszcza prawobrzeżnej, znajdujemy wiele form pochodzenia polskiego, które noszone były w przeszłości przez ludność ukraińską i są nadawane również dzisiaj, np. *Воїтєх, Зося, Зоська, Мацей(ко), Мечислав, Станіслав, Стефєк, Тад(з)єк, Урсула, Франєк, Францішко, Якуб, Ян, Юзеф, Шимко, Шимонцьо*, por. I. Трійняк, *Словник українських імен*, Київ 2005. Niektóre z nich weszły do cerkiewnych spisów świętych oraz tekstów modlitw odmawianych za dusze zmarłych. R. Kersta podaje przykłady takich imion, tj. *Амбросій, Балтромей, Себастьян, Урбань*, twierdząc, że w przeszłości musiały być traktowane już jak imiona rodzime, skoro umieszczano je w tekstach cerkiewnych mimo niekanonicznej formy, por. P.

Zjawiska interferencyjne były nieodłącznym elementem antroponimii terenów bilingwalnych, a do takich w omawianym okresie należały zarówno Kresy południowo-wschodnie, jak i ziemie pogranicza bliższego²⁵.

25 Керста, Українсько-польські взаємовпливи в антропонімії [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Białystok 1995, s. 340.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

AGS 1604-1691 – *Акты холмского гродского суда 1604-1691* [w:] *Акты издаваемые виленскою Коммиссиею для разбора древних актов*, т. XXIII, Вильна 1896.

DŁ 1569 – *Dygnitarze i szlachta powiatu łuckiego składają przysięgę na wierność Koronie polskiej w grodzie łuckim, 1569* [w:] *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791*. Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków 1932.

IR 1631 – *Inwentarz majątności Radomysza, 1631* [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов*, Київ 1876, ч. VI, т. I.

ISZ 1631 – *Inwentarz Szprakowa, 1631* [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов*, Київ 1876, ч. VI, т. I.

KG XVI–XVIII – *Wypisy z Ksiąg Grodzkich Krzemienieckich, Łuckich, Włodzimierskich, XVI–XVIII w.* [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов*, Київ 1876–1910, cz. 1, t. 4; cz. 2, t. 2; cz. 2, t. 3; cz. 3, t. 5; cz. 5, t. 1; cz. 6, t. 1–2 (ukazatiel).

LK 1563 – *Люстрація Кременца 1563* [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов*, Київ 1886, ч. VII, т. II.

OO XVI–XVII – *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.*, упор. В. Атаманенко, серія „Історичні джерела”, т. I, Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004.

PW 1662 – *Перепись поселеній и дымовъ Волинскаго воеводства при взиманіи подымнаго 1662 г.* [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов*, Київ 1905, ч. VII, т. III.

R 1669; 1672 – Gmiterek H., *Rejestry szlachty ziemi chełmskiej z lat 1669–1672* [w:] „*Rocznik Chełmski*”, nr 2, 1996, s. 327–345.

RW – *Regestr poboru z woj. wołyńskiego, powiatu włodzimierskiego, 1583 r.* [w:] Aleksander Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole*, т. VIII, „*Źródła dziejowe*”, т. XIX, Warszawa 1889.

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- ACH 1619–1677 – *Akta miasta Chełma 1619–1677*, Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), 43/0, S. 1.
- ACH 1678- 1700 – *Akta miasta Chełma 1678-1700*, APL, 43/0, S. 2.
- AGK 1684 – *Akta grodzkie krzemienieckie 1684*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Nabytki, oddz. I, sygn. 60 – wybór.
- AH 1601–1615 – *Akta miasta Hrubieszowa z 1601–1615*, APL, 43/0, S. 1.
- AH 1630 – *Akta miasta Hrubieszowa z 1630*, APL, 43/0, S. 3.
- AK 1616–1698 – *Akta miasta Kryłowa 1616–1698*, APL, 41/0, S. 1, S. 3.
- AKR 1586–1590 – *Akta miasta Krasnegostawu 1586–1590*, APL, 43/0, S. 3.
- AKR 1604–1608 – *Akta miasta Krasnegostawu 1604–1608*, APL, 43/0, S. 2.
- AKR 1618–1629 – *Akta miasta Krasnegostawu 1618–1629*, APL, 43/0, S. 3
- AU 1614–1632 – *Akta miasta Uchań z 1614–1632*, APL, 58/0, S. 1-2.
- AU 1635–1641 – *Akta miasta Uchań z 1635–1641*, APL, 58/0, S. 3.
- D 1752–1789 – *Księga ślubów i chrztów parafii grecko-katolickiej Dorohobuż, powiat ostrogski*, D. 339/1, AGAD.
- ICH 1545 – *Inwentarz starostwa chełmskiego z 1545 r.*, AGAD, Dz. LVI, C 1.
- ID 1695 – *Inwentarz Miasta Dubna, 1695*, Centralna Naukowa Biblioteka im. Wernadskiego w Kijowie, Dział Rękopisów. F. 83, spr. 56.
- IK 1548 – *Inwentarz dóbr powiatu krzemienieckiego i wsi Kołosowo i Szpikolosy, 1548*, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), oddział LVI, sygn. K.7, AGAD.
- IK 1560, 1572 – *Inwentarz starostwa krasnostawskiego z 1560 r. i z 1572 r.*, AGAD, Dz. LVI, K6/I.
- IK 1743 – *Inwentarz dóbr Koreckich y Chodkiewiczowskich, 1743*, Zb. Al. Czołowskiego, sygn. 656, AGAD.
- IK 1759 – *Inwentarz dóbr Księstwa Koreckiego, Miasta Korca Starego i Nowego, Horodnicy, pobliskich wsi, Klecki Wielkiej dóbr Czartoryskich, 1759*, F. 91, sygn. 389/VII 1, Biblioteka Narodowa (dalej: BN).
- IO 1687 – *Inwentarz Miasta Ostroga Starego i Nowego i wsi należących do Ostroga 1687*, F. 91., sygn. 130/I–1, BN.

IŁ 1788 – *Inwentarz miasta Łabunia Starego i Nowego z przedmieściem Tytkowem 1788*, F. 91, sygn. 377/VII, BN.

IM 1775 – *Inwentarz wsi Mecherzyniec, 1775*, F. 91, sygn. 379/I 2, BN.

IP 1789 – *Inwentarz wsi Pohoriły, 1789*, F. 380/II 5, BN.

IS 1764 – *Inwentarz wsi należących do starostwa swinuskiego, 1764*, F. 46, teka XXI, nr 1225, BN.

IW 1751, 1779, 1786 – *Inwentarz różnych wsi, 1751, 1779, 1786*, F. 91, sygn. 328/VII 1, BN.

KGK 1652-1676 – *Księga grodzka krasnostawska. Rejestry podatkowe z 1652-1676*, APL, 35/12, S. 1-2.

KK 1687-1700 – *Księga urodzeń, małżeństwo i zgonów parafii rzymsko-katolickiej w Kumowie z 1687-1700*, APL 35/106, S. 1.

KP 1500-1510 – *Księga poborowa Ratna 1500-1510*, AGAD, Dz. I, 34.

KRR 1634-1694 – *Księga radziecka rówieńska, 1691*, BN, F. 91, sygn. 44/III-5.

KS 1623-1700 – *Księga urodzeń i małżeństw parafii rzymsko-katolickiej w Siennicy Różanej z 1623-1700*, APL 35/106, S.4.

LW 1663 – *Lustracja dóbr włodzimierskich, 1663*, AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 17.

LW 1789 – *Lustracje woj. wołyńskiego: powiat łucki, włodzimierski, krzemieniecki, 1789*, ASK, oddział XLVI, sygn. 20, AGAD.

PWW 1621 – *Rejestr popisu wojska wołyńskiego na pospolite ruszenie 1621*, Varia Archiwalne z Biblioteki Narodowej, sygn. 5, AGAD.

BIBLIOGRAFIA

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego, t. 1-25, Lwów 1808-1935.

Buczyński M, *Nazwiska hybrydalne na mieszanym obszarze polsko-ukraińskim* [w:] *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1986, s. 209-213.

Czarnecki W., *Osadnictwo ziemi chełmskiej XIV-XVI wieku w historiografii i źródłach* [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1992, t. 40, z. 2, s. 169-183.

Czyżewski F., Gala S., *Zagadnienie pogranicza językowego na przykładzie nazwisk włodawskich* [w:] „Rozprawy Slawistyczne” 7, Lublin 1993, s. 113–136.

Górny H., *Nazwiska mieszkańców wybranych miejscowości w dawnej ziemi sanockiej w świetle interferencji etniczno-językowej (XV–XIX w.)*, Rzeszów 2004.

Huk I., *Z polsko-ukraińskich interferencji językowych na obszarze pogranicza (na materiale antroponimii chłopskiej dawnej ziemi chełmskiej w wieku XVIII)* [w:] „Studia i Materiały Polonistyczne”, t. 3, Piotrków Tryb. 1997, s. 153–159.

Kurzowa Z., *Staropolskie nazwy osobowe na -o (Historia i geografia)* [w:] „Onomastica” XII, 1967, s. 177–231.

Kurzowa Z., *Polskie rzeczowniki na -o na tle słowiańskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

Łesiów M., *Polsko-ukraińskie hybrydy antroponimiczne* [w:] *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1986, s. 133–136.

Makarski W., *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin. 1996

Mytnik I., *Polsko-ukraińskie kontakty językowe w antroponimii historycznej* [w:] *Ukraina. Teksty i konteksty. Symbolae in honorem Stefan Kozak*, Warszawa 2007, s. 171–176.

Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010.

Mytnik I., *Odbicie stosunków językowych polsko-ukraińskich w imiennictwie dawnego województwa wołyńskiego (XVI–XVIII w.)* [w:] „Studia Slovakistica”, вип. 11, *Елімінація мовних бар’єрів*, Ужгород 2011, s. 12–19.

Pluskota T., *Nazwy miejscowe ziem ruskich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. Toponimia Ukrainy i pogranicza polsko-ruskiego*, Bydgoszcz 1998.

Rieger J., *Imiennictwo ludności wiejskiej w ziemi sanockiej i przemyskiej w XV w.*, Wrocław 1977.

Rieger J., *Dawna granica polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemyśla w świetle antroponimii* [w:] *Antroponimia słowiańska*, Warszawa 1996, s. 259–269.

Rymut K., *Pogranicze polsko-ukraińskie w świetle nazw miejscowych* [w:] *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*, Kraków 2003, s. 192–196.

Słownik staropolskich nazw osobowych, t. I–VII, pod red. W. Taszyckiego (t. XVII – Suplement pod red. M. Malec), Wrocław 1965–1987.

Szulowska W., *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*, Warszawa 1992.

Szulowska W., *Antroponimia chłopska na Ukrainie prawobrzeżnej w XVII wieku* [w:] „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. 32, s. 273–284, Warszawa 1995.

Warchoł S., *Nazwiska prymarne motywowane apelatywami pochodzenia wschodniosłowiańskiego na Lubelszczyźnie (problematyka wybrana)* [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, „*Studia Slawistyczne*”, Białystok 1999, 1, s. 336–339.

Wolnicz-Pawłowska E., *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Wrocław 1978.

Wolnicz-Pawłowska E., *Antroponimia lemowska na tle polskim i słowackim*, Warszawa 1993.

Wolnicz-Pawłowska E., *Pogranicze wschodnie* [w:] *Polskie nazwy własne*. Encyklopedia, Warszawa-Kraków 1998, s. 453–466.

Wolnicz-Pawłowska E., Szulowska W., *Antroponimia polska na Kresach południowo-wschodnich XV–XIX wiek*, Warszawa 1998.

Волинські грамоти XVI ст., упор. В. Задорожний, А. Матвієнко, Київ 1995.

Керста Р., *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування*, Київ 1984.

Керста Р., *Українсько-польські взаємовпливи в антропонімії* [в:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Białystok 1995, s. 337–343.

Купчинський О., *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть*, Львів 2004.

Розов В., *Українські грамоти. XIV і перша половина XV в.*, т. 1, Київ 1928.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., за ред. Л. Гумецької, І. Гринчишина, т. I–II, Київ 1977–1978.

Словник української мови XVI–XVII ст., за ред. Д. Гринчишина і ін., вип. 1–11, Львів 1994–2004.

Трійняк І., *Словник українських імен*, Київ 2005.

INTERLINGUAL INTERFERENCE IN THE NAMING PATTERNS OF THE CHELMIA TERRITORY IN THE CONTEXT OF POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN THE FORMER ANTHROPNOMY

The article presents interlingual interference in the naming patterns of the Chelmia territory, specifically Polish-Ukrainian influences in the aforementioned anthroponymy and its relationship to political and cultural determinants, and the Polish colonization of the eastern lands of the former Commonwealth.

Key words: coexistence of languages, linguistic interference, hybrid forms, anthroponymy system, foreign influences, ethno-cultural borderland.

Роль релігійного чинника у формуванні іменника львів'ян першої половини ХХ ст. (на матеріалі метричних книг про народження греко- та римо-католиків)

Релігійний чинник у формуванні антропонікону постає об'єктом аналізу у працях з історії¹, ономастики², соціолінгвістики³.

- 1 Я. Грицак, *Яких-то князів були столиці в Києві?..: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки* <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/5HRYTSAK%20Yaroslav.htm>, [18.09.2013];
М. Грушевський, *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу*, Київ 2001; Ю. Зазуляк, *Rebaptizatio ruthenorum: подвійні імена та конфесійно-культурна ідентичність шляхти руського походження в Галичині ХV ст.*, <http://www.history.org.ua/JournALL/ruthenica/6/10.pdf>, [18.09.2013];
V. Вуу, *Tradition under the challenge of modernization: baptismal practices among Greek Catholic ruthenians in the 19th century Austrian Galicia*, Budapest 2002.
- 2 Л. Белей, *Українські імена колись і тепер*, Київ 2010; І. Скорук, *Динаміка антропонікону м. Луцька в ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філолог. наук*, Київ 1999; П. Чучка, *Антропонімія Закарпаття*, Київ 1969; Ш. Аннакльчев, *Мотиви вибору імен у туркмен* [в:] *Личные имена в прошлом, настоящем, будущем*, Москва 1970, с. 201–213; В. Івашко, *Как выбирают имена*, Минск 1980; Z. Abramowicz, *Imiona chrześcne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym: lata 1885–1985*, Białystok 1993; I. Mytnik, *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010; Z. Pasek, K. Skowronek, *Co onomasta ma z religioznawcą? Ku onomastyce interdyscyplinarnej (na przykładzie nazw kościołów i związków wyznaniowych w Polsce* [w:] „Onomastika”, t. LIII, 2008/2009, s. 9–31; W. Szulowska, *Imiennictwo dawnej ziemi Halickiej i Lwowskiej*, Warszawa 1992.
- 3 Л. Луньо, *Соціальна природа імені людини: (на матеріалі метричних книг латинською, українською та польською мовами, ХІХ-перша половина*

Мета статті – розкрити роль віросповідної приналежності особи у формуванні іменника львів'ян першої половини ХХ ст. Завдання статті: виокремити віросповідні групи найменованих; обґрунтувати метричні записи як джерело інформації про латиномовний, українськомовний та польськомовний антропонімікон львів'ян; виявити корелятивний зв'язок *ім'я* ↔ *віросповідання* на основі аналізу лінгвістичних показників: спектра, частотності, структури найменувань.

Матеріалом для статті послужили 25 тис. антроповживань латинською, українською та польською мовами з 4 376 метричних записів, кожен з яких містить шість антропоодиниць та соціологічну, демографічну і статистичну інформацію. Зокрема, це 1000 латиномовних метричних записів із церкви Св. Параскеви (1900–1922, 1925–1930, 1938 рр.) та 1000 латиномовних записів з римо-католицьких метрик Св. Марії Магдалини (1900–1931 рр.), отриманих у результаті механічної вибірки. Для одержання 1000 польськомовних метричних записів використано зональну вибірку на основі метрик Св. Марії Магдалини (1916–1931) та Св. Єлизавети (1917–1922, 1927–1928). У греко-католицькій церкві Св. Параскеви упродовж першої половини ХХ ст. здійснено 1376 записів українською мовою, які в повному обсязі взято для аналізу (суцільна вибірка).

Матеріали метричних книг про віросповідні групи носіїв імен

Доступні дані державного реєстру за першу половину ХХ ст. засвідчують про три найбільші віросповідні групи населення м. Львова. Так, у 1900 р. у місті проживало 51,66% римо-католиків, 27,7% іудеїв та 18,34% греко-католиків⁴. У 1910 р. було 51,17% римо-католиків,

ХХ ст.), дис. ... канд. Філолог. наук, Львів 2012; С. Медвідь-Пахомова, *Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999; *Sociolinguistic Variation: Theories, Methods, and Applications*, ed. by R. Bayley, C. Lucas, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo 2007; *Sociolinguistics: an international handbook of the science of language and society. Soziolinguistik: ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*, Berlin, vol. 2, New York 2005, p. 855–1746; *CTS – Concise encyclopedia of sociolinguistics*, ed. by Rajend Mesthrie, Amsterdam, New York, Oxford, Shannon, Singapore, Tokyo 2001.

4 С. Макаручук, *Зміни в етносоціальній структурі населення Львова в першій половині ХХ ст.* [в:] *Львів: місто – суспільство – культура*, за ред. О. Аркуші, М. Мудрого, Львів 2007, с. 445–455.

27,84% – іудеїв та 19,07% – греко-католиків⁵. За переписом 1921 р. осіб римо-католицького обряду було 50,99%, іудеїв – 35,03%, греко-католиків – 12,43%⁶. Віросповідне співвідношення не надто змінилося і у 1931 р.: 50,44% – римо-католики, 31,89% – іудеї, 15,93% – греко-католики⁷. У статті увагу присвячено іменнику греко- та римо-католиків (метрики іудеїв поодинокі представлені в архівних фондах).

Належність до греко- чи римо-католицького обрядів була пов'язана з розподілом парафіян у соціогрупах. Так, греко-католики були здебільшого робітниками, ремісниками, прислугою та особами без визначеного роду діяльності. Прихожани римо-католицького віросповідання репрезентували маргінальні групи і привілейовані верстви.

Історики вважають, що існує відповідність між конфесійною належністю та національністю мешканців Галичини XIX – поч. XX ст. Українці були парафіянами греко-католицького віровизнання, поляки належали до римо-католиків⁸. Дані переписів XIX – першої половини XX ст. ілюструють співвідношення кількості представників різних національностей з віросповідними групами⁹.

У сучасних дослідженнях антропонімікону українсько-польського прикордоння також застосовано релігійний та статусний критерії для визначення етнічної належності: шляхтич-католик був поляком, а міщанин та селянин греко-католицького віросповідання – українцем¹⁰. Тому у дослідженні парафіян греко-католицького віросповідання вважаємо представниками української частини на-

5 *Історія Львова: у 3 т.*, за ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, т. 2, Львів 2007, с. 183.

6 *Історія Львова: у 3 т.*, за ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, т. 3, Львів 2007, с. 42.

7 *Ibidem*, с. 43–44.

8 Р. Лозинський, *Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільно-го розвитку Галичини)*, Львів 2005; С. Макарчук, *op. cit.*; *Історія Львова: у 3 т.*, *op. cit.*

9 Р. Лозинський, *op. cit.*; Я. Грицак, *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)* [в:] „Критика” 2006.

10 І. Скорук, *Динаміка антропонімікону м. Луцька в XX ст., автореф. дис. ... канд. філолог. наук*, Київ 1999; Е. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, *Antroponimia polska na kresach południowo-wschodnich: XV–XIX wiek*, Warszawa 1998.

селення міста, сповідників римського обряду розглядаємо як осіб польської національності.

Метричні записи як джерело інформації про антропонімікон львів'ян

Потребу парафіяльних метричних книг обґрунтовано у 1563 р. на 24-й сесії Триденського собору¹¹. У декреті собору зазначено про п'ять обов'язкових рубрик метричного запису хрещення: ім'я дитини, дата хрестин, імена батьків, імена хресних батьків, ім'я пароха, який здійснював обряд хрещення. У 1565 р. додано інформацію про дату народження та вказівку на факт законного чи незаконного народження¹². За розпорядженням 1784 р. для римо-католицьких консисторій Львова, Перемишля і Тарнова метрики повинні були подавати інформацію латинською мовою уже в дев'яти рубриках: *Annus, Mensis, Dies* (рік, місяць і день народження), *Numerus Domus* (номер будинку батька новонародженого), *Nomen baptifed* (ім'я охрещеного), *Sexus* (стать новонародженого), *legitimi, illegitimi ubori* (вказівка на факт законного чи незаконного народження), *Nomen & Cognomen Parentis* (ім'я і прізвище батьків), *Religio* (релігія батьків), *Nomen & Cognomen Patrionorum* (ім'я і прізвище хресних батьків), *Conditio Patrionorum* (стан, соціальний статус хресних батьків, іншими словами, вид діяльності чи професія, належність до певного прошарку)¹³. Пізніше в інструкції 1873 р. додано нові рубрики: *Parochus* (ім'я священника) і *Obstetricis* (ім'я повитухи)¹⁴.

Офіційною мовою метрик визнано латинську¹⁵. Метричні книги греко-католицького віросповідання, центром якого у 1807 р. стала

11 B. Kumer, *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych* [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 1, 1966, s. 65–75; A. Laszuk, *Księgi metrykalne stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce. Informator*, Warszawa 1998, s. I.

12 B. Kumer, *op. cit.*, s. 65–66.

13 M. Kośka, D. Lewandowska, *Księgi metrykalne różnych wyznań z terenów tzw. Zabuzzańskich przechowywane w AGAD* [w:] „Przeszłość demograficzna Polski”, t. 20, Warszawa 1997, s. 133–134.

14 Г. Кръжановській, *Поучение для г. к. приходскихъ урядовъ о належномъ веденію и писанію метрикъ крещенія, вѣнчанія и погребанія*, Львов 1873, с. 24.

15 D. Rojszczak-Robinska, *Język a Kościół (propozycja rozdziału podręcznika do nauczania treści historycznojęzykowych na studiach I stopnia)* [w:] „Kwartalnik Językoznawczy”, nr 2 (2), 2010. s. 76–77.

Галицька митрополія, велися відповідно до загальних засад католицького костелу¹⁶. У 1784 р. царським указом латинську мову визначено офіційною в метриках усіх трьох католицьких обрядів Галичини – римського, грецького та вірменського¹⁷.

Проте історичні реалії першої половини ХХ ст. вплинули на практику ведення метричних книг. Численні зміни державної належності міста зумовлювали зміну мов в офіційно-діловому стилі і, відповідно, в метриках як офіційних документах. Так, у метричних книгах греко-католиків з'являється українська мова, а в метриках римо-католиків – польська. Це підтверджують опрацьовані метричні книги львівських греко-католицької та римо-католицької консисторій (див. Джерела).

У статті для опису корелятивного зв'язку *віросповідання* ↔ *антропонім* враховуємо інформацію 14 рубрик метричного запису: рік запису, ім'я новонародженого, номер метричного запису, дата народження, дата хрещення дитини, ім'я та статус батька, ім'я та статус матері, ім'я та статус хресного батька, ім'я та статус хресної матері, ім'я баби-повитухи. Зібраний ілюстративний матеріал оформляємо як базу даних у програмі Microsoft Excel (див. Таблицю 1).

Таблиця 1¹⁸

рік	Ім'я	№	народж	хрещ	Батько		Мати		Хресний батько		Хресна мати		Повит.
					Ім'я	статус	Ім'я	статус	Ім'я	статус	Ім'я	статус	
1917	Basilus	21	01.04	03.04	Andreas	operarius	Regina	famula	Michael	miles	Anna	operaria	Barbara

16 A. Laszuk, *op. cit.*, s. II.

17 B. Kumer, *Przepisy państwowe i kościelne dotyczące metryk kościelnych w zaborze austriackim (1800–1914)* [w:] „Przeszłość demograficzna Polski”, t. 7, Warszawa 1975, s. 95.

18 Умовні скорочення в Таблиці: *народж.* – дата народження дитини, *хрещ.* – дата хрещення дитини, *Повит.* – баба-повитуха.

Здійснивши аналіз зв'язку ім'я – *позамовна характеристика*, ми дійшли висновку, що роль релігійного чинника у формуванні іменника львів'ян будуть виявляти такі маркери, як спектр, частотність та структура найменувань.

Віросповідання ↔ антропонім

Спектр імен як лінгвістичний показник взаємодії ім'я – віросповідання

Спектр імен греко-католиків

У латиномовних записах зафіксовано 1005 різних імен, які позначали 4 890 осіб. У середньому одне ім'я було спільним для п'ятьох людей. Основу спектра формують імена-універсалії та найменування, традиційні для української антропосистеми, напр.: *Michael, Petrus, Maria, Parasceva*.

Імена слов'янського походження становлять 16,7% від складу усіх одиниць, напр. *Vladimirus, Jaroslava*. Іншомовні назви присутні у 14,6% найменувань: *Alphredūs, Franciscus, Coelestina, Hedviga*.

В іменному переліку зафіксовано форми і варіанти: графічні варіанти імен, що відрізняються використанням специфічно латинських букв з позначками довготи та короткості звуку (*Petrus / Petrūs, Stanislaus / Stanislauš*); імена з усіченим закінченням –us (*Vladimirus / Vladimír*), що, очевидно, виникали в результаті зміни мови метрик з української на латинську.

Україномовний іменник греко-католиків формують 6718 найменувань, спектр яких становить 1318 антропоодиниць. Співвідношення використаної кількості імен та найменованих осіб свідчить, що в середньому одним іменем було названо п'ятеро осіб. В основі спектра – імена-універсалії, а також традиційні для української антропосистеми назви, напр. *Василій, Стефан, Анна, Софія*. Спектр імен також містить назви слов'янського походження (19,9%): *Богдан-Ярослав, Любомир*. Імена *Іванна-Володислава, Марія-Святослава* містять у своєму складі рідковживані слов'янізми.

Поява в іменнику власне українських відповідників імен *Оксана-Анна, Осипа, Тереня*; використання найменувань, невластивих римо-католицькому іменнику, як: *Віра-Надія-Любов*; утворення історично асоціативних назв на зразок *Лев-Данило* – ці та інші приклади можуть свідчити про національно зорієнтоване найменування в середовищі греко-католиків першої половини ХХ ст.

Іншомовні назви, зафіксовані у 11,30% найменувань, здебільшого слугували компонентами складних імен, напр.: *Єдвард-Михайло*, *Андрій-Рудольф*, *Александр-Ванда*, *Йосифа-Ізабела*.

Появі варіантів імен греко-католиків посприяло використання церковних форм загальноновживаних імен, про яке свідчать записи в метричних книгах 1923–1924 рр.: *Андрей / Андрій*, *Іоан / Іван*, *Михаїл / Михайло*.

Спектр імен римо-католиків

Спектр латиномовного іменника формують 1570 імен, використаних для найменування 4870 осіб. У середньому, одне ім'я було спільним для трьох осіб.

Основу спектра становили імена-універсалії та назви, традиційні для польської антропосистеми, напр.: *Carolus*, *Josephus*, *Francisca*, *Helena*.

Імена слов'янського походження (24,5%) були простими (*Boleslaus*, *Boguslaa*) та складними назвами (*Casimirus-Bronislaus*, *Miecislaus-Bronislaus*).

Іншомовні антропоніми (26,4%) виконували функцію самостійних імен (*Florianus*, *Ottilia*) або виступали компонентами складного найменування: *Maria-Carolina-Josephina* тощо. Іншомовні назви часто використовували під впливом антропонімної моди, як *Josephina* – ім'я, характерне для французького іменника. Іншомовні назви часто поєднували з іменами слов'янського походження: *Stanislaüs-Dionisius*, *Bronislaa-Rycharda*.

Набір імен розширювала група назв православних святих – *Janina-Maria-Olga*, *Teohania*. Подібні найменування могли виникати під впливом міжконфесійних шлюбів (так, на початку ХХ ст. у львівському соборі Св. Юри вони становили 46,4% від усіх шлюбів, укладених упродовж року¹⁹).

Орієнтацію на традиційні зразки назовництва ілюструють записи: *Stanislaus-Maria*, *Thaddeus-Maria-Victor*. Компонент *Maria* в чоловічому іменнику визначаємо як додаткову ідентифікацію особи латинського обряду на протигагу греко-католикам, які подібної практики найменування не мали. Також зафіксовано

19 Я. Грицак, *Пророк ...*, с. 550.

антропонімний неологізм *Stanislaus-Kostka*, утворений від імені та прізвища польського святого, який за часів Польського королівства та Речі Посполитої (1387–1772) вважався покровителем й опікуном Львова (у 1658 р. його зображення було вмуроване на вежі Львівської ратуші). Традицію ілюструє фіксація імен в 1914 – 1915 рр., 1929 р., а також вибір імен у різних соціальних групах – урядовців, підприємців та робітників.

Польськомовний іменник римо-католиків складається із 1 669 різних найменувань. Середній коефіцієнт однойменності становить 3, тобто одним іменем названо трьох парафіян римо-католицького обряду. Основа спектра – це імена-універсалії та назви, традиційні для польської антропосистеми – *Jan, Jozef, Maria, Janina*.

Назви слов'янського походження – як окреме ім'я або частина складного найменування – становлять 41,2% антропоодиниць: *Witostawus-Sigismundus, Szczesław-Maria-Antonius, Bogumila-Kasimiera, Ludmila-Maria*. Подібні імена були популярними, як це підтверджує антропонімікон дітей римо-католиків, до того ж слов'янізм виступав першим компонентом (що свідчить про його комунікативну активність на відміну від другого та наступних, які, зазвичай, були формальною, пасивною частиною імені).

Іншомовні одиниці брали участь у найменуванні 20,8% римо-католиків здебільшого як структурні компоненти: *Joannes-Gerard, Ferdynand-Alojzy*.

Мовна неоднорідність польськомовних метричних записів зумовила появу в антропоніміконі відповідників із двох мов: *Georgius* (латин.) – *Jerzy* (пол.), *Joannes* (латин.) – *Jan, Janusz* (пол.). Свідченням усвідомленого використання мовних відповідників є антропонім *Chrestophorus-Krzysztof*, утворений з латинського та польського відповідників одного імені.

Частотність імен як лінгвістичний показник взаємодії ім'я – віросповідання

Іменники осіб греко-католицького та римо-католицького обрядів містять найчастотніші імена та рідковживані антропоодиниці, див. Таблицю 2.

Таблиця 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ІМЕННИКА		Іменник греко-католиків		Іменник римо-католиків	
		латиномовний іменник	україномовний іменник	латиномовний іменник	польськомовний іменник
ЧАСТОТНІСТЬ		Найчастотніші імена			
Рідкісні імена	Bartholomeus, Nicetas, Onuphrius, Trophimus, Euphrosinia, Eudocia, Glyceria	Joannes (12,4%), Michael (8,4%), Josephus (6,1%), Petrus (4,9%), Stephanus, Nicolaus (4%); Basilius, Gregorius (2,9%), Vladimirus (2,7%), Antonius (2,4%), Demetrius (1,8%), Stanislaus (1,7%); Maria (18,5%), Anna (12,9%), Catharina (8,9%), Sophia (3,8%), Helena (2,4%), Julia, Josepha (2,3%), Stephania (2,2%), Parasceva, Rosalia (2,1%), Anastasia (1,8%), Thecla (1,7%)	Іван (9%), Михайло (7,9%), Володимир, Василій (4,7%), Петро (4,3%), Стефан (3,3%), Роман (3,1%), Йосиф (3%), Николай (2,9%), Теодор (2,3%), Дмитрій, Андрій (1,6%); Марія (16,3%), Анна (11,7%), Катерина (6,9%), Софія (4,4%), Стефанія (3,5%), Ольга (2,6%), Олена (2,3%), Анастазія (2,2%), Ірина (1,9%), Юлія, Параскева (1,7%)	Joannes (8,7%), Josephus (6,2%), Stanislaus (5,1%), Franciscus, Michael (4%), Antonius (3,4%), Ladislaus (3,3%), Carolus (2,3%), Casimirus (1,5%), Andreas, Nicolaus, Petrus (1,4%), Alexander (1,2%); Maria (15,1%), Catharina (4,2%), Sophia (4,1%), Helena (3,4%), Josepha (3,2%), Julia (2%), Francisca (1,9%), Rosalia (1,8%), Carolina (1,7%), Stephania (1,6%)	Jan (8,1%), Stanislaw (5%), Josef (4,4%), Francysk (3,4%), Michal (3%), Kasimir (2,8%), Antoni (2,3%), Karol (1,8%); Maria (13,1%), Anna (4,3%), Sophia (3,5%), Janina (2,9%), Stanislaw (1,8%), Karolina (1,5%), Julia (1,3%)
	Антавзій, Борис, Гаврил, Гарасим, Йордан, Зорян, Нестор, Лукія, Оришка, Лявра, Ревек			Edmundus, Cyprianus, Gasparus, Longinus, Nepommenus, Felicianus, Adelaïda, Cunegunda, Ernestina, Oflia	Chwalimir, Przybyslaw, Milosz, Zacharia, Dobrochna, Draga, Szczesna, Radoslaw

Аналіз частотності імен виявив, що для іменників двох віросповідних обрядів були спільними імена-універсалії *Іван / Joannes / Jan, Марія / Maria, Анна / Anna*. Подібні назви формували склад найчастотніших імен, як про це свідчать записи латинською, українською та польською мовами.

Структура імен як лінгвістичний показник взаємодії ім'я – віросповідання

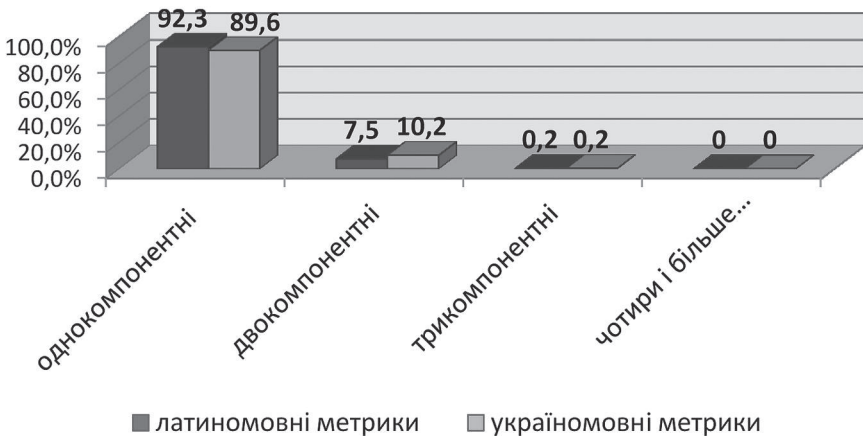
Структура імен греко-католиків

У складі латиномовного іменника осіб греко-католицького віровизнання переважають прості найменування (92,4%). Складні одиниці представлені двокомпонентними (7,5%): *Alexander-Simeon, Jaroslava-Helena* та трикомпонентними (0,2%) назвами: *Vladimirus-Theodorus-Henricus, Constatsntina-Ursula-Eva*. Імен з чотирма і більше компонентами в латиномовному іменнику не зафіксовано (див. гістограму 1).

У складі україномовного іменника осіб греко-католицького обряду прості назви становлять 89,9% (*Роман, Ірина*), імена з двома компонентами – 10,2% (*Лев-Юрій, Стефанія-Дарія*), з трьома – 0,2% (*Богдан-Стефан-Григорій, Зорян-Олег-Іван*). Найменування складними антропоодинацями з чотирма і більше компонентами в іменнику греко-католиків не зафіксовано (див. Гістограму 1).

Гістограма 1

Структура імен осіб греко-католицького обряду (%)



Структура імен римо-католиків

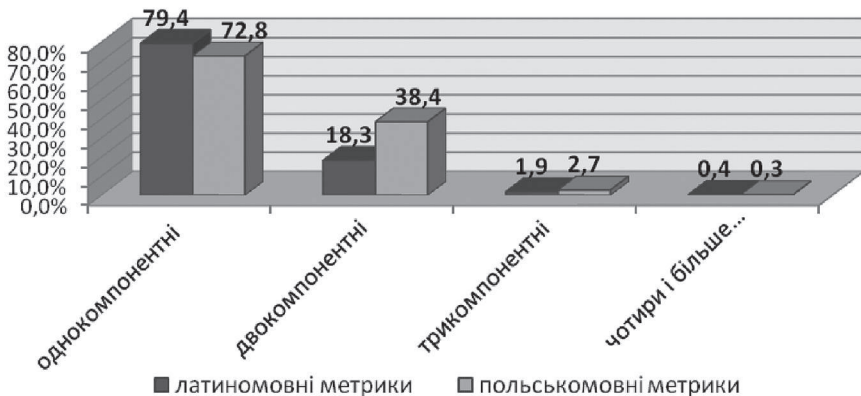
Латиномовний іменник осіб римо-католицького віросповідання містить переважно однокомпонентні назви (79,4%). Складні імена найчисленніше представлені двокомпонентними найменуваннями (18,3%): *Carolus-Bogdanus*, *Vanda-Rosalia*. Трикомпонентні найменування становлять 1,9%: *Andreas-Georgius-Eugenius*, *Vanda-Maria-Felicia*; імена з чотирма і п'ятьма компонентами – 0,4% – *Franciscus-Josephus-Alexander-Quilhelmus*, *Helena-Maria-Eūgenia-Anna-Elisabetha* (див. Гістограму 2). Зафіксовано оказіональне одинадцятикомпонентне ім'я: *Josephūs-Carolūs-Antoniūs-Joannes-Eūstachiūs-Vitoldūs-Stanislāūs-Sigismundūs-Vladimirūs-Gothryd-Philippūs*.

У польськомовному іменнику основу становлять прості антропооддиниці (58,6%). Серед складних найменувань переважають двокомпонентні імена (38,4%): *Zbigniew-Karol*, *Bożena-Hedviga*. Менше назв із трьох одиниць (2,7%): *Zbigniew-Milosz-Janusz*, *Anna-Maria-Grażyna*. Найменувань з чотирма та п'ятьма частинами найменше (0,3%): *Isabella-Josepha-Sophia-Emilia*, *Maria-Alexandra-Hedvigis-Rosalia-Ludovica*.

Складні антропооддиниці в іменнику римо-католиків могли поширюватися під впливом традиції сімейного найменування. Так, майже у чверті всіх записів зафіксовано складні назви дітей та батьків або одного з батьків, напр.: *Vanda-Maria-Felicia* /новонароджена/, *Carolus-Adamus-Theddarus* /батько/, *Carolina-Josepha* /мати/.

Гістограма 2

Структура імен осіб римо-католицького обряду (%)



Висновки. Львівські метричні книги про народження першої половини ХХ ст. містять лінгвістичну та позалінгвальну інформацію, яка дозволяє виявити роль віросповідного чинника у формуванні іменника львів'ян.

Формування іменників осіб греко-католицького та римо-католицького обрядів здійснювалися за спільними та відмінними ознаками. До спільних ознак віднесемо: імена-універсалії в основі спектра та в переліку частотних десятків назв; більшість простих за структурою імен. До відмінних ознак – показники однойменності (які були вищі в середовищі греко-католиків); поширення традиційних для української антропосистеми назв в іменному спектрі парафіян греко-католицького віросповідання та вибір традиційних для польської антропосистеми назв для осіб римо-католицького обряду; більшу частку імен слов'янського походження та іншомовних одиниць у складі імен римо-католиків; наявність імен з чотирма і більше компонентами в іменнику осіб римо-католицького віросповідання.

ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

Ф. 201 Львівська греко-католицька консисторія, Оп. 4а, Спр. 3297–3312 (Метричні книги парафіян греко-католицької церкви Св. Параскеви П'ятниці у Львові, 1900-1943 рр.).

Ф. 618 Львівська римо-католицька консисторія. – Оп. 2. – Спр. 2914, 2927 Метричні книги (народження) костелу Св. Єлизавети у Львові, 1917–1927 рр.; Спр. 2469, 2931, 2932, 2935, 2937 (Метричні книги народження костелу Св. Марії Магдалини у Львові, 1898–19031 рр.).

ЛІТЕРАТУРА

Аннакльчев Ш., *Мотивы выбора имен у туркмен* [в:] *Личные имена в прошлом, настоящем, будущем*, Москва 1970, с. 201-213.

Белей Л., *Українські імена колись і тепер*, Київ 2010.

Грицак Я., *Яких-то князів були столиці в Києві?..: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки*, <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/5HRYTSAK%20Yaroslav.htm>, [18.09.2013].

Грицак Я., *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)* [в:] „Критика”, 2006.

Грушевський М., *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу*, Київ 2001.

Зазуляк Ю., *Rebaptizatio ruthenorum: подвійні імена та конфесійно-культурна ідентичність шляхти руського походження в Галичині XV ст.*,

<http://www.history.org.ua/JournALL/ruthenica/6/10.pdf>, [18.09.2013].

Ивашко В., *Как выбирают имена*, Минск 1980.

Исаевич Я., Литвин М., Стеблій Ф., *Історія Львова: у 3 т.*, за ред. Я. Исаевич, М. Литвин, Ф. Стеблій, т. 2, Львів 2007.

Крыжановскій Г., *Поученіе для г. к. приходскихъ урядовъ о належному веденію и писанію метричь крещенія, вѣнчанія и погребанія*, Львов 1873.

Лозинський Р., *Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини)*, Львів 2005.

Луньо Л., *Соціальна природа імені людини: (на матеріалі метричних книг латинською, українською та польською мовами, XIX-перша половина XX ст.)*, дис. ... канд. філолог. наук, Львів 2012.

Макарчук С., *Зміни в етносоціальній структурі населення Львова в першій половині XX ст.* [в:] *Львів: місто – суспільство – культура*, за ред. О. Аркуші, М. Мудрого, Львів 2007, с. 445–455.

Медвідь-Пахомова С., *Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999.

Скорук І., *Динаміка антропонімікону м. Луцька в XX ст.*, автореф. ... канд. філолог. наук, Київ 1999.

Чучка П., *Антропонімія Закарпаття*, Київ 1969.

Abramowicz Z., *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym: (lata 1885–1985)*, Białystok 1993.

Byu V., *Tradition under the challenge of modernization: baptismal practices among Greek Catholic ruthenians in the 19th century Austrian Galicia*, Budapest 2002.

Kośka M., Lewandowska D., *Księgi metrykalne różnych wyznań z terenów tzw. Zabuzzańskich przechowywane w AGAD* [w:] „Przeszłość demograficzna Polski”, t. 20, Warszawa 1997, s. 192–144.

Kumer B., *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych* [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 1, 1966, s. 65–75.

Laszuk A., *Księgi metrykalne stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce. Informator*, Warszawa 1998.

Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010.

Pasek Z., Skowronek K., *Co onomasta z religioznawcą? Ku onomastyce interdyscyplinarnej (na przykładzie nazw kościołów i związków wyznaniowych w Polsce* [w:] „Onomastika”, t. LIII, 2008/2009, s. 9–31.

B. Kumer, *Przepisy państwowe i kościelne dotyczące metryk kościelnych w zaborze austriackim (1800–1914)* [w:] „Przeszłość demograficzna Polski”, t. 7, Warszawa 1975, s. 93–107.

Rojszczak-Robinska D., *Język a Kościół (propozycja rozdziału podręcznika do nauczania treści historycznojęzykowych na studiach I stopnia)* [w:] „Kwartalnik Językoznawczy”, nr 2 (2), 2010, s. 76–91.

Sociolinguistic Variation: Theories, Methods, and Applications, ed. by R. Bayley, C. Lucas, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo 2007.

Sociolinguistics: an international handbook of the science of language and society. Soziolinguistik: ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft, Berlin, vol. 2, New York 2005, p. 855–1746.

Szulowska W., *Imiennictwo dawnej ziemi Halickiej i Lwowskiej*, Warszawa 1992.

Wolnicz-Pawłowska E., Szulowska W., *Antroponimia polska na kresach południowo-wschodnich: XV–XIX wiek*, Warszawa 1998.

CTS – Concise encyclopedia of sociolinguistics, ed. by Rajend Mesthrie, Amsterdam, New York, Oxford, Shannon, Singapore, Tokyo 2001.

The role of the religious factor in proper name formation among the residents of Lviv in the first half of the 20th century (archive metric books about the baptism of the Greek Catholic and Roman Catholic population)

The analysis is based on the proper names of residents of Lviv from the Greek Catholic and Roman Catholic populations – the two largest religious groups in the first half of the 20th century. The data has been obtained from archive metric books about baptisms in the Latin, Ukrainian and Polish languages from the church of St Paraskeva, and the cathedrals of St Magdalena and St Elizabeth. The religious factor in proper name formation reveals such sets of correlation of the type *name – social factor*, the range and frequency of names, and name structure. The analysis of these linguistic parameters suggests that the anthroponyms of Greek Catholic parishioners were formed by mostly simple and widely found names. Foreign and multicomponent anthroponyms were observed in the families of Roman Catholics.

Key words: proper names, range and frequency of names, name structure, parishioners of the Greek Catholic and Roman Catholic creeds, Lviv.

Elementy wschodniosłowiańskie w dzisiejszych nazwiskach mieszkańców województwa warmińsko-mazurskiego (na przykładzie nazwisk olsztynian)

Warmia i Mazury, w tym oczywiście obecna stolica tego regionu – Olsztyn, to północno-wschodni teren naszego państwa o bardzo bogatej i urozmaiconej historii, gdzie dwa razy dochodziło do całkowitej zmiany osadnictwa. Pierwotni mieszkańcy tych ziem – bałtyckie plemiona Prusów (Warmów, Natangów, Galindów, Sasinów i innych) – po podbiciu ich przez krzyżaków w XIII w. ulegli stopniowemu zanikowi. Panująca w latach 1708-1709 dżuma dobiła resztki Prusów, którzy nie ulegli germanizacji lub polonizacji. Na ich miejsce przyszli koloniści z Niemiec, ze Śląska i Czech, Pomorza Zachodniego a także – drobna szlachta i chłopci – z terenów ziemi chełmińskiej i przeludnionego Mazowsza. Od 1466 roku istniał podział na należącą do Polski katolicką Warmię (część Prus Królewskich), oraz Mazury, które początkowo należały do państwa krzyżackiego, a po hołdzie pruskim weszły w skład Prus Książęcych, zaś w 1657 r. stały się niezależne od Polski, a ich mieszkańcy przeszli na protestantyzm. Po pierwszym rozbiórze Polski w roku 1772 zlikwidowano dominium warmińskie i obie dzielnice do końca II wojny światowej pozostawały w granicach Prus Wschodnich.

Po jej zakończeniu i zmianach granic, jakie wówczas miały miejsce, po raz drugi doszło na tym terenie do całkowitej przebudowy osadnictwa. 14 marca 1945 roku powołano do życia nową jednostkę administracyjną – Okręg Mazurski, który utworzono z ziem Warmii, Mazur i Powiśla. Dwie trzecie (tj. 800 tys.) dotychczasowych mieszkańców tych ziem ewakuowało się jeszcze na przełomie 1944 i 45 roku, przed zbliżającą się Armią Czerwoną. Do końca 1950 r. z tych terenów wysiedlono jeszcze 72 tys. Niemców. Na opustoszałe tereny przybywała ludność z innych

terenów Polski (głównie z najbliższych położonych Kurpiów i pozostałych części Mazowsza – do lipca 1945 r. osiedliło się na Warmii i Mazurach około 8 tys. warszawiaków) oraz tzw. repatrianci z dawnych Kresów wschodnich (z terenów dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy: do końca grudnia 1945 r. – ponad 113 tys.). Pierwszy transport z Wileńszczyzny dotarł do Olsztyna już w maju 1945 r. Później przybywała ludność z Wołynia i Podola. W końcu – w roku 1947, w wyniku akcji „Wisła” – głównie w północnych, wyludnionych powiatach osiedlono ponad 55 tys. ludności ukraińskiej.

Jak pisze historyk, Stanisław Achremczyk: „Społeczeństwo Olsztyńskiego pod względem pochodzenia terytorialnego tworzyło swobodną mozaikę. W roku 1950 dominowały trzy grupy ludności: przesiedleńcy pochodzący z Warszawy i województwa warszawskiego, polska ludność kresów wschodnich i ludność rodzima” (s. 280)¹.

To właśnie powojenna zmiana granic i przebudowa osadnictwa spowodowała, że dziś w północno-wschodniej Polsce mamy do czynienia z antroponimią, w której widoczne są doskonale liczne wpływy antroponimii wschodniosłowiańskiej. Chodzi zarówno o nazwiska potomków ukraińskiej z pochodzenia ludności dawnego pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego, jak i o nazwiska potomków dawnych Kresowiaków, ponieważ ich nazwy osobowe kształtowały się na terenach, gdzie wpływy antroponimii polskiej i – szeroko rozumianej wschodniosłowiańskiej, głównie ukraińskiej, wzajemnie na siebie oddziaływały. Owe uwarunkowania są już dziś dość dobrze w literaturze przedmiotu opisane².

W nazwiskach dzisiejszych mieszkańców Olsztyna³ można zauważyć ukraińskie cechy trojakiego rodzaju: fonetyczne, leksykalne i strukturalne. Spośród cech fonetycznych najbardziej widoczny jest:

- pełnogłos, np.: *Borodko, Korolko, Korowaj, Hołowenko, Woronko, Sereidyński i Sereida*;
- dźwięczne *h*, np.: *Humienska, Holiczko, Hliwa, Hołubiuk, Horbacz, Horoń, Hryb, Hruświcki, Hryniewicki*;

1 S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997. Informacje historyczne zawarte w tym artykule pochodzą właśnie z tej monografii.

2 Por. choćby Bibliografię w: E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, *Antroponimia na Kresach południowo-wschodnich*, Warszawa, 1998, s. 287-301.

3 Podane w przykładach nazwiska olsztynian pochodzą z: *Słownik nazwisk używanych w Polsce na początku XXI w.* (wersja elektroniczna), oprac. K. Rymut, Kraków 2003.

- ikawizm, np.: *Pidsudko, Ohirko, Podpirko*; też w sufiksie *-iw*: *Luczkiw, Michajliw, Tyniw, Kostiw*;
- miękkie *ń*, np.: *Riabczenko*;
- brak samogłosek nosowych, np.: *Krutczenko, Dub*;

Z cechami leksykalnymi mamy do czynienia wówczas, gdy nazwiska motywowane są przez ukraińskie (lub szerzej wschodniosłowiańskie) apelatywa, np.: *Oziero, Detyna, Najduk i Najdiuk, Lebieź, Połosa, Pietuch, Czobotar, Gonczar, Kolesar, Stinka⁴, Sołoma, Szeremeta, Wołk i Wowk, Wołos* (lub imię), *Worobiej, Warenik, Woroch*, a także złożenia: *Masłobojew, Bielous, Krywobokow, Warywoda*.

Tu też należą tzw. patronimy semantyczne, czyli nazwiska motywowane przez imiona należące do kanonu Cerkwi prawosławnej, zarówno w formie podstawowej (także w odmiankach ludowych), np.: *Harasim i Arasim, Borys, Charyton, Chodor i Fedor, Czuryłło i Ciuryłło, Kuprian, Dzienis, Hapon, Hnat, Iwan, Kiril, Włas*, jak i – liczniej reprezentowane – w formie hipokorystyków od nich pochodzących, np.: *Wołodko i Wołodźko, Chodorko, Dac i Dacko, Fiećko i Fedejko, Hapunik, Hrycko, Iwaszko, Jacenko, Chwieź*.

Świadectwem wschodniosłowiańskich cech strukturalnych w omawianym materiale są nazwiska utworzone typowymi dla antroponimii ukraińskiej formantami i od ukraińskich (wschodniosłowiańskich) podstaw apelatywnych bądź imiennych, a także odmiejscowych. Są one jednostkami przeniesionymi w całości z terenów, na których w przeszłości powstawały i z większym prawdopodobieństwem identyfikowały osoby pochodzenia ukraińskiego. Natomiast nazwiska, w których wschodniosłowiańskie z pochodzenia sufiksy dodawane są do polskich podstaw motywacyjnych, świadczą o ukraińskich wpływach strukturalnych i – jak sądzę – identyfikowały przede wszystkim Kresowiaków.

W Olsztynie spotykamy nazwiska obu typów. Nie uwzględniam tu nazwisk odmiejscowych z sufiksem *-ski* od nazw znajdujących się na terenach na wschód od obecnych granic Polski, choć one również świadczą o pochodzeniu części mieszkańców tego północno-wschodniego województwa z terenów, które do II wojny światowej należały do Polski.

4 Zaliczam to nazwisko do antroponimów pochodzenia ukraińskiego, por. ukr. ap. *stinka* (SUM IX), choć K. Rymut w SHE motywuje to nazwisko bądź gw. *styna* ‘gatunek ryby’, bądź niem. n. os. *Stien* < im. *Augustinus*.

Nazwiska z sufiksami typowymi dla antroponimii wschodniosłowiańskiej, szczególnie ukraińskiej, utworzone od podstaw rodzimych, tj. wschodniosłowiańskich, należą do następujących grup:

- z sufiksem *-icz/-owicz/-ewicz* – jak wiadomo sama postać tego sufiksu we współczesnym języku polskim ukształtowała się pod wpływem dwóch czynników: wpływu nazewnictwa szlachty kresowej oraz chęci uniknięcia mazurzenia⁵. Ten typ nazwisk jest w Polsce uważany za pożądany, zaraz po nazwiskach z sufiksem *-ski*, uważany często za nazwiska mieszczańskie⁶. W analizowanym materiale nazwiska z sufiksem *-ewicz/-owicz* tworzą około 9%. Przy pomocy tego formantu tworzą również liczne antroponimy od podstaw polskich, które jednak w tym przyczynku pomijam. Poniżej podaję tylko te utworzone na gruncie wschodniosłowiańskim i do Olsztyna przeniesione wraz z nowymi osiedleńcami:
 - od imion z kanonu cerkiewnego, np.: *Jeremicz, Chomicz, Parchomicz, Dymicz, Ananicz, Fenicz, Sawicz* oraz: *Decewicz, Ilcewicz, Łucewicz*,
 - od apelatywów: *Holicz*⁷, *Piwcelnicz, Kolbasicz, Solochewicz, Dziakiewicz, Halkiewicz, Korolkiewicz, Hornatkiewicz* i in.
- z sufiksem *-'uk* – pochodzenie tego sufiksu nie jest do końca jasne; P. Čučka⁸ uważa go za „dawny ukraiński sufiks deminutywny” (ČZ XXXVI), który po raz pierwszy zanotowany został w XIII w. na Zakarpaciu, pod wpływem deminutywów tureckich na Bukowinie i w Mołdawii, skąd stopniowo rozszerzał się na północny zachód, obejmując również Białoruś (ČZ XXXVII), na Łemkowszczyźnie

5 Zob. m.in.: J. St. Bystróż, *Nazwiska polskie*, Warszawa 1993, s. 33; W. Szulowska, *Nazwiska na -ic/-icz wśród studentów Akademii Zamojskiej (1595-1781)* [w:] *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim*, red. E. Wolnicz-Pawłowska i W. Szulowska, Warszawa 2000, s. 239-245.

6 Zob.: E. Wolnicz-Pawłowska, *Czy istnieje polskie nazwisko mieszczańskie?* [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing i M. Graf, Poznań 2010, s. 269-278; M. Magda-Czekaj, *Nazwiska na -owicz(z) z wybranych miast Polski od XVI do XVIII wieku* [w:] *Miasto ...*, s. 187-196.

7 Możliwa też motywacja przez czes. ap. *holič* ‘fryzjer męski’ (SCZ-P).

8 P. Čučka, *Prizvyšča zakarpats'kych ukrajinciv. Istoryko-etymolohičnyj slovnyk*, L'viv 2005 [dalej ČZ i nr strony].

nie był sufiksem produktywnym⁹; od XVIII w. stał się bardzo produktywnym na znacznym terytorium Ukrainy¹⁰:

- od imion: *Macuk, Łuciuk, Hryniuk, Martyniuk, Pilipiuk, Prokopiuk, Ułasiuk, Panasiuk, Fiedosiuk, Hnatiuk, Mikitiuk, Matfiejuk, Andrejuk, Dmitryjuk, Makaruk, Zinzczuk, Fiłonczuk, Dańczuk, Kuryjańczuk, Omelańczuk, Iwańczuk, Ławreszuk*;
- od apelatywów (w tym od nazw zawodu): *Żemojduk, Krywoniuk, Wowczyńskiuk, Borodziuk, Maśluk, Teśluk, Grabaruk, Bondaruk, Gorszczaruk, Korolczuk, Woronczuk, Polewczuk, Pastuszuk*;
- od nazw etnicznych: *Bojczuk, Polaczuk, Kitajczuk, Oszmiańczuk, Otomańczuk, Litwińczuk, Poliszczuk*;
- z sufiksem *-’ak* – sufiks ten uznawany jest wprawdzie w polskiej antroponimii za sufiks typowo mazowiecki, ale występuje też licznie na Zakarpaciu (ČZ XXIX):
 - od imion: *Dańczak, Demczak, Kuźmiak, Lewczak, Stepaniak, Iwaniak, Rymaniak, Prokopiak, Karpiak, Sasiak, Borysiak*;
 - od apelatywów: *Storoniak, Tywoniak, Hrywniak, Kutiak*;
- z sufiksem *-iszyn* – sufiks ten był charakterystyczny dla całej ściany wschodniej, występuje do dziś we wschodniej Słowacji i na Zakarpaciu; tworzy bardzo specyficzny typ matronimów od nazw odměżowskich¹¹:
 - od imion: *Procyszyn, Jacyszyn, Wasylyszyn, Dmytryszyn, Jurczyszyn, Dańczyszyn, Iwanczyszyn, Ilcyszyn*;
 - od apelatywów: *Kowaliszyn, Kreliszyn, Łonyszyn, Styczyszyn*;
- z sufiksem *-’ec* – często na gruncie ukraińskim derywaty tworzone przy jego pomocy alternowały z derywatami na *-’ak*, *-’uk* i innymi o wyraźnej funkcji patronimicznej¹²; występuje na różnych terenach

9 E. Wolnicz-Pawłowska, *Antroponimia łemkowska na tle polskim i słowackim (XVI-XVIII w.)*, Warszawa 1993, s. 164, [dalej AŁ i nr strony].

10 I. Mytnik, *Antroponimia Wołynia w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2010, s. 231.

11 O tego typu nazwiskach w Polsce, por. W. Szulowska, *O nazwiskach typu Jakubiszyn*, [w:] *Niejedno ma imię. Prace onomastyczne i dialektologiczne dedykowane Profesor Ewie Wolnicz-Pawłowskiej*, red. E. Dziegiel i T. Korpysz, Warszawa 2013, s. 343-352.

12 E. Wolnicz-Pawłowska, *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Warszawa 1978, s. 37.

dzisiejszej Ukrainy, na Łemkowszczyźnie, w polskiej antroponimii spotykany rzadziej:

– od imion: *Pietrukaniec, Jakimiec, Ławrywianiec, Iwaniec, Chominiec, Sawiniec, Pawluniec*;

– od apelatywów: *Hołubiec, Bojaruniec, Tumaniec*;

- z sufiksem *-enia* – ten typ nazw licznie występował na Łemkowszczyźnie w XVI i XVII w., w XVIII ich liczba maleje (AŁ 48); również w XVI w. nazwy osobowe z tym sufiksem popularne były wśród Kozaków, na Żytomierszczyźnie tworzyły nawet 3% nazw¹³:

– od imion: *Karpienia, Matenia, Czenia, Mytenia*;

– od apelatywów: *Golenia, Hajduczenia, Kiszienia*;

- z sufiksem *-ina/-yna* – tworzył przede wszystkim derywaty odimienne, występuje na Zakarpaciu, częściej od patronimicznej – pełni funkcję ekspresywną:

– od imion: *Jacyna, Hrycyzna, Bazyłyzna, Kucyza*;

– od apelatywów: *Pecyza*;

- z sufiksem *-enko* – jest najpopularniejszym sufiksem w południowo-wschodniej Ukrainie, rzadki na Zakarpaciu (ČZ XXXI), spotykany również na Łemkowszczyźnie i Wołyniu:

– od imion: *Jacenko, Hrycenko, Pilipienko, Gierasimienko* (w dwu ostatnich przykładach widać wpływ fonetyki polskiej), *Onufrijenko, Wasilenko, Makarenko, Iwanczenko, Jakowszczenko, Kocenko, Tymczenko*;

– od apelatywów: *Balacenko, Krutczenko, Stupienko; Bondarenko, Stelmaszenko, Storozenko*;

- z sufiksem *-un* – derywaty z tym formantem występowały na Łemkowszczyźnie, znane są na Zakarpaciu, czasami występują na Lubelszczyźnie (AŁ 49):

– od imion: *Aleksiun, Bakun, Hałun, Łukaszun*;

– od apelatywów: *Rabczun, Szagun, Korszun*.

Zwraca uwagę fakt, iż wszystkie opisane wyżej struktury należą do kategorii nazwisk patronimicznych, a jak wiadomo, są one charakterystyczne dla antroponimii wschodniosłowiańskiej, w przeciwieństwie

13 R. J. Kersta, *Ukrajins'ka antroponimija XVI st. Čoloviči imenuwanna*, Kyjiv 1984, s. 22.

do polskiej, gdzie dominującym typem są nazwiska odmiejscowe (oraz tworzone na ich wzór nazwiska strukturalne z sufiksem *-ski*).

W nazwiskach dzisiejszych olsztynian (jak również dzisiejszych mieszkańców całego województwa warmińsko-mazurskiego) widoczne są fakty, mówiące o zmienności losu ich przodków. Ujawniają one cechy językowe, które poświadczają, iż nazwiska te musiały powstawać gdzie indziej niż miejsce zamieszkania ich współczesnych nosicieli. Zawarte w ich nazwiskach wschodniosłowiańskie apelatywa (w wyniku onimizacji) oraz imiona cerkiewne (w wyniku trasonimizacji) są też podstawami licznych nazwisk tworzonych przy pomocy różnych sufiksów nazwiskotwórczych, typowych dla antroponimii wschodniosłowiańskiej. Zdarza się również, że mamy do czynienia z hybrydami wówczas, gdy te podstawy łączone są z sufiksami typowymi dla nazewnictwa polskiego, lub odwrotnie – od ewidentnie polskich podstaw przy pomocy typowych ukraińskich sufiksów derywowane są formy nazwisk, co można uznać za przejaw wzajemnego oddziaływania obu typów nazewniczych na terenie, gdzie kiedyś wspólnie zamieszkiwali ludzie należący do różnych grup językowych i różniących się systemów antroponimicznych. W ponad 10% nazwisk współczesnych olsztynian widoczne są językowe ślady ich wschodniosłowiańskiego pochodzenia. Co więcej, kilka nazwisk o cechach językowych wschodniosłowiańskich nigdzie indziej poza Olsztynem nie występuje. Są to: *Borzoł*, *Fejedorowicz*, *Fiedzkowicz*, *Kozeriew*, *Krajuszkin*, *Kurczejko*, *Kobreńczuk*, *Michajliw*, *Mychaniuk* oraz *Nazark-Panasiuk*.

O tym, że owe antroponimy musiały przy zapisywaniu sprawiać kłopot, świadczy fakt, iż są poświadczone ich formy z różnymi wariantami fonetycznymi, np.: *Hołowenko*, *Hołowieńko* i *Hołoweńko*, a być może i spolszczony *Głowienko*; *Sedenko* i *Sedeńko*; *Snitko*, *Śnitko* i *Sznitko* i wiele innych.

BIBLIOGRAFIA

Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997.

Bystroń J. St., *Nazwiska polskie*, Warszawa 1993.

Čučka P., *Prizvyšča zakarpats'kych ukrajinciv. Istoryko-etymolohičnyj slovnyk*, Lviv 2005 [też CZ].

Kersta R. J., *Ukrajins'ka antroponimija XVI st. Čoloviči imenuvannja*, Kyjiv 1984, s. 22.

Magda-Czekaj M., *Nazwiska na -owic(z) z wybranych miast Polski od XVI do XVIII wieku [w:] Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing i M. Graf, Poznań 2010, s. 187-196.

Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2010.

SCz-P – J. Siatkowski, M. Basaj, *Słownik czesko-polski*, Warszawa 1991.

SHE – K. Rymut, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. II, Kraków 2001.

Słownik nazwisk używanych w Polsce na początku XXI w. (wersja elektroniczna), oprac. K. Rymut, Kraków 2003.

SUM IX – *Słownik ukrajins'koji movy*, t. IX, red. I. S. Nazarova, O. P. Petrovs'ka, L. H. Skrypnyk, L. A. Jurčuk, Kyjiv 1978.

Szulowska W., *Nazwiska na -ic/-icz wśród studentów Akademii Zamojskiej (1595-1781) [w:] Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim*, red. E. Wolnicz-Pawłowska i W. Szulowska, Warszawa 2000, s. 239-245.

Szulowska W., *O nazwiskach typu Jakubiszyn [w:] Niejedno ma imię. Prace onomastyczne i dialektologiczne dedykowane Profesor Ewie Wolnicz-Pawłowskiej*, red. E. Dziegiel i T. Korpysz, Warszawa 2013, s. 343-352.

Wolnicz-Pawłowska E., *Antroponimia lemowska na tle polskim i słowackim (XVI-XVIII w.)*, Warszawa 1993 [też AŁ]

Wolnicz-Pawłowska E., *Czy istnieje polskie nazwisko mieszczańskie? [w:] Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing i M. Graf, Poznań 2010, s. 269-278.

Wolnicz-Pawłowska E., *Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Warszawa 1978.

Wolnicz-Pawłowska E., Szulowska W., *Antroponimia na Kresach południowo-wschodnich*, Warszawa, 1998.

EASTERN SLAVIC ELEMENTS IN THE SURNAMES OF TODAY'S INHABITANTS OF THE WARMIAN-MASURIAN VOIVODSHIP (SPECIFICALLY SURNAMES FROM OLSZTYN)

After WW2 the territory of today's Warmian-Masurian voivodship was settled by, amongst others, Kresowiaks as well as Ukrainians (following the "Wisła" initiative). For this reason the surnames of the current inhabitants of this region show not only phonetic, but also morphological and lexical influences from Eastern Slavonic. Anthroponyms of Eastern Slavic descent amongst the residents of the capital of this region, Olsztyn, make up 9% of all the surnames that occur there.

Key words: phonetic, morphological and lexical linguistic influences, surname, anthroponym.

„Зелені леви”, „кроти” і „тхори”: прізвиська футбольних команд та їхніх уболівальників у соціолекті українських футбольних фанатів

Специфіка мовлення окремих молодіжних субкультур – соціолектів викликає щоразу більше зацікавлення в сучасному українському мовознавстві. І це дуже позитивна тенденція, адже ще донедавна „своєрідна національна жаргонофобія”, як пише у своїй монографії „Арго, жаргон, сленг” відома українська соціолінгвістка Леся Ставицька, виявлялася „не тільки у власне комунікативних аспектах, а й, на превеликий жаль, у сфері професійної та наївно-лінгвістичної метамовної рефлексії”¹.

В останні роки помітно активізувалися соціолінгвістичні дослідження, особливо вивчення міського соціолекту (праці Світлани Мартос², Людмили Кудрявцевої та Ірини Приходько³), проте ґрунтовного аналізу особливостей мовлення певних суспільних груп, які репрезентують урбаністичний простір, і надалі бракує.

Завдання цього дослідження – простежити особливості соціолекту українських футбольних фанатів – однієї з наймасовіших молодіжних субкультур в Україні, яка надзвичайно активно розвивається упродовж кількох останніх десятиліть. В Україні, як і в більшості

- 1 Л. Ставицька, *Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови*, Київ 2005, с. 14.
- 2 С. Мартос, *Сленг як складова молодіжної субкультури* [в:] „Південний архів. Філологічні науки”, вип. XXI, 2003, с. 111–114.
- 3 Л. Кудрявцева, И. Приходько, *Словарь молодежного сленга города Киева. 2300 слов и выражений*, Киев 2006.

слов'янських країн Європи, футбольне фанатство розквітло лише наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття, хоча перші спроби об'єднання навколо вболівання за улюблений клуб почалися ще у 70-80-х рр. Становленню фанатського руху в нашій державі перешкодив насамперед комуністичний режим, за якого появу будь-яких неформальних об'єднань жорстко обмежували, а також недостатня кількість інформації про фанатський рух прихильників футболу у світі.

У розвідці порушуватимуться питання специфіки фанатського соціолекту на лексичному рівні, адже саме лексичні засоби – це сутність соціолекту, основний елемент, який відрізняє мовлення окремої групи людей, пов'язаних певними суспільними зв'язками, від мовлення загалу.

Предмет дослідження – прізвиська футбольних команд, які активно функціонують у мовленні українських футбольних фанатів.

Серед прізвиськ буде проаналізовано номінації, що їх використовують футбольні уболівальники для ідентифікації команд та їхніх фанатів, та які утворено на основі найрізноманітніших асоціацій: візуальних, звукових, історичних тощо, а також трансформовані назви футбольних клубів, які стали прізвиськами, та пояснюватимуться асоціативні зв'язки, покладені в основу цих номінацій.

Аналіз прізвиськ варто розпочати з лексем, які фанати вживають для ідентифікування власної команди і команд-суперниць, а також для називання своїх фанатських угруповань та груп фанатів-супротивників. І це не випадково, адже стрижневими для спільноти вболівальників є опозиції „свої – чужі”, „ми – вони”, які є суттєвими категоріями вираження інтелектуального й емоційного ставлення до навколишнього світу. „Ми” – це вболівальники власної команди. „Вони” – це уболівальники команди-суперниці, з „чужими” треба воювати, і не у прямому сенсі, влаштовуючи бійки і розбірки (мовою фанатів – „махачі”), а насамперед на вербальному рівні. Одним із аспектів цієї словесної боротьби є творення найдошкульніших прізвиськ для супротивників.

Як вважає польська дослідниця Ева Колодзеек, „характерною рисою субкультури стадіонів, яка відрізняє їх від інших сучасних групових культур, є імператив боротьби. Можна припустити, що (...) найістотнішим, найсильнішим суспільним зв'язком, який єднає членів цієї групи є не стільки вболівання за власну команду, скільки

війна з уболівальниками команд-супротивників. Так, ніби жагу боротьби, яка панує на футбольному полі між двома футбольними командами, перенесено на їхніх уболівальників”⁴.

„Чужими”, тобто ворогами, для фанатів є насамперед команди-суперниці та їхні уболівальники. Саме вони є адресатами вигуків і скандувань, які лунають з трибун і, як правило, мають провокативний характер. На стадіоні триває словесна боротьба, яка має на меті розіграти емоції вболівальників і підготувати до сутичок, які можуть відбутися після матчу, напр.: **Хохол народився – жид заплакав!** (висловлювання фанатів київського „Динамо”, які мають прізвисько **хохли** (**хохол** – зневажлива назва українця⁵), спрямоване до фанів одеського „Чорноморця”, яких прозивають **жидами** (**жиди** – 1. те саме, що євреї; 2. образлива назва євреїв⁶) або: **Зелено-білі барви – колгоспник їх не достойний!** (текстовик фанів львівських „Карпат”, для яких зелено-білі барви є клубними, звернений до фанатів полтавської „Ворскли”, яка теж виступає в біло-зелених кольорах, а фанати інших українських футбольних клубів зневажливо називають „Ворсклу” та її фанів **колгоспниками** (**колгоспник** – член колгоспу⁷) – за першою назвою полтавської футбольної команди – „Колгоспник”, яку вона мала з 1955 до 1984 року).

Цікавими є трансформовані (найчастіше зредуковані) назви українських футбольних команд, що їх у своєму мовленні використовують фанати. Зокрема лексеми: **Зака** – футбольний клуб „Закарпаття” (Ужгород), **МетаДон** – футбольна команда „Металург” (Донецьк); **МетаЗапор** – футбольний клуб „Металург” (Запоріжжя) – утворено задля мовної економії шляхом основоскладання на базі відповідних сполучень слів. Прикладом протилежної тенденції у творенні прізвиська футбольного клубу є словосполучення **собаки Павлова** – команда „Ворскла” з Полтави (від прізвища тренера полтавців Миколи Павлова, який є однофамільцем видатного російського фізіолога Івана Павлова, який вивчав принципи фізіології вищої нервової діяльності, описав умовні та безумовні рефлекси, проводячи

4 Е. Kołodziejek, *Człowiek i świat w języku subkultur*, Szczecin 2005, s. 110.

5 *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, уклад. і голов. ред. В. Бусел, Київ-Ірпінь 2001, с. 1351.

6 *Ibidem*, с. 275.

7 *Ibidem*, с. 439.

свої досліди на собаках⁸; футболістів „Ворскли” порівнюють із піддослідними собаками).

Нерідко назви як самих команд-суперниць, так і їхніх фанатських угруповань, є образливими прізвиськами, напр.: **запори** (звукова асоціація з назвою міста Запоріжжя; від *запор* – недостатнє або нерегулярне, із затримкою, випорожнення кишечника⁹) – запорізький „Металург”; **бомжі** (**бомж** – особа без певного місця проживання¹⁰) – донецький „Металург”, який виступає на чужому стадіоні; **криві** (від першої частини назви міста Кривий Ріг) – криворізький „Кривбас”; **кרותи** (від кріт – невеликий комахоїдний ссавець, що живе під землею¹¹), **шахта** (*шахта* – система підземних споруд, де добувають корисні копалини (переважно вугілля) або проводять які-небудь роботи, та будівель на поверхні; тільки підземна частина споруд такого призначення¹²), **терикон** (*терикон* – конусоподібний насип порожньої породи на поверхні землі біля шахти, копальні¹³) – донецький „Шахтар”; **метаглисти** (звукова асоціація з назвою „Металіст”; від *метал* – зредукованої форми назви команди „Металіст” та *глист* – черв’як, що паразитує в організмі людини і тварини¹⁴), **метал** (скорочена форма команди „Металіст”), **хаммери** (звукова асоціація з назвою міста Харків; *хаммер* (від Hummer) – назва американського армійського позашляховика¹⁵), **хорьки, тхори** (теж звукова асоціація з Харковом; від російського *хорьок* – укр. тхір – хижий звірок родини куницевих з коштовним пухнастим хутром¹⁶) – харківський „Металіст”; **татари** (однослівна форма від *кримські татари* – корінні мешканці Кримського півострова; *татари* – назва різних тюркських, монгольських та інших племен¹⁷) – сімферопольська „Таврія”; **менти** (*мент* –

8 Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії, <http://uk.wikipedia.org>, [03.02.2013].

9 *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, *op.cit.*, с. 321.

10 *Ibidem*, с. 59.

11 *Ibidem*, с. 466.

12 *Ibidem*, с. 1391.

13 *Ibidem*, с. 1241.

14 *Ibidem*, с. 185.

15 Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії, <http://uk.wikipedia.org>, [03.02.2013].

16 *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, *op.cit.*, с. 1278.

17 *Ibidem*, с. 1232.

жаргонне найменування міліціонера; назва вказує на те, що товариство „Динамо” було об’єднанням колективів фізкультури і спорту правоохоронних органів) – київське „Динамо”.

На адресу уболівальників суперника, як правило, лунають вигуки, що мають на меті принизити, висміяти їх та команду, за яку вони вболівають: *Оболонь – фігове пиво!* (до уболівальників київської „Оболони”, спонсором якої є виробник українського пива та безалкогольних напоїв – корпорація „Оболонь”); *Запахло смаженим хорьком!*; *Від вас тхне!* (до фанатів харківського „Металіста”, яких називають **хорьками, тхорами** (відомо, що морфологічною ознакою тхорів є те, що вони мають специфічний запах¹⁸); *Дави бандер!* (до фанів львівських „Карпат”, яких іменують **бандерами** (від прізвища провідника українських націоналістів Степана Бандери)); *Ваше місце в мавзолі!* (до уболівальників маріупольського „Іллічівця”, яких прозивають **внучатами Ілліча, іллічівцями, іллічами, ленінцями** (від патронімічної назви Ілліч, утвореної від імені Ілля¹⁹); назва команди перегукується з назвою Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча, який спонсорує футбольний клуб; (патронім у назві металургійного заводу походить від імені комуністичного діяча Володимира Ілліча Ульянова-Леніна). Нерідко тексти, спрямовані до сектора фанатів-гостей містять вульгаризми як один зі способів мовного вираження негативних емоцій: *Türk domuz uzakta Avrupa'dan!* (*Турецькі свині, забирайтесь геть з Європи!*) (до фанатів турецького „Галатасарая”). Це суттєво відрізняє такі тексти від тих, що спрямовані до власної команди, де вульгарні слова не використовуються: *Чи є в отарі леви?* (уболівальники „Карпат” до футболістів свого клубу, незадоволення діями яких нераз супроводжується вигуками з трибун: „Вівці!”).

Серед інших назв фанатських угруповань різних українських команд у соціолекті футбольних фанатів функціонують найменування, які нерідко дублюють неофіційні назви чи прізвиська футбольних клубів, проте є нейтральними: **азовці** (мешканці населених пунктів на узбережжі Азовського моря, насамперед маріупольці) – фанати

18 Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії, <http://uk.wikipedia.org>, [03.02.2013].

19 *Власні імена людей. Словник-довідник*, уклад. Л. Скрипник, Н. Дзятківська, за ред. В. Русанівського, Київ 1996, с. 229.

маріупольського „Іллічівця”; **бобри** (від *бобер* – великий водяний (річковий гризун), що дає цінне хутро²⁰); ця тварина є офіційним талісманом київських динамівців) – фани київського „Динамо”; **волиняки** (*волиняки* – те саме, що волиняни; волиняни – жителі Волині або ті, що родом із Волині²¹) – фанати луцької „Волині”; **ворскляни** (мешканці населених пунктів над рікою Ворскла, насамперед полтавці) – фанати полтавської „Ворскли”; **гірники** (від *гірник* – робітник гірничої промисловості²²) – уболівальники донецького „Шахтаря”; **дніпряни** (мешканці міста Дніпропетровська, яке самі вони називають Дніпром; дніпропетровські фанати скандують *Команда з Дніпра!*) – фани дніпропетровського „Дніпра”; **каноніри** (від *канонір* – гармаш²³; гармаш – майстер, який виготовляв і обслуговував гармати; те саме, що гарматник²⁴); **каштанчики** (асоціація з гербом Києва, на якому зображений каштан) фанати київського „Арсенала”; **кримчани** (*кримчани* – мешканці Криму²⁵) – фанати сімферопольської „Таврії”; **леви, зелені леви** (асоціативний зв'язок із назвою міста Львів; від *лев* – великий хижий звір родини котячих²⁶) та *зелений* – один із клубних кольорів карпатівців) – фанати львівських „Карпат” (відповідно – *левенята* (від *левеня* – маля лева²⁷) – юні уболівальники „Карпат”); **леополітанс** (мешканці Леополіса (від латинської назви Львова) – фани футбольного клубу „Львів”; **металурги** (від *металург* – фахівець із металургії²⁸) – фанати запорізького „Металурга”; **пивовари** (від *пивовар* – той, хто варить пиво; бровар²⁹) – фани київської „Оболоні”; **таврійці** (мешканці Таврії – Кримського півострова) – фанати сімферопольської „Таврії”; **ультрамариноси** (від ультрамарин – мінеральна яскраво-синя фарба³⁰) – уболівальники одеського „Чорноморця”.

20 *Великий тлумачний словник сучасної української мови, op. cit.*, с. 57.

21 *Ibidem*, с. 155.

22 *Ibidem*, с. 183.

23 *Ibidem*, с. 413.

24 *Ibidem*, с. 174.

25 *Ibidem*, с. 465.

26 *Ibidem*, с. 482.

27 *Ibidem*, с. 482.

28 *Ibidem*, с. 521.

29 *Ibidem*, с. 758.

30 *Ibidem*, с. 1293.

Чи не найбільшу групу прізвиськ футбольних команд та їхніх уболівальників становлять колористичні найменування, утворені від назв офіційних клубних кольорів, у яких виступають футбольні команди. У соціолекті українських футбольних фанатів колористичні прізвиська є дуже функціональними та частотними. У таких назвах поєднано, здебільшого, два або три кольори, наприклад: **зелено-білі** та **green-white** – це львівські „Карпати”; **оранжево-чорні, помаранчево-чорні** – донецький „Шахтар”; **біло-сині** та **white-blue** – київське „Динамо”; **жовто-сині** – харківський „Металіст” та ужгородське „Закарпаття”; **біло-червоні, біло-малинові** – луцька „Волинь”; **жовто-чорні** – чернівецька „Буковина”; **синьо-біло-голубі, синьо-біло-блакитні** – дніпропетровський „Дніпро”; **біло-зелені** та **white-green** – полтавська „Ворскла”; **чорно-сині, ультрамаринові** та **ultra marines** – одеський „Чорноморець”; **червоно-жовто-чорні** – запорізький „Металург”; **червоно-білі** – криворізький „Кривбас”; **червоно-сині** – київський „Арсенал”; **біло-червоно-сині** – сімферопольська „Таврія”; **синьо-золоті** – футбольний клуб „Львів”; **чорно-білі** та **black-white** – луганська „Зоря”; **оранжево-сині** – маріупольський „Іллічівець”; **жовто-чорні** – охтирський „Нафтовик”; **жовто-зелені** – тернопільська „Нива”; **зелено-малинові** – футбольний клуб „Харків”³¹. Вагомість клубних **барв** підтверджується у текстах скандувань і пісень, які звучать на стадіонах, наприклад у заряді фанатів львівських „Карпат”: **Зелено-білі** наші кольори. Ми непереможні – шаблі догори³².

Барви клубу є священними для спільноти уболівальників. Вони пов’язані з історією, традиціями певної команди і постійно за нею закріплені. Випадки зміни *клубних кольорів* чи символіки команди є надзвичайно рідкісними і не знаходять розуміння й підтримки серед уболівальників. Наприклад, фанати полтавської „Ворскли” апелювали до власників клубу стосовно повернення старої емблеми і барв клубу такими *текстовиками*: *Скільки емблем не малюйте, кращої за неї немає!* та **Зелено-білі** назавжди!³³. Подібно футбольні фанати київського „Динамо” вимагали повернення старої

31 http://fanat.ua/info/fans/articles/futbol-nyj_fanatizm_24427.html [20.02.2013].

32 <http://fckarpaty.com.ua> [31.01.2013].

33 <http://www.ultras.org.ua> [20.02.2013].

емблеми команди, вивісивши банер, на якому була лише велика синя літера **Д** на білому полі та напис: *Нічого зайвого!*³⁴. Для футбольних фанатів *кольори клубу* є надзвичайно важливими під час організації підтримки улюбленої команди на стадіоні.

Для творення колористичних прізвиськ українських футбольних команд узято до уваги або природні особливості певної частини України (наприклад, зелень карпатських гір – у кольорах львівських „Карпат”, руді та чорні терикони Донбасу – у барвах донецького „Шахтаря”, ультрамарин моря – у колористиці одеського „Чорноморця”) або історичні традиції (луцька „Волинь” прізвисько **малиново-білі** отримала через кольори герба Волині, ужгородська „Говерла” – **жовто-сині** – через кольори герба Закарпаття).

Підсумовуючи, варто сказати, що серед прізвиськ, які уболівальники використовують для ідентифікування футбольних клубів та їхніх фанатів, можна виокремити дві групи номінацій: 1) назви фанатських угруповань та команд, за які вони вболівають, із позитивною конотацією, якщо йдеться про своїх, та 2) назви футбольних клубів та їхніх фанатів із негативною конотацією, коли мова про команди-суперниці та їхніх фанатів. Наприклад, уболівальники львівських „Карпат” свою команду та її фанатів називають **зеленими левами**, а суперники – **бандерами**, фани донецького „Шахтаря” йменують своїх улюбленців **гірниками**, а вболівальники з інших міст – **кротами**, **шахтою** чи **териконом**; фанати полтавської „Ворскли” називають своїх футболістів **ворсклянами**, а фанати-суперники – **колгоспниками** чи **собаками Павлова**; уболівальники київського „Динамо” називають свою команду **динамівцями** чи **киянами**, а суперники – **ментами** і **хохлами**; фанати „Таврії” йменують своїх гравців **таврійцями** чи **кримчанами**, а фанати команд-суперниць – **татарами**; фани маріупольського „Іллічівця” звать гравців своєї команди **азовцями**, а суперники – **іллічами**, **іллічівцями**, **ленінцями**, **внучатами Ілліча** тощо.

В основу номінацій-прізвиськ футбольних команд та їхніх фанатів покладено як цілком об’єктивні асоціації, пов’язані з офіційними кольорами команд, у яких виступають гравці клубу (**зелено-білі** – львівські „Карпати”, **синьо-золоті** – футбольний клуб „Львів”);

34 <http://www.ultras.com.ua> [20.02.2013].

специфікою регіону, з якого походить команда (**оранжево-чорні** – донецький „Шахтар”, **ультрамаринові** – одеський „Чорноморець”), а також суб’єктивні, зокрема, випадкові звукові асоціації, які нерідко лежать в основі образливих номінацій (**запори**, **МетаЗапори** – запорізький „Металург”, **метаглисти**, **хорьки**, **хаммери** – харківський „Металіст”).

Високу частотність функціонування прізвиськ футбольних команд засвідчують специфічні тексти фанатського фольклору – скандування, гасла, заряди, текстовики та пісні.

ЛІТЕРАТУРА

- Великий тлумачний словник сучасної української мови*, уклад. і голов. ред. В. Бусел, Київ-Ірпінь 2001.
- Власні імена людей. Словник-довідник*, уклад. Л. Скрипник, Н. Дзятківська, за ред. В. Русанівського, Київ 1996.
- Кудрявцева Л., Приходько И., *Словарь молодежного сленга города Киева. 2300 слов и выражений*, Киев 2006.
- Мартос С., *Сленг як складова молодіжної субкультури* [в:] „Південний архів. Філологічні науки”, вип. XXI, 2003, с. 111–114.
- Ставицька Л., *Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови*, Київ 2005.
- Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії, <http://uk.wikipedia.org>, [03.02.2013]
- <http://www.ultras.com.ua> [20.02.2013]
- <http://www.ultras.org.ua> [20.02.2013]
- http://fanat.ua/info/fans/articles/futbol-nyj_fanatizm_24427.html [20.02.2013]
- <http://fckarpaty.com.ua> [31.01.2013]

Kołodziejek E., *Człowiek i świat w języku subkultur*, Szczecin 2005.

“Green lions”, “moles”, “polecats” – the nicknames of football teams and their fans in the social dialect of Ukrainian football fans

In this article a theme group of words is described which is actively functioning in the social dialect of football fans. This group includes the nicknames of Ukrainian football teams and their fans. Nicknames used by football fans for the identification of Ukrainian teams and their fans have been analysed. Also it has been clarified that these denominations have been created on the basis of various associations, both objective and subjective. Transformed football club names converted into nicknames have been considered. Associative links – visual, audio, historical - which became the foundation of such denominations have been explained as well. Among these nicknames two groups of denominations stand

out: 1) names of fan groups and teams which they support, with positive connotations, when the point is about being one's “own”, and 2) the names of football clubs and their fans with negative connotations, when the speech is about rival teams and their fans. A high frequency of football teams' nicknames functioning in specific texts of fans' folklore has been ascertained.

Key words: social dialect of Ukrainian football fans, nickname of a football team, fan folklore, association (audio, visual), connotation (positive, negative).

Критерії кваліфікації та структура категорії валентності

Сучасний етап розвитку граматики позначений активним студіюванням мовних одиниць, з-поміж яких центральне місце належить реченню. У новітній лінгвістичній літературі зазвичай наголошують на тривимірній його спеціалізації – формально-синтаксичній, семантико-синтаксичній та комунікативній, що принципово відрізняється від традиційного опису реченневих конструкцій, спрямованого переважно на дослідження їхньої формальної організації. Повноту презентації речень на зазначених трьох підрівнях синтаксичного ярусу мови забезпечить передовсім виразний акцент на вивченні їх у функційному, когнітивно-комунікативному та прагматичному аспектах, що дасть змогу не тільки зосередити увагу на нових властивостях реченневих побудов та їхніх компонентів, а й вирізнити категорії, які не були предметом традиційного вивчення. У цьому вимірі цікавою постає проблема опису категорії валентності, що має стосунок до структурування простих семантично та формально елементарних речень. У світовому та українському мовознавстві маємо низку праць, які засвідчують зацікавлення вказаною категорійною величиною. Значний внесок у розбудову теорії розгляданої категорійної одиниці зробили Л. Теньєр, С. Кацнельсон, С. Кибардіна, М. Степанова, Г. Гельбіг. В україністиці семантико-синтаксичний аспект валентності найпотужніше представлений у лінгвістичних студіях І. Вихованця, А. Загнітка, М. Мірченка, Т. Масицької, О. Межова та ін. У фокус уваги цих дослідників переважно потрапляє дієслівна валентність, морфологічне оформлення та кількість зумовлених його валентною перспективою субстанційних синтаксем. У сучасному мовознавстві, крім валентності дієслів як генетично первинних маркерів зазначеної категорії, предметом дослідження виступає також валентний

потенціал невербоцентричних класів слів – прикметників, прислівників, числівників, іменників. Указаної проблеми торкаються К. Городенська, Н. Кавера, А. Кендюшенко, В. Тимкова, І. Пасічник та ін. Запропонована ними класифікаційна модель валентності переважно стосується її семантико-синтаксичного різновиду. Потреба поглибленого всебічного осмислення категорії валентності дієслова та невербоцентричних частиномовних класів слів, розмежування її непохідного і похідного характеру, формально-синтаксичних ознак, графемного членування та якнайповнішої інвентаризації засобів вираження, що ґрунтується на принципово нових теоретичних засадах функційно-категорійної граматики, зумовлюють актуальність обраної теми.

Пошук шляхів продуктивного й переконливого тлумачення валентності дає підстави аналізувати її як міжрівневу категорію української мови, що відбиває властивість ознакового слова регулювати кількісно-якісний склад передбачених його семною структурою залежних компонентів, маркованих іменниками з конкретно-предметним значенням і разом із категорією відмінка бере активну участь у побудові речення. Функційну багатовекторність валентності визначає її зв'язок із трьома мовними рівнями – лексико-семантичним, синтаксичним та морфологічним. Лексико-семантичний аспект як ієрархічно вершинний у цій тріаді окреслює глибинні семантичні чинники й відбиває категорійне частиномовне значення, а також індивідуальне лексичне значення опорного слова, репрезентуючи в такий спосіб різні ступені узагальнення семантики. Зв'язок валентності із синтаксичним ярусом мови особливо виразний за розгляду його в двобічній інтерпретації – семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній. Виділювані на основі першої ознаки компоненти формують глибинну структуру реченневих побудов, а на основі другої – поверхневу. Семантико-синтаксична природа валентності зумовлює розмежування валентно пов'язаних і невалентно поєднаних мовних одиниць, що, на переконання І. Вихованця, становлять дві полярних зони сполучуваності¹. Залежно від структурно закріпленого місця іменника в реченні та діапазону його семантико-синтаксичних функцій валентність буває лівобічною (відкриває позицію суб'єкта) і правобічною (заповнюють об'єктна, адресатна,

1 І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 109.

інструментальна й локативна синтаксеми). Однією з диференційних ознак семантико-синтаксичної валентності є її стосунок до понять активність/пасивність, унаслідок взаємодії активної валентності опорного слова та пасивної валентності залежних слів відбувається валентна сполучуваність компонентів речення. Конститутивну особливість формально-синтаксичної валентності, яка, за спостереженнями С. Кацнельсона, „дуже важлива для опису характерологічних особливостей конкретної мови”², становлять синтаксичні зв’язки й виділювані на їхньому ґрунті компоненти речення. Формально-синтаксичну структуру простих елементарних речень моделюють обов’язковий предикативний зв’язок (форма координації) і валентно мотивований підрядний зв’язок (форма керування). Для регульованих підрядним синтаксичним зв’язком компонентів характерна експліцитна чи імпліцитна реалізація, що лежить в основі вирізнення облігаторного та факультативного типів валентності й відповідно облігаторних і факультативних компонентів. У сучасній українській літературній мові граемний вияв семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної валентностей зазвичай збігається. У такому разі кількість залежних семантико-синтаксичних субстанційних синтаксем відповідає кількості формально-синтаксичних членів речення. Порушення кореляції між двома зазначеними типами валентності простежуємо за умови, коли зумовлена валентною перспективою мовна одиниця на формально-синтаксичному підрівні має імпліцитний вияв. Слушну думку з цього приводу висловив І. Вихованець: „Предикатові (у типовому вияві це дієслово) з семантичного погляду не властиво мати нульову валентність (тобто відсутність сполучуваності з назвами предметів – іменниками), тоді як із формально-синтаксичного погляду аргумент-іменник може мати нульове вираження”³.

Міжрівнева категорія валентності має перспективу для вивчення її в морфологічному плані, оскільки прогнозує заповнення відкритих предикатом позицій відмінками, розмежовуючи їх за ступенем функційної спеціалізації. Морфологічний аспект також зумовлює частиномовну класифікацію ознакових слів, які неоднаково

2 С. Кацнельсон, *К поняттю типов валентности* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1987, с. 22.

3 І. Вихованець, *Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови* [в:] „Українська мова”, № 2, 2012, с. 6.

відбивають природу зазначеної категорії. Кваліфікація валентності з огляду на первинні маркери, які „узгоджуються із завданням мовленнєвої комунікації і підпорядковані реалізації ситуативно-прагматичних настанов”⁴, і вторинні засоби вираження передбачає її поділ на непохідну, що у своєму первинному вияві стосується дієслівної граматики, і похідну, притаманну транспонованим прикметникам, прислівникам, числівникам та іменникам. За функціонування вторинних її носіїв вона виявляє ознаки міжчастиномовної транспозиції, яка має своїм опертям концепцію функційної еквівалентності мовних компонентів. Специфіку міжривневої категорії валентності відбиває її графемне членування, що ґрунтується на диференціації слів за їхніми валентними можливостями.

Непохідна валентність дієслова як генетично первинного її носія в семантично елементарному простому реченні відповідно структурована, безпосередньо підпорядковуючи сім графем – графему одновалентності (*Лиси Рекс <...> **завчить**...* (П. Мах); *Богданко **козакує**...* (В. Шевчук); *Доцвітали конвалії...* (В. Симоненко); *Султана **лихоманило*** (Ю. Мушкетик)), графему двовалентності (*Нестор **відчинив** вікно* (Р. Іваничук); *Ждан <...> **сердився** на Кайдана* (Ю. Мушкетик); *Софія **кохала** чоловіка...* (Ю. Мушкетик)), графему тривалентності (*...селяни **б'ють** ломами кригу...* (Г. Тютюнник); *...хазяї <...> його <...> **частували** обідом...* (В. Шевчук)), графему чотиривалентності (*Я <...> листа матері **написала*** [ручкою – Н. К.] (П. Колесник); *Уляна <...> **відрізала*** [ножем. – Н. К.] *окраєць від хлібини* (Г. Тютюнник)), графему п'ятивалентності (*З вокзалу він **поїхав** на таксі до лікарні* [через місто. – Н. К.] (П. Колесник); *...Шинкарі **викотили*** [козакам. – Н. К.] *з підвалів* [на вулицю. – Н. К.] *бочки...* (Ю. Мушкетик)), графему шестивалентності (*Харч лебедям* [жінка. – Н. К.] *возила велосипедом* [від будинку. – Н. К.] [до озера. – Н. К.] (П. Загребельний)) і графему семивалентності (*...Подарунки* [людям. – Н. К.] *везли* [возами. – Н. К.] *братчики* [з Москви. – Н. К.] [через села. – Н. К.] [у Київ. – Н. К.] (Р. Іваничук)). Залежно від значеннєвого діапазону їхніх функційних репрезентантів розглядані графеми окреслюють різну кількість субстанційних позицій, передбачених валентним потенціалом опорного предиката. Водночас за наявністю обов'язкової

4 А. Загнітко, *Основи еволюції граматичних категорій* [в:] „Мовознавство”, № 5, 1991, с. 8.

лівобічної суб'єктної синтаксеми, прогнозованої дієсловом, вони виявляють деяку спільність. До низки диференційних ознак категорії валентності дієслова варто зарахувати здатність предикатів дії маркувати всі грамеми цієї мовної величини, а предикатів процесу й стану – тільки грамеми одновалентності та двовалентності.

У сучасній українській літературній мові міжрівнева категорія валентності притаманна неverbsцентричним класам слів, що набувають дієслівних валентних ознак унаслідок позиційної рухливості, пов'язаної з переміщенням їх у предикативну позицію. Найбільші перспективи до транспозиційного використання мають синтаксично вербалізовані прикметники, які за цією ознакою перебувають найближче до дієслова. Уживання їх у дієслівній зоні стосується не лише зміщень функційного діапазону, але й категорійної трансформації. До засобів експлікації категорії валентності транспонованих прикметників належать предикати власне-якісної ознаки, предикати якості-відношення та якісно-модальні предикати, що мають різний ступінь предикативної закріпленості й обсяг семантико-синтаксичної валентності. Оскільки вони прогнозують поєднання мінімально з одним залежним компонентом, а максимумно – з трьома, то це уможливорює кваліфікацію структури валентності прикметника як триграмемної.

Граему одновалентності моделює найбільша група предикатів власне-якісної ознаки, семантична природа яких відкриває лише одну лівобічну валентну позицію суб'єкта. До засобів вираження одновалентності належать прикметники звичайної міри якості та похідні форми, що репрезентують безвідносний (недостатній і надмірний) ступінь вияву ознаки й категорію суб'єктивної оцінки, напр.: *Світ безмежний...* (М. Мартинюк); *...Темрява теж була червонувата* (В. Шевчук); *Озеро широчезне...* (О. Гончар); *Я був ще маленьким...* (І. Пільгук).

Граема двовалентності вказує на збільшення валентних позицій, прогнозуючи наявність двох компонентів – лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного, для кожного з них характерне специфічне семантичне наповнення й морфологічне маркування. Двомісна валентна рамка притаманна предикатам власне-якісної ознаки, якості-відношення та якісно-модальним предикатам, від семантичної своєрідності яких залежить облігаторність чи факультативність об'єктного компонента: *Wi-Fi шкідливий для (дитячого)*

організму (Високий замок, 2011); ...**Я буду <...> найуважніша** з учениць... (Р. Горак); **А військо мені потрібне...** (В. Малик). З поміж зазначених трьох типів ознакових слів, що експлікують граему двовалентності, домінують ступеньовані предикати якості-відношення. За типового функціонування їм притаманна підвищена валентна спроможність, що ґрунтується на певних семантичних зрушеннях й експлікує явище актантної деривації.

Найпериферійніша за семантичною розгалуженістю та способом мовного втілення граема тривалентності, змодельована обмеженою кількістю предикатів власне-якісної ознаки. Транспоновані прикметники, що реалізують цю граему, структурують реченнєві побудови з облігаторними суб'єктом й об'єктом та напівоблігаторним адресатом, облігаторним суб'єктом і двома факультативними синтаксемами з об'єктним значенням, а також з облігаторним суб'єктом і двома об'єктами, один із них (з обмежувальною, уточнювальною семантикою) має факультативний вияв у мовленні, пор.: ...**Венеціанець винен <...>** [державі. – Н. К.] **двісті тисяч дукатів...** (П. Загребельний); **Я ні в чому не винен перед князем** (В. Малик); **Він чимось схожий на татарина...** (Ю. Мушкетик).

Репрезентантами своєрідного вияву явища асиметрії в мові є транспоновані у вербальну площину прислівники. Виконуючи роль предиката, вони виступають маркером синкретичних лексико-граматичних властивостей, пов'язаних із подвійною прислівниково-дієслівною природою. Синтаксичні зрушення аналізованих транспозитів сигналізують про похідний характер властивої цим компонентам міжривневої категорії валентності. За наявністю вказаної ознаки прислівникова валентність виявляє деяку спільність із прикметниковою. Однак попри таку близькість до валентності транспонованих прикметників аналізована категорія істотно відрізняється від неї тим, що утворює не триграмемну, а двограмемну модель. Закріплення спрямованих у дієслівну сферу прислівникових форм за однією з двох граем – граемою одновалентності чи граемою двовалентності мотивує їхня внутрішня семантична розгалуженість та функційна спеціалізація. До виражальних засобів, притаманних граемі одновалентності, належать прислівникові предикати власне-стану, які потребують тільки суб'єкта, що вказує на особу чи предмет як пасивних носіїв ознаки: **Янушеві зробилося млосно...** (М. Вінграновський); ...**Полк напозотові** (Л. Костенко); **У печері було тихо...** (М. Вінграновський). Ширший

діапазон мовних ресурсів характерний для грамеми двовалентності. Домінанту її маркерів становлять прислівникові предикати власне-стану та стану-відношення: *...Видно їм Кирилівку...* (В. Шевчук); *Найвільготніше з поміж усіх велотуристам, (які без зусиль, упродовж години, відвідують усі об'єкти)* (Експрес, 2010). Грамему двовалентності реалізують також предикати стану з модальним відтінком необхідності. Зазначені компоненти відкривають дві валентних позиції – суб'єктну й об'єктну: *І воза мені не треба* (М. Вінграновський).

У сучасній українській літературній мові дієслівну граматичну спеціалізацію мають спрямовані у вербальну площину числівники, що з поміж усіх невербоцентричних репрезентантів міжривневої категорії валентності утворюють найпериферійніший тип. Подібно до валентного потенціалу транспонованих прислівників відчислівникові синтаксичні деривати також пов'язані з двома граматичними значеннями – грамемою одновалентності та грамемою двовалентності. У вказаній граемній ієрархії центральне місце посідає одноваленість, яку експлікують предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки, що прогнозують сполучуваність із лівобічною суб'єктною синтаксемою. Спеціалізованими засобами її вираження є родовий (у реченнях із предикатами кількісної ознаки) і давальний (у реченнях із предикатами кількісно-вікової ознаки) відмінки, напр.: *Пастухів було п'ятеро...* (Ю. Мушкетик); *...Батькові було шістдесят сім...* (М. Вінграновський). Морфологічними маркерами предикатів кількісної ознаки виступають усі семантичні розряди числівників, а на позначення предикатних синтаксем кількісно-вікової ознаки функціонують переважно власне-кількісні числівникові форми, рідше – дробові. Порівняно з одновалентністю грамема двовалентності позначена периферійністю, оскільки її формальний вияв пов'язані з мовними одиницями так званого перехідного різновиду, зокрема ступеньованими прислівниково-числівниковими компонентами *більше, менше, найбільше, найменше*, які за значеннєвими параметрами наближуються до транспонованих у дієслово власне-числівників, а з огляду на словотвірні особливості виявляють стосунок до прислівників міри і ступеня. Вони маркують змінну квантитивну ознаку, здатну виявлятися неоднаковою мірою в різних предметах, тобто констатують „кількісну перевагу одних із них над

іншими або меншу кількість одних порівняно з іншими”⁵. На семантико-синтаксичному підрівні розглядані компаративні та суперлативні лексеми корелюють із предикатами кількості-відношення, які реалізують свою потенційну спроможність за допомогою двох субстанційних синтаксем – суб’єктної та облігаторно чи факультативно представлені об’єктної: *Дівчат **більше** від хлопців; Яблунь **менше** від груш; Яблунь **було найбільше** з усіх дерев; Студентів **було найменше** серед присутніх*. Конструкції з компаративними прислівниково-числівниковими одиницями, подібно до речень, які репрезентують граему одновалентності, засвідчують співвідносність семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної валентностей. На відміну від них у поверхневій структурі речень із предикативно вжитими суперлативами правобічна позиція керованого компонента переважно зредукована, хоч, безперечно, на глибинному рівні йдеться про її наявність. Тобто на формально-синтаксичному підрівні простежуємо зменшення компонентного складу, передбаченого семантико-синтаксичною валентністю вербалізованих прислівниково-числівникових предикатів. Таке порушення граматичної регулярності засвідчує невідповідність конструкцій глибинного і поверхневого рівнів, структурованих аналізованими синтаксичними транспозитами. Експлікація граеми двавалентності не власне-числівниками, а одиницями перехідного різновиду увиразнює морфологічне обмеження числівника порівняно з іншими іменними частинами мови й підкреслює його периферійний статус у граматичній системі української мови.

Ознака похідності категорії валентності характерна для вторинних морфологічно оформлених віддієслівних та відприкметникових іменників, яких у *Словнику української мови в 11-ти томах* зафіксовано понад 3000. Особливість цих компонентів полягає в тому, що вони внаслідок морфологічної субстантивації набувають граматичних характеристик слів із власне-предметним значенням і водночас зберігають валентний потенціал твірних лексем. Опис вторинних дериватів із проекцією на їхню семантичну природу й функційну перспективу реалізувати залежні позиції лежить в основі розмежування валентності віддієслівних іменників, якій

5 К. Городенська, *Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості* [в:] „Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки”, № 5, 2002, с. 25.

притаманний семиграмемний вияв (одновалентність, двовалентність, тривалентність, чотиривалентність, п'ятивалентність, шестивалентність і семивалентність), і валентності відприкметникових іменників, модельованій трьома грамемами (одновалентністю, двовалентністю та тривалентністю). Специфіка похідних слів полягає й у тому, що всі валентно мотивовані ними позиції субстанційних синтаксем правобічні, тоді як суб'єктна синтаксема, регульована сполучувальними можливостями твірних дієслів і предикативних прикметників, експлікує лівобічну сферу. В українській мові віддієслівні деривати позначенні частковою нівеляцією валентних позицій, порівняно з вихідними дієслівними формами. Цим вони відрізняються від предикативно вжитих прикметників, прислівників і числівників, у яких відбувається посилення цих ознак. Кваліфікаційні параметри вторинних субстантивів увиразнює також формальний вияв залежної субстанційної синтаксеми. Роль суб'єктної доміанти виконують родовий та орудний відмінки, що, крім основної суб'єктної семантики, містять нашарування додаткових супровідних значень: **Тупіт драгунів лунає знову і знову...** (Б. Лепкий); **Дослідження [С. М. Гершензоном. – Н. К.] вірусу поліедру шовкопряду розпочалося наприкінці 50-х років** (Біотехнологія, 2009).

В українській мові найуживаніші та значні щодо кількісного складу віддієслівні іменники – репрезентанти граем одновалентності, двовалентності та тривалентності; полівалентні деривати, яким притаманна часткова нівеляція їхніх валентних позицій, функціонують рідше. Одновалентні похідні компоненти потребують тільки правобічного контекстного партнера – суб'єкта: **...рпіння** *возів*, **<...> гелготання й кудкудакання** *птиці*, **кувікання** *свиней...* (П. Загребельний). Граема двовалентності відповідно до сполучувальних можливостей її маркерів охоплює суб'єктну позицію й одну з трьох субстанційних позицій – об'єктну, інструментальну чи локативну: **...любов** [матері. – Н. К.] *до Ждана* (В. Малик); **...гра** [Гордія Гладкого. – Н. К.] *на скрипці* (І. Пільгук); **...перебування** [Івана Франка. – Н. К.] *в Лоліні...* (Р. Горак). В оточенні тривалентних віддієслівних іменників перебувають суб'єкт, об'єкт, а також адресат чи інструменталь. Компонент із суб'єктним значенням часто має імпліцитний вияв, аби уникнути вживання двох субстантивів в орудному відмінку. Нульове вираження може мати й інструментальна синтаксема. Аналізовані сполуки трансформаційно пов'язані з пасивними реченневими побудовами, напр.: *Послання вручене*

було Ізяславові папськими послами (П. Загребельний) → **вручення** папськими послами послання Ізяславові; Одарка <...> відрізувала ножем хлібину (Г. Тютюнник) → Хлібина відрізувана ножем → **відрізування** хлібини ножем (правильна сполука) і відрізування хлібини Одаркою ножем (логіко-граматична помилка).

Подібно до поданих структур інструментальна чи суб'єктна синтаксема еліміновані й в інших синтаксичних одиницях, що відповідно до валентної специфіки віддієслівних лексем, які моделюють грамеми чотиривалентності, п'ятивалентності, шестивалентності й семивалентності, пов'язані з орудним відмінком. Наявність обох субстанційних компонентів зумовила б логіко-граматичну неправильність конструкції. Грамема орудного, що функціонує в сполуках досліджуваного різновиду, позначена семантико-синтаксичним синкретизмом. З огляду на змістові параметри її дериваційної бази вона може мати суб'єктно-інструментальне чи інструментально-суб'єктне значення. Синтаксичні одиниці, змодельовані полівалентними віддієслівними дериватами, зазвичай трансформаційно пов'язані з пасивними реченневими побудовами.

Грамема чотиривалентності в реченні прогнозує наявність таких семантичних залежних партнерів: 1) суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія. Периферійну зону структурує інструментальна синтаксема. За її наявності формально нівельована суб'єктна синтаксема, напр.: Оксана написала листа подрузі ручкою → Лист написаний подрузі ручкою → **написання** подрузі листа ручкою; 2) суб'єкта, що зазвичай має нульове вираження, інструменталія, двох об'єктів: зі значенням предмета як цілого і як його частини: Дідусь відрубував гілку від дерева сокирою → Гілка відрубана від дерева сокирою → **відрубування** гілки від дерева сокирою; 3) суб'єкта та трьох локативів: Діти бігли із парку до школи доріжкою → **біг** дітей із парку до школи доріжкою. Наявність п'яти залежних іменників характеризує грамему п'ятивалентності, формально представлену віддієслівними субстантивами, що переважно вказують на переміщення. Вони потребують: 1) суб'єкта, об'єкта, адресата, двох локативів (із семантикою вихідного та кінцевого пунктів руху): **пересування** чоловіком шафи дружині з кабінету до передпокою; 2) суб'єкта, інструменталія (на позначення засобу пересування) та трьох локативів: **Приїзд** Целіни [поїздом. – Н. К.] [з Перемишля. – Н. К.] у Львів [через Судову Вишню. – Н. К.] (знову викликає у Франка неспокій) (Р. Горак). У мовленні не всі

зазначені компоненти мають лексичне вираження. Грамема шестивалентності окреслює в реченні суб'єктну, об'єктну, інструментальну, адресатну та дві локативні субстанційні позиції: [Сірко. – Н. К.] *перевіз* [конем. – Н. К.] [братові. – Н. К.] з (батьківського) двору [на горб. – Н. К.] (рублену) комору (Ю. Мушкетик) → Рублена комора перевезена Сірком братові з батьківського двору на горб → **перевезення** Сірком братові з (батьківського) двору на горб (рубленої) комори. Грамему семивалентності маркують вторинні іменники зі значенням переміщення, руху, які потребують суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія, що вказує на засіб дії, та трьох локативів (зі значенням вихідного й кінцевого пунктів руху та шляху руху): Завод експортує підшипники замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → Підшипники експортовані заводом замовникові з Луцька до Угорщини через Ужгород → **експортування** заводом підшипників замовникові з Луцька до Угорщини через Ужгород; Завод **експортує** підшипники замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → Підшипники експортовані замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → **експортування** підшипників замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород.

Міжрівневу категорію валентності відприкметникових іменників структурують три грамеми – грамема одновалентності, грамема двовалентності, грамема тривалентності. Функційну перспективу їхніх репрезентантів зумовлює змістова основа опорного деривата. Значну частину відприкметникових субстантивів становить клас одновалентних слів, які відкривають тільки суб'єктну позицію: ... **Відвага та мужність** фронтовиків (мають стати прикладами патріотизму для нинішньої молоді) (Дзеркало тижня, 2011); (Воля!) <...> **гучність** трембіти (М. Олійник). Двовалентні вторинні компоненти реалізують свою валентність через дві облігаторних синтаксеми – суб'єктну та об'єктну: **Подібність** ланцетника до безхребетних (полягає в розвитку первинної, а потім вторинної порожнини тіла в процесі онтогенезу) (Біологія); **Здатність** людини до підприємництва (дозволяє їй перетворювати цікаві ідеї на реальність) (Г. Дмитренко); **Байдужість** Целіни до Франка (була вражаюча) (Р. Горак). Грамему тривалентності експлікують відприкметникові іменники, що формують такі типи синтаксичних побудов: 1) з облігаторним суб'єктом і двома факультативними об'єктами: ...**Вина** Мазепи за злочин [перед царем. – Н. К.] (в першу

чергу паде на нього)... (Б. Лепкий); 2) із суб'єктом і власне-об'єктом – облігаторними синтаксемами та факультативним об'єктом часто з уточнювальним значенням, напр.: ...**вдячність** [Чечеля. – Н. К.] (отсим) лицарям (батурунським) [за відвагу. – Н. К.] (Б. Лепкий); ...(Тішить) **схожість** Зорини на маму <...> і видом-ліпотою, і щедрістю... (Д. Міщенко).

Отже, функційний вияв міжрівневої категорії валентності пов'язаний із двома граматичними зонами: центральною та периферійною, що ґрунтуються відповідно на первинній (непохідній) та вторинній (похідній) її сферах. Внутрішня структура непохідної дієслівної категорії валентності становить семантико-граматичну вісь, на якій найпростіше організовані одновалентні дієслова, що маркують граему одновалентності, а максимально граничний вияв пов'язаний із семивалентними ознаковими словами на позначення дії, які моделюють граему семивалентності. У класифікаційній сітці репрезентантів непохідної внутрішньоієрархізованої валентності перебувають транспоновані прикметники, прислівники, числівники та морфологічно оформлені віддієслівні та відприкметникові субстантиви. Рангова вершинність притаманна валентності транспонованих прикметників, найбільш наближеній до непохідної дієслівної, периферійну зону структурує валентність віддієслівних субстантивів.

ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988.

Вихованець І., *Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови* [в:] „Українська мова”, № 2, 2012, с. 3-10.

Городенська К., *Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості* [в:] „Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки”, № 5, 2002, с. 23-26.

Загнітко А., *Основи еволюції граматичних категорій* [в:] „Мовознавство”, № 5, 1991, с. 7-14.

Кацнельсон С., *К поняттю типов валентности* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1987, с. 20-32.

Criteria for the qualification and the structure of the valence category

The article is devoted to the theoretical grounds of the interlevel status of categories of valence as integral linguistic values associated with several grammatical areas, defining peculiarities of their structure. Differential features and the peculiarities of grammeme splitting in the interlevel category of valence have been determined; its connection with the lexical, semantic, syntactical and morphological levels of a language has been emphasised. We have differentiated between non-derivative verbal valence and the valence of declined adjectives, numerals and derived (verbal and adjectival) nouns, which are of a derivative character.

Key words: interlevel category, non-derivative valence, derivative valence, grammeme, transposition, verbalization, predicate.

Особливості синтаксичної залежності в структурі простого речення

Одним із важливих проблемних питань функційного синтаксису є всебічний аналіз структури речення, його компонентного складу і семантичного змісту. В синтаксичній системі сучасної української мови реченнєві компоненти, які формують різну синтаксичну залежність, утворюють формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну просту елементарну реченнєву структуру, що властива для всіх модифікацій реченнєвих конструкцій. Синтаксична залежність є складовою частиною теорії залежності, яка охоплює сполучуваність як міжрівнєву категорію стосовно лексичних, морфологічних, словотвірних одиниць, валентність, дистрибуцію та інтенцію. Аналіз синтаксичної залежності в структурі простого речення сконцентрований на дослідженні семантичних ознак синтаксичних компонентів речення, зокрема детальне вивчення залежностей заслуговує на увагу через диференційне функційне вираження, що сформоване лексичним значенням предиката. О. Селіванова, виокремлюючи актуальні напрями сучасної лінгвістики, слушно наголошує: „Функціональний підхід передбачає аналіз множинної функціональної природи мовних явищ, виходячи з їхньої семантики, структури, взаємодії з іншими одиницями, категоризації, функціонування у мовленні”¹. Це вмотивовує актуальність розгляду синтаксичної залежності в її функційному вираженні в структурі простого речення. Новий підхід до вивчення реченнєвих конструкцій, який пов’язаний з граматикую залежностей, вважаємо перспективним для дослідження проблематики функційного синтаксису.

Концептуальне тлумачення граматичних явищ із позиції теорії залежності належить Л. Теньєру. У фундаментальній монографії

1 О. Селіванова, *Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд)*, Київ 1999, с. 89.

Основи структурного синтаксиса вчений досліджує ієрархію синтаксичних зв'язків, спираючись на теорію залежностей. Дослідник вважає, що найголовнішим у реченні є синтаксичні зв'язки, які встановлюють між словами відношення залежності. На його думку, кожен зв'язок „...об'єднує якийсь вищий елемент з елементом нижчим”². Структура речення у Л. Теньєра схарактеризована як сукупність відношень залежностей між його компонентами. В. Гак вважає: „Ідея залежності в синтаксисі не є новою, вона активно використовувалася в російському синтаксисі. Також вона була представлена й у французьких авторів: Баллі, Дамурета і Пішона, Сеше. Останній виділяє в реченні два типи залежностей: „головний – залежний член” і „суб'єкт – предикат”. Але Теньєр із ідеї залежності зробив провідний принцип синтаксису”³. Вчений слушно відзначає, що синтаксична теорія Л. Теньєра є основою для розробки граматики залежностей, теорії валентності, семантичного синтаксису, відмінкової граматики⁴.

В українському синтаксисі проблематика теорії залежностей пов'язана з концепцією функційної граматики і найбільш вагомо представлена в дослідженнях І. Вихованця⁵. Серед сучасних досліджень у цій галузі провідне місце займають праці А. Загнітка, Й. Андерша, К. Городенської, Н. Іваницької, М. Плющ, К. Шульжука, М. Мірченка, М. Степаненка та інших мовознавців. Розгляд усіх особливостей синтаксичних залежностей синтаксичних одиниць спрямований на вирішення ряду актуальних проблем як простого, простого ускладненого, так і складного речень⁶.

Під поняттям синтаксичної залежності слід мати на увазі формування предикатом у реченневих конструкціях залежних синтаксем відповідної семантики, напр.: *написати* (що?), (кому), (чим?). Усі залежно зумовлені позиції репрезентують один перебіг події або її вияв, напр.: *Ти вибудуй для себе автостраду*

2 Л. Теньєр, *Основи структурного синтаксиса*, Москва 1988, с. 24.

3 В. Гак, *Л. Теньєр и его структурный синтаксис* [в:] Л. Теньєр, *Основи структурного синтаксиса*, Москва 1988, с. 11.

4 *Ibidem*, с. 6.

5 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.; *Idem*, *Грамматика української мови. Синтаксис*, Київ 1993.

6 Т. Масицька, *Теорія залежностей у сучасному синтаксисі* [в:] „Волинь філологічна: текст і контекст. Актуальні проблеми сучасного мовознавства”, вип. 14, 2012, с. 133–144.

(Д. Павличко); *Лічить мати втрати* (Б. Стельмах); *А ми лежимо серед трав запашних...* (О. Гончар). Функціонування у реченнях незалежних компонентів засвідчує їхню семантичну нелементарність, напр.: *Відпусти гріхи, Великий Боже, пройдами ошуканому люду* (Б. Олійник); *Лине рідним краєм лебедина згря* (Д. Чередниченко); *Хто вірує в уста мої нежживі?* (І. Чернецький); *Над моєю душею, над листком Кобзаря захід сяє вишнево* (П. Перебийніс). Наприклад, введення у речення: *...їхній старий садок нагадує Катрусі церкву* (Є. Гуцало) слів *їхній, старий* перетворює семантично елементарне речення у семантично неелементарне, оскільки слова *їхній, старий* зазнають переміщення з власне-предикативної позиції в атрибутивну: *...садок нагадує Катрусі церкву* = *Садок їхній* + *Садок старий* + *Садок нагадує Катрусі церкву*. А. Загнітко вказує: „...проблема семантичної елементарності / нелементарності перетинається з послідовним розмежуванням предикатних і непередикатних слів. Предикатними слід вважати ознакові слова, більшість із яких відкривають певну кількість місць для учасників ситуації і переважно виражають властивості та відношення. Непередикатні знаки позначають предмети або їх аналоги і в силу цього не можуть відкривати позицій для залежних елементів, пор.: *вишивання, ліс, чекання, мудрість, здатний, спроможний, віднести* – предикатні лексеми і *дівчина, стіна дерево, хвоя* – непередикатні лексеми. Організаційним центром сполучення повинен бути певний предикатний знак, а непередикатний знак може виконувати лише роль учасника”⁷. У дослідженні синтаксичної системи мови, зважаючи на суттєві відмінності двох структур однакових речень, зокрема формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної, варто сконцентрувати увагу на формально-синтаксичній та семантико-синтаксичних залежностях. Це зумовлено тим, що структурна організація речення і його компонентів залежать передусім від семантики предиката. Семантичний тип предиката формує реченнєву структуру, визначає типи залежностей компонентного складу речення і дає змогу простежити різноманітні варіанти семантичних і синтаксичних моделей речення. Аналіз синтаксичної залежності спрямований на виявлення різних функцій слів у реченнєвій структурі. Це один із різновидів функційного підходу, який, на думку

7 А. Загнітко, *Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011, с. 358.

І. Вихованця, передбачає розмежування формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій, синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень⁸.

У сучасній синтаксичній теорії речення розглядають як багато-аспектну синтаксичну одиницю, як комплекс декількох незалежних підсистем, тому в ньому необхідно розрізняти формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти⁹. Спираючись на формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення, варто виокремити синтаксичну залежність, яка вказує на функційне вираження компонентів речення, і диференціювати її відповідно до структурних рівнів реченневих конструкцій на формально-синтаксичну залежність, семантико-синтаксичну залежність та темо-ремну взаємозалежність.

Формально-синтаксична залежність у формально-синтаксичній структурі речення характеризує особливість синтаксичних зв'язків, семантико-синтаксична залежність у семантико-синтаксичній структурі речення вказує на характер семантико-синтаксичних відношень. Формально-синтаксична і семантико-синтаксична залежності не ізольовані одна від одної. В структурі речення вони перебувають у складних взаємовпливах. З-поміж їхніх ознак варто вирізнити: нетотожність, різнобічну спрямованість, паралельне функціонування і специфічність вияву в різних синтаксичних одиницях (словосполученні, простому реченні, простому ускладненому реченні, складному реченні). Одну з цих нетотожностей становить, на аргументовану думку Л. Теньєра, те, що синтаксичні зв'язки (у нашому розумінні – формально-синтаксичні залежності) спрямовані від підпорядковуючого елемента до підпорядкованого, а семантичні зв'язки (у нашому розумінні – семантико-синтаксичні залежності) – від підпорядкованого елемента до підпорядковуючого¹⁰. Розглядаючи питання про взаємовідношення між формально-синтаксичною структурою і змістом, дослідник підкреслював: „... структурний і семантичний плани не залежать один від одного. Але ця незалежність має силу лише в теорії. На практиці ж ці два плани паралельні, оскільки у структурного плану нема іншого призначення, крім того, щоб зробити можливим вираження думок – об'єктів

8 І. Вихованець, *Нариси з ...*, с. 4-5.

9 І. Вихованець, *Граматика ...*, с. 54.

10 Л. Теньєр, *Основи ...*, с. 54.

семантичного плану. Між цими планами нема тотожності, але є паралелізм. Цей паралелізм виявляється у зв'язках. Точніше кажучи, поряд із структурними зв'язками є зв'язки семантичні, що співвідносяться з ними у регулярний спосіб¹¹. Формально-синтаксична автономність речення, виокремлення його в контексті від інших речень зумовлена чітким ступенем його внутрішньої формальної організації.

Формально-синтаксична залежність пов'язана з формально-синтаксичною структурою речення, її формують синтаксичні зв'язки. Аналізуючи синтаксичні зв'язки між словами і реченнями, А. Загнітко стверджує: „Синтаксичні зв'язки характеризуються певним формальним вираженням, вони можуть корелювати / некорелювати з певними синтаксичними відношеннями, тобто є синтаксичними знаками (формами, категоріями). Носіями і виразниками синтаксичних категорій постають синтаксичні одиниці – синтаксичне слово (словоформа), словосполучення, речення. Між цими синтаксичними одиницями і встановлюються відповідні синтаксичні зв'язки (синтаксичні відношення), наприклад, відношення підрядності, сурядності”¹². Формально-синтаксичні залежності функціонують у всіх типах речень: простому, простому ускладненому, складному. На думку К. Шульжука, „...системні відношення між синтаксичними одиницями можна дослідити в такій послідовності: складне багатокomпонентне речення – складне елементарне речення – просте ускладнене речення – просте неускладнене речення – словосполучення. В такому разі відбувається згортання конструкцій”¹³. Формально-синтаксичну структуру простого речення утворюють предикативна взаємозалежність (взаємозалежність підмета і присудка), підрядна одnobічна залежність, сурядна взаємозалежність, опосередкована підрядна залежність, подвійна залежність. Формально-синтаксична залежність у простому елементарному та неелементарному (ускладненому) реченнях диференціює основні типи синтаксичного зв'язку – взаємозалежність, двобічна залежність (предикативний зв'язок), одnobічна залежність

11 *Ibidem*, с. 53.

12 А. Загнітко, *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2008, с. 13.

13 К. Шульжук, *Багатоаспектні виміри речення* [в:] „Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету”, вип. 15, 2007, с. 5.

(прислівний підрядний зв'язок, детермінантний підрядний зв'язок), взаємнезалежність (сурядний зв'язок), подвійна залежність (факультативний опосередкований підрядний зв'язок).

У простому реченні взаємозалежність (двобічна залежність) між підметом і присудком утворює структурну основу речення. Взаємозалежність притаманна усім двоскладним елементарним реченням. Двоскладні елементарні прості речення можуть бути сформовані тільки з головних членів речення – підмета і присудка, що поєднані найголовнішим у структурі простого речення предикативним зв'язком, напр.: *А я кричу...* (Д. Павличко); *Я жду* (В. Вовк); *...Був я смішним...* (М. Сом); *А камінь не тріснув* (І. Чернецький); *Старий посміхнувся* (І. Жиленко). На думку І. Вихованця, „це найтипівіша репрезентація простого речення”¹⁴. М. Плющ, аналізуючи конструктивні компоненти – форми слів, вказує на їхнє вираження предикативних відношень, що властиве тільки реченню¹⁵. Підмет і присудок є граматично взаємозалежними – за допомогою особливої форми дієслова, узгодженої в теперішньому і майбутньому часі та в наказовому способі в числі й особі, а в минулому часі і в умовному способі – в числі і в роді. Двобічна залежність поєднує два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного, і здатна створювати речення незалежно від наявності інших формально-синтаксичних залежностей, напр.: *Виблискують зіниці* (Л. Гонтарук); *Мовчить дівча* (О. Гончар); *Відцвітуть абрикоси...* (В. Штинько); *Чоловічок скривився...* (В. Шевчук). Двобічний напрямок синтаксичної залежності відмежовує предикативний зв'язок від інших типів синтаксичного зв'язку. На відміну від двоскладної формально-синтаксичної структури, яка репрезентована підметом і присудком, односкладна формально-синтаксична структура представлена не диференційованим на підмет і присудок головним членом речення. В односкладних реченнях предикативна взаємозалежність функціонує в усіченому (згорнутому) вигляді, послідовно виражаючи формою єдиного головного члена синтаксичний час, спосіб, особу. Другий головний член речення, що співвіднесений з підметом або присудком, має нульову форму вираження, напр.: *Бережім до згину Пісню лебедину!* (Д. Чередниченко); *Тиша. Вечір. Зоря*

14 І. Вихованець, *Грамматика ...*, с. 12.

15 М. Плющ, *Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні*, Київ 2011, с. 18.

(П. Перебийніс); *Марне час не марнуйте* (Г. Чубач); *...у Веймарі вечоріло...* (І. Жиленко); *Світає...* (Р. Кудлик); *Усе, здається, відчутти можу...* (В. Терен); *Чоловікам не заздрила ніколи* (С. Йовенко). Головний член односкладного речення не залежить від жодного іншого члена речення, утворюючи без допомоги інших компонентів структурну основу речення. Йому притаманні диференційні і синтаксичні ознаки: а) входить у структурну схему елементарного простого односкладного речення як єдиний його головний член; б) містить у собі модально-часову характеристику речення; в) співвіднесений з присудком або підметом двоскладного речення; г) виражений спеціалізованими морфологічними формами – одноособовими дієсловами, називним відмінком іменника, предикативними прислівниками. Складений прислівниковий головний член односкладного речення, виражений присудком, вимагає синтаксично залежного іменникового члена речення у формі давального відмінка. Для нього є типовою лівобічна позиція залежного компонента, напр.: *Тобі холодно?* (О. Гончар).

В розширеній формально-синтаксичній структурі простого елементарного речення функціонує однобічна залежність підрядного зв'язку, яка зумовлює виділення другорядних членів речення, напр.: *Де загубили долю чумаки?* (Н. Стефурак); *Я слухала тебе* (В. Штинько); *Іван Петрович знову натиснув долонею на Катрине плече* (Є. Гуцало). У простому елементарному реченні однобічна залежність підрядного зв'язку реалізована граматичними формами компонентів реченневих структур.

Формально-синтаксичну структуру простого неелементарного речення також ускладнюють залежні приіменникові другорядні члени речення, напр.: *Аналіз словотвірних норм у контексті національно-культурних орієнтацій має передусім знаковий характер...* (І. Фаріон); *Вони йшли потолоченими житами* (Є. Гуцало); *Півень клював налуцене жито...* (Є. Гуцало); *...Витоптали землю клятті яничари* (Б. Стельмах); *А стара наша груша ...сипонула на грішну землю обважнілими мідними грушками* (П. Перебийніс); *...Немовлят у білих льолях приносять бусли до коліски...* (І. Чернецький).

Однобічна залежність детермінантного підрядного зв'язку функціонує в простому неелементарному реченні. Вона вказує на зв'язок детермінантів з підметово-присудковою основою речення, напр.:

Увечері череда вертає з поля в село (Є. Гуцало); **Ось ми ждемо відльоту в порту Ханеда...** (О. Гончар); **Під час великої перерви** вибігли ми з школи на толоку (О. Гончар); **Щодня** на круг клав пуп'янки живої глини (А. Глушак).

Взаємозалежність сурядного зв'язку здатна поширювати (ускладнювати) просте речення новими членами речення. Її виражають сурядні сполучники та їхні еквіваленти (єднальні, зіставні, протиставні, протиставні, розділові, приєднальні, пояснювальні), які поєднують в простому неелементарному реченні однорідні члени речення. Система сполучників, які створюють ряди однорідних членів, в українській мові досить розгалужена. Більшість сполучників багатозначні, тому не можуть бути єдиним засобом вираження формально-синтаксичних взаємозалежностей між членами речень. Вибір сполучника зумовлений характером взаємозалежності, напр.: *Мій родовід починається від стрункої ялиці і мосяжного дзвона* (В. Вовк); *Над земні марноти і печалі прихили десницю всеутішну* (Б. Олійник); *...Вона ж свою душу і тіло дала йому в руки* (В. Гужва); *...Свою пісню і вдачу взяв я з малку у нього* (М. Сингаївський); *...В капілярах вільно шуміла донорська кров чи непам'ять природи* (В. Базилюк). Іноді взаємозалежність виражена безсполучниково та інтонацією переліку, напр.: *Усе життя ліпив макітри, кухлі, горцики* (А. Глушак). На противагу взаємозалежності і однобічній залежності, на базі яких у простому елементарному реченні виділяють головні і другорядні члени речення, взаємозалежність не вносить якісних змін у структуру речення, оскільки тільки модифікує просте елементарне речення у просте неелементарне через уведення до його структури нових членів речення, однорідних у формально-синтаксичному плані з уже наявними головними чи другорядними членами речення.

Подвійна залежність (факультативний опосередкований підрядний зв'язок) функціонує в неелементарному простому реченні, яке можливо трансформувати в елементарну просту конструкцію, напр.: *У Нідерландах узаконили евтаназію, **тобто** милосердне вбивство* (Л. Костенко) = *У Нідерландах узаконили евтаназію + У Нідерландах узаконили милосердне вбивство*.

Семантико-синтаксична структура речення вказує на домінуючу роль предиката в реченні. Про це свідчить відмінність

семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структур речення. У формально-синтаксичній структурі речення підмет і присудок виступають як взаємозалежні члени реченнєвої конструкції, пов'язані предикативним зв'язком. Другорядні члени предметного значення залежать від присудка. Семантико-синтаксичну структуру елементарного простого речення утворюють семантико-синтаксичні відношення між предикатом і синтаксемами, що формують семантичну залежність у реченнєвих конструкціях¹⁶. Семантико-синтаксична структура речення відмінна від формально-синтаксичної структури тим, що всі семантичні залежності у реченнєвій структурі залежать від предиката. Предикат із залежними від нього субстанційними синтаксемами утворює елементарне з семантико-синтаксичного погляду речення. У реченнєвих конструкціях кожний компонент має чітку функцію: предикат є центральним компонентом у семантико-синтаксичному аспекті речення, який організує його внутрішню структуру, а предметні компоненти визначені семантичним типом предиката, його здатністю формувати семантико-синтаксичну залежність функціонують як обов'язкові синтаксеми структурної основи речення. Так предикат дії утворює у реченнєвій конструкції агентивну семантико-синтаксичну залежність, напр.: *Назустріч по шосе **простували** його **учні*** (Є. Гуцало); ***В. Стефаник** <...> **списував** цілі купи паперу* (І. Фаріон); *Увечері **швець** таки **лагодив** паркана* (В. Шевчук);

предикат процесу – семантико-синтаксичну залежність суб'єкта процесу, напр.: *А там десь **дівчата** під сонцем гарячим водою **чекали** в полі* (М. Сом); ***Засвітилися** радісно дідові **очі***... (В. Шевчук); *А **я залишуся стояти**...* (Т. Коломієць);

предикат стану – семантико-синтаксичну залежність суб'єкта стану, напр.: *...**дівчата** ж мене **любили*** (М. Сом); ***Ти** його **любиши?*** (В. Шевчук);

предикат всеохопного процесу – семантико-синтаксичну залежність суб'єкта всеохопного процесу, яка у реченнях переважно має імпліцитне вираження, напр.: *...через це й **холоднішає**...* (В. Шевчук); *З-під обрії помітно **світає**...* (О. Гончар); *Повинно б уже **розвиднитись**...* (О. Гончар), хоча іноді спостерігаємо також

16 Т. Масицька, *Функційні типи семантичних залежностей у структурі простого речення* [В:] „Українська мова”, № 2, 2012, с. 29–31.

експліцитне вираження залежності суб'єкта всеохопного процесу, напр.: - **Ні, воно таки дніє...** (О. Гончар);

предикат якісного стану – семантико-синтаксичну залежність суб'єкта якісного стану, напр.: **Осінній ліс був легкий і прозорий од жовтого листя** (Є. Гуцало); **Зараз вони посварені** (В. Шевчук); **Дорога в цих місцях стає справді високою...** (О. Гончар);

предикат кількісного стану – семантико-синтаксичну залежність суб'єкта кількісного стану, напр.: **Дітей у Шурки було двоє: дівчинка чотирнадцяти років і хлопчик дванадцяти** (В. Шевчук) **...А всіх їх, престарілих дівчат, було на кутку шестеро...** (В. Шевчук);

предикат стану-відношення – семантико-синтаксичну залежність стану-відношення, напр.: **...Йому (Отаві) вперше в житті стало страшно від близькості жінки** (А. Загребельний); **...Мені було прикро в їхньому товаристві...** (О. Гончар).

У простому елементарному з семантичного погляду реченні семантико-синтаксична залежність спрямована від підпорядкованого (залежного) компонента до підпорядковуючого (опорного), вираженого переважно дієслівним предикатом. У таких реченнях можна виділити лише субстанційні (предметні) семантичні залежності, які передають значення предметності. Предикат займає визначальну позицію в побудові реченневих конструкцій і здатний формувати семантико-синтаксичну залежність, яку варто диференціювати на суб'єктну, напр.: **...Був я смішним і милим** (М. Сом); **А камінь не тріснув** (І. Чернецький); **А хлопчакі проснуться пізніше...** (М. Сингаївський); об'єктну, напр.: **Відчинила мила віконниці...** (Л. Горлач); **Цвіт ломикаменю дробить скелі** (Т. Коломієць); **Дівчата мене любили...** (М. Сом); адресатну, напр.: **Відказали сестри йому в тузі** (Б. Олійник); **Відішли мені лист у конверті з блакитного неба** (Т. Коломієць); інструментальну, напр.: **...Жінка... різала гострим ножем для коханого шинку...** (В. Гужва); **...Залопотіли блакитними крильми переполохані янголи** (П. Перебийніс); **Не підважу його руками на похилі рамена** (В. Базилевський); **А Чугайстри живицею кору обсмолили...** (М. Влад) і локативну, напр.: **Між містечками Тетієвом і Животовом нема села для пана Івана** (І. Драч); **А хлопчакі... йтимуть у Татри...** (М. Сингаївський); **В яким селі на Україні нема калини!** (О. Лупій); **На гніздо мого лісу білого синя птаха не сяде** (В. Базилевський); **І на долоню вилився із глека дзвінкоголосий**

сонцесяйний струмінь (Л. Череватенко). Погоджуємося з думкою О. Межова, який вказує: „Семантичні компоненти, залежні від семантичної природи предиката, можуть мати експліцитне або імпліцитне вираження, а також кілька можливих репрезентантів”¹⁷. Відповідно до організації реченневої структури семантико-синтаксична залежність функціонує в експліцитному та імпліцитному вираженні. Зокрема у реченнях: *Яків Несторович кашлянув...* (Є. Гуцало); *...Вона (Тамара) помахала бабусі рукою* (О. Гончар); *...Він уже викотив із гаража мотоцикла...* (В. Слапчук) суб’єктна, об’єктна, адресатна, інструментальна та локативна (вихідний пункт руху) залежності функціонують експліцитно; у реченнях: *Розчинив двері* (І. Жиленко); *...Не рви сорочки на грудях* (Р. Кудлик) агентивна семантико-синтаксична залежність має імпліцитне вираження; *Напиши мені лист на безкрайому аркуші...* (Т. Коломієць) агентивна і інструментальна семантико-синтаксичні залежності мають імпліцитне вираження; *...Між картоплею й житом... я біжу* (В. Гей); *Я прийду до вас <...> Тим шляхом...* (І. Драч) локативна семантико-синтаксична залежність початкового і кінцевого пункту руху має імпліцитне вираження; *Ти приїхав не з іншого міста* (В. Штинько) локативна семантико-синтаксична залежність кінцевого пункту і шляху руху та інструментальна семантико-синтаксична залежність на позначення засобу пересування виражені імпліцитно.

Отже, синтаксична залежність у простому реченні спрямована на детальний аналіз формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної залежностей, які відповідно функціонують у формально-синтаксичній та семантико-синтаксичній структурах простого речення. У простому реченні формально-синтаксична залежність реалізована синтаксичними зв’язками і представлена взаємозалежністю (двобічною залежністю), однібічною залежністю, взаємозалежністю, подвійною залежністю. Семантико-синтаксична залежність у семантико-синтаксичній структурі речення виражена семантико-синтаксичними відношеннями і репрезентована суб’єктною, об’єктною, інструментальною, адресатною і локативною залежністю. У простому реченні синтаксична залежність як складова частина граматики залежностей вказує на функційну взаємодію реченневих компонентів.

17 О. Межов, *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012, с. 16.

ДЖЕРЕЛА

Гравітація взаємності. Антологія сучасної української поезії, Луцьк 2013.

Гончар О., *Вибране*, Харків 2008.

Гуцало Є., *Пролетіли коні*, Київ 2008.

Загребельний П., *Диво*, Харків 2005.

Костенко Л., *Записки українського самашедшого*, Київ 2011.

Слапчук В., *Сліпий дощ*, Київ 2003.

Шевчук В., *Роман юрби : хроніка „безперспективної” вулиці (1972-1991)*, Київ 2009.

Фаріон І., *Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей)*, Івано-Франківськ 2013.

ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.

Вихованець І., *Граматика української мови. Синтаксис*, Київ 1993.

Гак В., *Л. Теньер и его структурный синтаксис* [в:] Л. Теньер, *Основы структурного синтаксиса*, Москва 1988, с. 5–21.

Загнітко А., *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2008.

Загнітко А., *Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011.

Масицька Т., *Функційні типи семантичних залежностей у структурі простого речення* [в:] „Українська мова”, № 2, 2012, с. 24–33.

Масицька Т., *Теорія залежностей у сучасному синтаксисі* [в:] „Волинь філологічна: текст і контекст. Актуальні проблеми сучасного мовознавства”, вип. 14, 2012, с. 133–144.

Межов О., *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012.

Плющ М., *Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні*, Київ 2011.

Селіванова О., *Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд)*, Київ 1999.

Теньер Л., *Основы структурного синтаксиса*, Москва 1988.

Шульжук К., *Багатоаспектні виміри речення* [в:] „Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету”, вип. 15, 2007, с. 3–7.

Special characteristics of syntactic dependency in the structure of a simple sentence

The article highlights research into the special characteristics of syntactic dependency in the structure of a simple sentence. It is shown that syntactic dependency is an integral part of the dependency theory which refers to combinability as level-to-level relationships among lexical, morphological and word-forming units and involves valence, distribution and intention in the syntax as well. The analysis of syntactic dependency in the structure of a simple sentence focuses on the semantic characteristics of the syntactic components of a sentence. Syntactic dependency has been graded as formal syntactic dependency and semantically syntactic dependency. Their functional manifestations have been described in sentence structures. The fact that the theory of dependency has crucial importance for the process of the detailed specifications of all components, which are formed by a single predicate semantics, in the formal-syntactic and semantic-syntactic structure of sentences was proved.

Key words: simple sentence, dependency theory, syntactic dependency, formal syntactic dependency, semantically syntactic dependency.

Прикметникові предикати в українській і польській мовах

Аналіз семантичної організації простого речення передбачає розгляд функцій окремих синтаксем, мережі системних відношень між ними, синтаксичних властивостей граматичних класів слів. Дослідження семантико-синтаксичної структури речення неможливе без звернення до таких термінів, як „предикація”, „предикативність”, „предикат”. При цьому предикація розуміється як віднесення змісту речення до дійсності, натомість предикативність – це граматичне втілення предикації. Основним носієм предикативності виступає предикат, аналогом якого у двоскладному реченні є присудок. Застосування зіставно-типологічного методу при аналізі українських і польських речень дає можливість встановити еквівалентні співвідношення між спорідненими мовами, розглянути спільні та відмінні тенденції функціонування тих чи тих компонентів висловлювання.

Входження однієї з основних частин мови - прикметника у структуру присудка є природним, оскільки таким чином реалізується потенційна предикативність цієї частини мови¹. На думку О. Вольф, „предикація – це провідна функція прикметника, у цій функції прикметник, поруч із дієсловом, займає центральне місце”². Водночас у слов'янських мовах, у тому числі в українській і польській, ад'єктив не може самотійно, без дієслівної зв'язки (експліцитно чи імпліцитно вираженої), виконувати функцію присудка, оскільки не має граматичних засобів вираження предикативності – часу

1 І. Кононенко, *Прикметник у слов'янських мовах*, Київ 2009, с. 12.

2 Е. Вольф, *Грамматика и семантика прилагательного (на материале иберо-романских языков)*, Москва 1978, с. 179; пор. також: М. Szurpuczyńska, *Opis składniowy polskiego przymiotnika*, Toruń 1980, s. 40, 585.

та модальності, тому прикметник входить тільки у присудки складної будови – іменний та дієслівний.

Найбільш поширеним типом присудка, одним із компонентів якого є прикметник, в обох мовах є іменний складений присудок типу *cop Adj*, напр.: укр. **Вулиці безкраї** (В. Сосюра); пол. ...*Żal w sercu był nietrwały* ... (J. Chmielewska). Ад'єктив у цій позиції виступає комунікативним центром повідомлення. Дієслово-зв'язка у межах такого присудка свідчить про предикативний характер ознаки.

Водночас зв'язка є формальним посередником між підметом і присудком. У польській мові підмет – особовий займенник 1-ої та 3-ої особи звичайно опускається, напр.: пол. **Byłem wtedy mały jak muszelka...** (K. I. Gałczyński). При цьому речення кваліфікується як повне. Таким чином, функціональне навантаження присудка зростає. Він є не тільки носієм предикативності, номінацією ознаки предмета, але і сам називає цей предмет, пор.: пол. – **Jesteśmy bezradni...** (T. Nowakowski) // укр. Ми **безпорадні**. У польській мові в теперішньому та майбутньому часі особові займенники інколи з'являються, у минулому часі вони практично не вживаються, напр.: пол. ...**On jest bezczelnie głupi...** (B. Prus) // укр. Він **безмежно дурний**; пол. ...**Był wesóły, rozmowny...** (B. Prus) // укр. Він **був веселим, балакучим**. Особове закінчення польської дієслівної зв'язки може приєднуватися до підмета або іменної частини присудка. Речення з такими компонентами вважаються рівнозначними реченням зі зв'язкою³, напр.: **Tyś kochana; Dobrzyście sobie**. Замість українських займенників 2-ої особи *ти, ви* в польській мові здебільшого вживаються слова *pan, pani*, які в такому використанні вважаються займенниками⁴, пор., напр.: пол. – **Czy jest pan tego pewny?** (S. Mrozek) // укр. Чи **ви в цьому впевнені?**

Отже, дієслівна зв'язка є засобом створення модально-часової парадигми речення. Основним модальним значенням дієслівної зв'язки є реальність / нереальність ознаки, яка передається за допомогою дієслівної категорії способу дії й має визначені формальні показники в кожній із мов: укр. – **Якби він був розумний**,

3 *Encyklopedia języka polskiego*, Warszawa, Kraków 1999, s. 270.

4 M. Łaziński, *O panach i paniach: polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa*, Warszawa 2006.

такого б не сказав (Г. Тютюнник); пол. ...*Rumieniec stał się całkiem purpurowy* (J. Iwaszkiewicz).

Склад та семантика зв'язок в українській і польській мовах зближені, пор., напр.: укр. *бути, бувати, стати, зробитися*; пол. *być, mieć, zostać, stać się, robić się*. Залежно від ступеня збереження у значенні зв'язки певних сем, модальних характеристик та від загальної предикативної семантики моделі дієслівні зв'язки поділяють на абстрактні (неповнозначні; власне граматичні), власне зв'язки та напівповнозначні зв'язки⁵.

Абстрактні зв'язки передають семантику існування (екзистенціальної ознаки). До них належать укр. *бути, становити, являти* // пол. *być, służyć za, zostać, mieć* та ін., напр.: укр. *Він [дід] був високий і худий...* (О. Довженко); пол. *Agata jest bardzo ważna...* (J. Twardowski). Основною зв'язкою у складеному іменному присудку виступає укр. *бути* // пол. *być*. Саме її в лінгвістичній літературі називають ідеальною, „чистою”, оскільки дієслово тут нейтралізує своє лексичне значення. Ця зв'язка не має також модальної та видової семантики, а передає лише час і спосіб.

На особливу увагу заслуговують речення, в яких указується на теперішній час, а, отже, на певну сталість протікання ознаки. В українській мові матеріально виражена зв'язка *є* використовується передусім у стилістично обмежених реченнях, зокрема, в науковому та діловому стилях, а також у регіонально обмеженому мовленні (передусім у Західній Україні); ширше вживання цієї зв'язки в її експліцитному вираженні стає однією з тенденцій сучасного українського мовлення. У польській мові зв'язка *jest (sq)* є облігаторною.

Проте часом і в польській мові зв'язка теперішнього часу може бути матеріально не вираженою (нульовою, імпліцитною): *Dzień taki szczęśliwy* (Cz. Miłosz). Для українського мовлення таке вживання є нормативним, пор.: *А він дивився на неї, думав, що вона молода* (Є. Гуцало). У польській мові зв'язка є нульовою передусім у стилістично забарвлених реченнях, пор., напр.: *Paweł spokojny, nie wadził nikomu* (A. Fredro); *Gra nie warta świeczki* (прислів'я). Винятковість польських конструкцій із нульовою зв'язкою знаходить своє відображення у польській мовознавчій традиції, згідно

5 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 69; К. Шульжук, *Синтаксис української мови*, Київ 2004, с. 79.

з якою вони часто розглядаються не як окремі речення, а як еквіваленти речень (*równoważnik zdania, oznajmienie*)⁶.

У польській мові зустрічаються синонімічні конструкціям з експліцитною чи імпліцитною зв'язкою *być* речення зі зв'язкою *mieć*, використання якої змінює структуру речення, причому присудок залишається іменним складеним, пор.: ...*Żywa kobieta w niewodzie, Twarz miała jasną...* (A. Mickiewicz) – *Twarz kobiety była jasna*. В українській мові аналогами польських речень з *mieć* виступають речення зі зв'язками укр. *бути* // рос. *быть*, напр.: пол. *Oczy miał błękitne, przenikliwe...* (H. Sienkiewicz) // укр. *Його очі були блакитними, проникливими* (*Очі у нього були блакитними, проникливими*).

Екзистенційною зв'язкою в польській мові виступає також дієслово *zostać*, яке у функції зв'язки стоїть тільки у формах минулого часу й уживається з прикметниками дієприкметникового походження, напр.: *Nerwy jego zostały narażone na ciężką próbę* (W. Pierzyński). Речення з такою зв'язкою можуть перекладатися українською мовою двоскладними конструкціями зі зв'язками *бути* та *стати* або, залежно від семантики речення, односкладними неозначено-особовими конструкціями, пор.: пол. ...*Oto ten wiersz ...został przyjęty...* (K. Makuszyński) // укр. *Оцей вірш був прийнятий* (*Оцей вірш прийняли*).

Напівповнозначні зв'язки, що входять до складу присудка, залежно від семантики, а також від граматичних категорій часу і виду поділяються на такі основні типи:

- а) виникнення (утворення), перетворення, становлення: укр. *ставати, стати, робитися, опинитися* та ін.; пол. *stać się, stawać się, robić się*: укр. ...*Навіть Мальва стає непомібною* (В. Земляк); пол. *Wieczór robił się dymny i niebieski...* (J. Iwaszkiewicz);
- б) завершення: укр. *стати, лишатися, залишатися, виходити, зробитися*; пол. *stać, stać się, nastać, zrobić się, ustalić się, zapaść* та ін., напр.: укр. *Цигарка вийшла напрочуд рівна...* (В. Підмогильний); пол. *Pan Pomidor, zawstydzony, cały zrobił się czerwony* (J. Brzechwa);

6 K. Musiołek, *Równoważnik zdania we współczesnym języku polskim*, Wrocław 1978; J. Strutyński, *Gramatyka polska*, Kraków 1999, s. 307.

- в) перебування: укр. *бувати, видаватися*; пол. *bywać, pozostać*: укр. *День **видався сонячний**...* (В. Шевчук); пол. *Świat zaś po dziś dzień **pozostał już cały podziurawiony** Nicością...* (S. Lem);
- г) відчуття, сприйняття: укр. *здаватися, видаватися, уявлятися*; пол. *wydawać się, czuć się* та ін.: укр. *...**Все здавалося чужим, чудним, не подібним** до того, що було вчора* (М. Коцюбинський); пол. *...Nauczyciel historii jest, niestety, w sile wieku i na oko **wydaje się znośny**...* (W. Gombrowicz);
- г) думки: укр. *вважатися, визнаватися*; пол. *uważać się, uchodzić za*, пор.: укр. *Він **уважається розумним***; пол. ***Uchodzi za lojalnego***;
- д) виявлення (невідповідності ознаки дійсному стану речей або очікуванню): укр. *виявлятися*; пол. *okazać się*, напр.: укр. *Дупло обмацали – воно **виявилось порожнє*** (Є. Гуцало); пол. *Skutki wybuchu **okazały się nadzwyczajne*** (H. Sienkiewicz).

Конструкції „дієслівна зв'язка – ад'єктив” функціонують тільки в межах іменного складеного присудка. Прикметникова форма при дієслівній зв'язці укр. *бути* // пол. *być* визначається передусім граматичними категоріями. В українській мові форма іменного присудка є певною мірою варіантною, напр.: Вона була *розумна* / *розумною*. Вибір форми прикметника залежить як від загальних внутрішньомовних тенденцій, так і від часової належності буттєвого дієслова. За даними Н. Іваницької, при українській зв'язці *бути* в минулому часі прикметник у формі називного відмінка вживається в чотири рази частіше, аніж у формі орудного⁷; пор. із точкою зору Х. Кржижкової, яка вважає, що в українській мові при зв'язках минулого часу переважає форма орудного⁸, напр.: *Дорога **була слизька*** (М. Коцюбинський); *Шум **був одноманітний**...* (В. Шевчук); *Завдання... **було зовсім не таємне**...* (Г. Тютюнник); *...При світлі сільрадівської лампи обличчя його **було суровим і заклопотаним*** (Г. Тютюнник). При формах дієслова *бути* в теперішньому часі в українській мові

7 Н. Іваницька, *Складений присудок як синтаксична структура* [в:] *Синтаксис словосполучення і простого речення*, Київ 1975, с.75-76.

8 Н. Křížková, *Именное сказуемое и структура предложения в современных славянских языках* [in:] „International Journal of Slavic Linguistics and Poetica”, 1970, № 13, p. 15-49.

уживається форма називного відмінка, напр.: укр. *Варшаво, я знала, що ти вродлива* (Л. Костенко). На відміну від польської мови українські форми орудного відмінка прикметників часом уживаються також і після дієслова-зв'язки бути в теперішньому часі, напр.: *Він є гарним*. У майбутньому часі присудковий прикметник при українській зв'язці *бути* варіантно вживається як у називному, так і в орудному відмінках, напр.: укр. *...Зима буде голодна* (М. Коцюбинський) (пор.: *Зима буде голодною*).

У польській мові при особових формах дієслова *być* прикметник виступає у формі називного відмінка, при неособових – у формах орудного, напр.: *Maria jest mądra* (**mądrą*) (пор.: *Maria jest mądrą dziewczynką*); пор. також: *Wesołe jest życie staruszka...* (J. Przybora). К. Пісаркова зазначає, що епізодично вживаний при особових формах зв'язок прикметник в орудному відмінку для польської мови є стилістично маркованим⁹, пор., напр.: *...Była bezczynną...* (E. Orzeszkowa); *...Dobrym był dla każdego człowieka...* (M. Dąbrowska).

Різні дієслова-зв'язки виявляють різні валентнісні властивості щодо прикметника. Так, в українській мові форма орудного відмінка ад'єктива переважає в поєднанні з фазовими зв'язками виникнення / завершення існування ознаки типу укр. *стати, лишатися*, напр.: укр. *...Потім стаєш смиренным і тихим на ціле літо* (В. Земляк). Форми орудного переважають і при українських зв'язках із семантикою відчуття, на відміну від польської мови, в якій у подібних випадках уживається форма називного, пор.: укр. *...Груба здавалася сірою...* (В. Шевчук); пол. *Ten duży chłopak, pochylony nad swoim butem, wydał jej się jakiś dziecinny i bezbronny* (S. Dygat). У польській мові дієслівна зв'язка *mieć* вимагає знахідної форми залежного прикметника: *...Ma twarz mokrą od płaczu* (W. S. Reymont); *zostać* вимагає називної форми ад'єктива: *Bitwa została przerwana* (H. Sienkiewicz).

Часом в українській і польській мовах присудковий прикметник може стояти у формі родового відмінка. Такий ад'єктив указує на ступінь оцінки або інтенсивної ознаки, підмет передається займенниковими словами типу укр. *що, щось* // пол. *coś*, екзистенційна

9 К. Pisarkowa, *O stosunkach między parataksą i hipotaksą* [w:] „Język Polski”, 1974, № 2, s. 46-47.

зв'язка у формі теперішнього часу здебільшого матеріально не виражена. В українській мові речення з такими компонентами будуються за аналогією з реченнями заперечувальної семантики типу *Нічого страшного*; для польської мови форма родового відмінка при займенниках *co, coś* є кодифікованою, пор.: пол. *W jego grze było coś ludzkiego: pomylił się* (S. J. Lec); ***Było coś zgubionego i podniesionego*** (W. Szyborska).

В українській та польській мовах прикметникова частина іменного складеного присудка може уживатися у формі знахідного відмінка з прийменниками укр. *за* // пол. *za*. Зв'язкою в таких випадках виступають дієслова укр. *вважати* // пол. *uważać*, пор.: укр. ***Його вважали зниклим (за зниклого)*** // пол. ***Uważali go za zaginionego***. У польській мові дієслово *wyglądać* керує прикметниками за допомогою прийменника *na*, напр.: ***Wygląda na winnego; Wyglądał na starego***.

Характерним для польської мови є протиставлення особово-чоловічої форми роду для позначення осіб чоловічої статі словам у неособово-чоловічій формі, до якої належать інші слова, в тому числі номінації жінок. Рід у польських іменників визначає форми дієслівної зв'язки та прикметника – іменної частини присудка, пор.: ***Studenci byli młodzi; Studentki były młode***.

В позиції іменної частини присудка у слов'янських мовах виступають повні та (або) короткі форми прикметників. В українській мові короткі (нечленні) прикметники можуть уживатися як у предикативній, так і в атрибутивній позиції. Короткі присудкові прикметники є нечисельними, вживаються обмежено і мають тільки форму чоловічого роду. В українській мові збереглося лише кілька якісних коротких форм прикметника, які виступають у присудковій позиції: *винен, годен, згоден, варт, здоров, рад, повен*, напр.: *Ні негоди, ні хуртовини – ти єдиний у цьому **винен*** (Л. Костенко). У сучасному мовленні такі форми сприймають як стилістично забарвлені, а як нейтральні вживають їхні повні еквіваленти.

Короткі прикметники у польській мові нерідко сприймаються як застарілі, пор.: – ***Bądź dla niego łaskaw, tak jak dla mnie byłeś...*** (E. Orzeszkowa). У польському мовознавстві такі ад'єктиви зазвичай називають предикативними, що пов'язане з єдиною синтаксичною

функцією, яку вони виконують¹⁰. Деякі з коротких польських прикметників мають відповідну повну форму (*zdrów / zdrowy, wesół / wesoly, gotów / gotowy, pewien / pewny, łaskaw / łaskawy* та ін.), деякі – паралельної форми не мають (*powinien, rad, wart, kontent*): – *Popatrz, proszę, na świat, jaki **jest pełen** olbrzymich czarnych dziur...* (S. Lem); *Księżyc właśnie na niebie **był pełny**...* (H. Sienkiewicz); *Dom **wart był** miliony...* (B. Prus). Ряд коротких прикметникових форм входить у польські ідіоматичні сполучення, які також уживаються у присудковій функції, напр.: *Teraz mówił: „Boże, **baźdź miłościw** jej grzesznej!”* (E. Orzeszkowa); *Był **Bogu ducha winien**.*

В українській мові з короткими прикметниковими формами уживається екзистенційна зв'язка *бути*, яка в теперішньому часі має нульове вираження, напр.: ***Зелен** сад-виноград...* (П. Тичина). Інколи використовується зв'язка *бувати*, яка вказує на повторюваний, регулярний, проте не частотний характер ознаки. В польській мові відповідна зв'язка зазвичай матеріально виражена, проте у розмовному та поетичному мовленні в теперішньому часі може опускатися: – *Dziękuję ci, Boże, że **żyję** dotąd – szepnął z cicha* (H. Sienkiewicz); *...Patrzy, aż i gmach już **gotów*** (A. Mickiewicz). Епізодичним можна назвати вживання при коротких формах зв'язок *bywać* та *pozostać*.

У синтаксичних дослідженнях виділяються різні семантичні типи предикатів. Семантичний тип предиката з іменною частиною – ад'єктивом у слов'янських мовах формується під впливом різних чинників. Зокрема, „формування предикативних типів часто залежить від характеру підмета або від моделі речення в цілому”¹¹. Водночас на семантичний тип ад'єктивного предиката впливає належність прикметника до певного лексико-граматичного розряду та групи повних або коротких, характер дієслівної зв'язки, контекстуальні умови тощо, пор.: укр. *Дівчинка **розумна***; *Цей стіл – **пластиковий***; пол. ***Jest dobra; Bywa dobry**.*

Прикметниковий предикат передає передусім семантику якості предмета, причому важливим компонентом значення такого предиката виступає оцінка денотата. Сема ‘оцінка’ актуалізується, навіть якщо ад'єктив передає стан суб'єкта, напр.: укр. *Він **п'яний***;

10 *Encyklopedia języka polskiego*, s. 308.

11 *Семантические типы предикатов*, отв. ред. О. Селиверстова, Москва 1982, с.3.

пол. ...*Już jesteś senna*... (К. І. Gałczyński). Зрозуміло, що предикатна семантика якості передається передусім за допомогою якісних прикметників, напр.: укр. *Ой, яка чудова українська мова!* (О. Підсуха); пол. – *Dobra jest piechota zaporoška*... (Н. Sienkiewicz). Н. Арутюнова вважає якісні ад'єктиви семантичним еталоном предикатів, оскільки саме вони „передають те, що ми думаємо про світ”¹².

Відносні прикметники в позиції іменної частини присудка майже не вживаються. Якщо навіть в іменній позиції присудка виступає відносний ад'єктив, він має у своєму складі потенційну оцінку сему. Наприклад, у реченні укр. *Стріха була солом'яною* не тільки позначається матеріал, з якого зроблена стріха, а й дається його глибинна оцінка, пор. пол. *Parkiet jest dębowy*. Кваліфікативна сема відносного прикметника-присудка може підкреслюватися залежними займенниковими формами, короткою формою: пол. ...*Noc jest taka wiosenna!* (К. І. Gałczyński). В ряді випадків відносні прикметники в предикативній позиції переходять у якісні, напр.: пол. ... *Kolor [oczu] był zimny, stalowy*... (М. Dąbrowska).

При ад'єктиві – іменній частині присудка можуть уживатися частки, які входять до складу присудка, виконуючи функцію актуалізації ознаки, що передається прикметником. Частки, що приєднуються до прикметника, можуть мати значення:

- а) вказівне: укр. *Перша хата в ряду од греблі над яром – ото й удовина*... (А. Головка); пол. *Wogyna ...ciągiem oczyma za Jagną wodził i silnie się puszył, że to urodna taka*... (W. S. Reymont);
- б) пояснювальне (означальне): укр. *Блакитними очима дивиться мені в очі весна. Вона ще молода*... (Є. Гуцало); пол. *Jest jeszcze młoda*;
- в) характеристичне: укр. *Він для неї як рідний*; пол. *Jest tak stary*;
- г) заперечувальне: укр. *Річка не глибока*; пол. *Czarek nie jest wymagający*;
- г) обмежувально-вивідне: укр. *Яблука були тільки маленькі*; пол. *Chleb jest tylko razowy*;
- д) підсилювально-видільне: укр. *Хмари аж сині*... (В. Винниченко); пол. *Nie są mi już potrzebni bogowie z kamienia i ruiny*... (W. Szymborska);

- е) порівняльно-зіставне: укр. ...*Він був зосереджений і ніби млявий* (В. Підмогильний); пол. *Lód jest jak szklany*;
- є) експресивно-оцінне: укр. *Поведінка у нього просто зразкова*; пол. *Niektóre jego [Bohuna] wyciag były wprost szalone* (H. Sienkiewicz).

Прикметник у предикатній позиції може мати залежні компоненти-поширювачі. Ряд учених вважають, що предикатна функція ад'єктива сприяє активізації його валентнісних можливостей. Так, М. Степаненко зазначає, що прикметники, які виступають в іменній частині присудка, „втягуються в зону активних синтаксичних зв'язків і фактично зближуються за валентними ознаками з дієсловом”¹³. Водночас існує думка про те, що загал присудкових прикметників не має керованих другорядних членів, оскільки ад'єктиви виступають у функції предикатів якості, типологічною семантичною ознакою яких є їхня одновалентність, здатність відкрити тільки лівобічну валентність суб'єкта якісної ознаки¹⁴.

Очевидно, що можливість появи залежних компонентів у предикатного прикметника пов'язана передусім зі ступенем самодостатності семантики ад'єктива та прагматичними потребами. Наприклад, лексико-граматичні властивості прикметників укр. *схожий, подібний* // пол. *podobny* визначають потребу в залежній прийменниковій словоформі з прогнозованим компаративно-об'єктним значенням, пор.: укр. *Він подібний на (до) батька* // пол. *Jest podobny do ojca*. У реченні укр. *Він винний* предикатний прикметник передає значення ‘який провинився’, у реченні *Він винний мені гроші* залежні слова є показниками іншої семантики ад'єктива – ‘який має борг’. Присудковий прикметник може поширюватися номінативними формами з прийменником або без прийменника. Такі словоформи-поширювачі мають суб'єктне, об'єктне, адресатне, способу, міри та ступеня, темпоральне, локативне, каузативне, умовне значення.

13 Н. Степаненко, *Синтаксическая и семантическая сочетаемость имен прилагательных в современном украинском языке*, автореф. дис. ... канд. филол. наук, Киев 1989, с. 373.

14 К. Городенська, *Керовані другорядні члени речення і валентність предиката* [в:] *П'ятий міжнародний конгрес україністів. Мовознавство*, Чернівці 2003, с. 261.

В українській та польській мовах приад'єктивний поширювач реалізує суб'єктне значення за допомогою форм давального відмінка та прийменникових сполучень: укр. *Тимко **любий мені**...* (Гр. Тютюнник); *Вечір стає **для них оксамитний і глибокий*** (В. Шевчук); пол. ***Przystojna sobie była**...* (E. Orzeszkowa); ... ***Przystojny z was mężczyzna*** (E. Orzeszkowa).

Об'єктом присудкової ад'єктивної ознаки можуть бути як особи, так і неживі чи абстрактні референти. Прикметник при цьому може керувати безприйменниковими або прийменниковими формами:

- 1) присудковий прикметник + номінативний компонент без прийменника: укр. *Жінки... **чоловікам були покірні**...* (Гр. Тютюнник); пол. ***Był bliski załamania się**...* (S. Żeromski);
- 2) присудковий прикметник + номінативний компонент із прийменником: укр. *Ти дуже **схожий на щастя**...* (Л. Костенко); пол. – ***Toś kontenta z wesela?*** (M. Dąbrowska).

Адресатну семантику мають залежні від прикметника номінативні компоненти, що або стоять у формі давального відмінка в українській та російській, родового – в польській мові, або приєднуються до ад'єктива за допомогою прийменників: укр. *Він **винний титці гроші**; ...Для Зачіплянки він і досі Володька, може, тому, що товариський, простий, до людей не гордий...* (О. Гончар); пол. *...**Może ty jeszcze pożałujesz, żeś taka była dla mnie sroga*** (H. Sienkiewicz); ***Byłam ciebie pewna***.

Субстантивні поширювачі прикметника – іменної частини присудка, що мають обставинну семантику, входять у комплекс з ад'єктивом за допомогою прийменника й виражають:

- 1) спосіб: укр. ***На вигляд вона здорова***; пол. ***Ta książka jest dobra pod każdym względem***;
- 2) міру та ступінь: укр. *До порушників побутових традицій ...[жінки] **були нещадні і скажені до божевілля*** (Г. Тютюнник); пол. ***Widok ten był nad wszelki wyraz żalosny*** (B. Prus);
- 3) час: укр. *Усе життя мріяла жити в цьому палаці, такий він мені гарний та загадковий **іще із дитячих літ*** (В. Земляк); пол. ***Zima była w tym roku ostra i mroźna**...* (G. Herling-Grudziński);
- 4) місце: укр. *Він **лагідний тільки у своєї маму***; пол. ***Został przyjęty na studia***;

- 5) каузацію: укр. *Він жадібний від природи*; пол. *Była z tego kawałka chleba zadowolona...* (М. Dąbrowska);
- 6) умову: укр. *Мед корисний при застуді*; пол. *Pani Florentyna zaś czuła się szczęśliwa w tych nowych dla siebie stosunkach...* (М. Dąbrowska).

В ряді випадків поширювач може поєднувати в собі різну семантику. Так, у реченні пол. *Chłopiec... był mały, czarny, prawie niewidoczny w troku wieczornym kościoła* (J. Iwaszkiewicz) компонент *w troku wieczornym* має темпоральне, локальне та каузативне значення.

Прикметник як іменна частина присудка може також поширюватися за рахунок обставинних прислівникових детермінантів із різною семантикою:

- 1) інтенсифікації (міри та ступеня): укр. *Дід був дуже старий...* (О. Довженко); пол. *...Ten płaszcz to bardzo duży jest* (М. Kopornicka);
- 2) способу: укр. *...Повітря вгорі зробилося запаморочливо гаряче...* (Г. Тютюнник); пол. *...Jestem prawdziwie uniwersalna...* (S. Lem);
- 3) часу: укр. *Вовчий ліс був колісь дрімучий*, з непролазними хащами (В. Нестайко); пол. – *Dzięki ci, Boże, zem żyw dotąd – szepnął z cicha* (H. Sienkiewicz);
- 4) місця: укр. *Шерсть у карого була зверху возгуквата...* (Є. Гуцало); пол. *Lud tam cichy...* (H. Sienkiewicz).

Прислівниковий поширювач прикметникового предиката може бути носієм суміщеної семантики. Неоднозначність семантичних контактів між предикатним ад'єктивом і поширювачем-прислівником нерідко створює передумову для словесної гри, пор. у тексті анекдоту: пол. – *Moja żona jest nieznośna na trzeźwo. – Nie wiedziałem, że ona lubi wypić... – dziwi się sąsiad. – Przeciwnie. W życiu nie wypiła ani kropki wódki* (із газети).

Предикатний прикметник може мати залежні займенникові форми, основними функціями яких є актуалізація, конкретизація, інтенсифікація, екстенсивність, порівняння ад'єктивної ознаки, напр.: укр. – *Апетит якийсь поганий...* (О. Вишня); *Віз наш увесь дерев'яний* (О. Довженко); пол. – *A Pawluk jakiś inny jak zawsze...* (E. Orzeszkowa); *Się zakrzuszyła ze śmiechu, takie to było*

śmieszne (S. Mrożek). Специфічним для польської мови є вживання в залежній від присудкового прикметника позиції займенника *sobie*, який може передавати значення взаємності, пор.: пол. **Są ciagle w sobie zakochani** // укр. Вони весь час **закохані одне в одного**; пол. **Zajac i krolik są podobni do siebie** // укр. Заець і кролик **подібні (одне на одне)**.

Традиційним для слов'янських, зокрема, української та польської мов, є розташування підмета перед присудком. Однак намір мовця посилити, актуалізувати оцінний характер присудкової ознаки може спричинити позиційні переміщення компонентів речення моделі N1 – сор Adj. Зворотний порядок слів виявляється в моделях:

- 1) Adj N1 сор: укр. **Хороші в неї вчителі були**; пол. – **Pyszny pan jesteś...** (B. Prus);
- 2) Adj сор N1: укр. **Дуже мальовнича була хата** (О. Довженко); пол. **Dziwny jest ten świat...** (Cz. Niemen);
- 3) N1 Adj сор: укр. **А сніг звичайним став** (І. Жиленко); пол. **...Wiosna w tym roku rychła i ciepła będzie...** (E. Orzeszkowa);
- 4) сор N1 Adj: укр. **Був мій Демко нетерплячий...** (П. Загребельний); пол. **...Zrobiła się cisza zupełna** (H. Sienkiewicz);
- 5) сор Adj N1: укр. **Я б читала щиро від душі, та були до цього неохочі всі мої малі товариші** (Л. Костенко); пол. **Był także obecný i książę...** (H. Sienkiewicz).

Пересуватися у синтагматичній послідовності можуть і компоненти, що залежні від прикметника – іменної частини присудка. Зміна прямого словорозташування пов'язана із комунікативними намірами мовця, пор.: укр. **...А генерал був страх багатий** (Т. Шевченко) (прямий порядок слів) і **Немилі стали йому [Денискові] ігри...** (Є. Гуцало) (зворотний порядок); пол. **...On jest naprawdę winien...** (J. Iwaszkiewicz) (прямий порядок) і **Jej ton jest rewny, zdecydowany, ale głos dziecienny prawie** (із газети) (зворотний порядок).

Аналізуючи ад'єктивні предикати в обох мовах, можна відзначити ширше вживання прикметників у функції іменної частини присудка в польській мові порівняно з українською. Така тенденція пояснюється передусім високими пропозитивними властивостями польських прикметників, які можуть мати, на відміну від

українських ад'єктивів, не тільки пасивний, але значною мірою й активний характер ознаки. В окремих випадках українські присудкові прикметники теж можуть передавати таку ознаку, що виявляється, зокрема, в синтаксичній синонімії (хоча й не абсолютній) іменних складених та дієслівних присудків, пор.: укр. *Я радий – Я радію*. Активний тип ознаки значної частини польських прикметників, які можуть уживатися в присудковій позиції, генетично пов'язаний із впливом дієслівних форм, причому в одних випадках виділяється група ад'єктивів, які є похідними від дієслівних основ, а в інших – прикметники, які стали словотвірною основою для виникнення ряду дієслів. Частина таких прикметників входить у безеквівалентну щодо української мови групу лексики. Серед польських прикметників із семантикою активної ознаки виділяється слово *ciekaw* (*ciekaw*), яке реалізує значення активності завдяки своїй поширеній сполучуваності.

Той факт, що польська мова надає в ряді випадків перевагу прикметниковій, а не дієслівній присудковій моделі, свідчить також про те, що певна ознака усвідомлюється носіями польської мови як стала (постійна, частотна, позачасова), пор.: пол. ***Jestem spóźnialska*** // укр. *Я часто запізнююся*; пол. ***Jestem z ciebie dumny*** // укр. *Я тобою пишаюся*. Прикметникове, а не дієслівне наповнення присудкової позиції дає можливість підкреслити оцінний характер семантики присудка.

Польські речення, що будуються за моделлю N1 – cop Adj, можуть отримувати в українській мові такі синтаксичні еквіваленти¹⁵:

- а) двоскладні речення з присудковим прикметником, які часом виступають в іншій, ніж у польській мові, формі і (або) мають інші залежні словоформи (пол. N1 – cop Adj // укр. N1 – cop Adj), напр.: пол. ***...Kłapaućjusz nie był zadowolony*** (S. Lem) // укр. *Клапауц'юш не був задоволений*; пол. ***Nieciekaw jestem świata...*** (J. Tuwim) // укр. *Мені нецікавий світ*; пол. ***Damian jest zdrowy tylko z wyglądu*** // укр. *Даміан здоровий тільки на вигляд*;
- б) двоскладні речення із субстантивним складеним присудком (пол. N1 – cop Adj // укр. N1 – cop N2): пол. ***Jesteście tu bezpieczni***

15 І. Кононенко, *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012, с. 621-622.

// укр. *Ви тут у безпеці*; пол. *Zuzia była wniebowzięta* (K. Grochola) // укр. *Зузя була на сьомому небі*;

- в) двоскладні речення з простим дієслівним присудком, який може мати залежні слова (пол. N1 – cop Adj // укр. N1 – Vf): пол. *I książkę nie jestem ciekaw...* (J. Tuwim) // укр. *І книжками я не цікавлюсь* (І книжки мені не цікаві); пол. *Była uradowana* (K. Grochola) // укр. *Вона зраділа*; пол. – *Jesteś kochana, matusiu...* (K. Grochola) // укр. – *Я люблю тебе, матусю*;
- г) двоскладні речення з дієслівним складеним присудком (пол. N1 – cop Adj // укр. N1 – Vf Inf): пол. *Przemek był potoczny* // укр. *Пшемек любив допомагати*; пол. *Magda nie jest rozrywkowa* // укр. *Магда не любить розважатися*;
- г) односкладні означено-особові речення (пол. N1 – cop Adj // укр. Vf Adj), напр.: пол. – *Nie bądź pan śmieszny...* (Б. Прус) // укр. *Не будьте смішним*;
- д) односкладні неозначено-особові речення (пол. N1 – cop Adj // укр. Vf): пол. *Zbyszek jest bardzo lubiany* // укр. *Збишка (всі) дуже люблять* (пор.: *Збишек – загальний улюбленець*); пол. *Dziecko zostało przyjęte do szkoły* // укр. *Дитину прийняли до школи*;
- е) односкладні безособові речення (пол. N1 – cop Adj // укр. Praed (Praed Inf)): пол. *Ulica nie jest przejezdna* // укр. *Вулицею не можна проїхати*; пол. *...Roześmiana była...* (W. S. Reymont) // укр. *Її було смішно* (*Вона сміялась*).

Крім того, аналогами деяких польських речень з предикатними прикметниками в українській мові є висловлювання, в яких змінам підлягає не тільки предикатний центр, але й інші члени структури речення, пор., напр.: пол. *Baśniowe zamki w filmach Disney'a oraz parkach rozrywki są wzorowane na górskiej rezydencji króla Ludwika II* (з журналу) // укр. *Зразком казкових замків у фільмах Діснея та парках розваг послуговувала гірська резиденція короля Людовіка II*. В окремих випадках формальні зміни при вираженні предиката супроводжуються зміною місць підмета і додатка, напр.: пол. *Klucz został wzięty przez ojca* // укр. *Батько взяв ключ*.

Значно рідшими є випадки, коли українським ад'єктивним предикатам відповідають польські предикати іншої структури. Зокрема, українські ад'єктивні присудки можуть отримувати у польській мові еквівалент Vf Adv, пор., напр.: укр. *Гість здавався знайомим* // пол. *Gość wyglądał znajomo*.

Отже, іменний складений присудок сор Adj має в українській і польській мовах кваліфікативно-характеризувальну семантику. Це значення предиката впливає на семантико-синтаксичну структуру всього речення. Основні розходження у функціонуванні іменних складених присудків моделі сор Adj в українській та польській мовах пов'язані з особливостями вживання форм ад'єктивних предикатів, типів та форм дієслівних зв'язок, варіантами сполучуваності прикметників. Польська мова частіше в порівнянні з українською надає перевагу ад'єктивним предикатам.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова Н., *Язык и мир человека*, Москва 1999.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
- Вольф Е., *Грамматика и семантика прилагательного (на материале иберо-романских языков)*, Москва 1978.
- Городенська К., *Керовані другорядні члени речення і валентність предиката [в:] П'ятий міжнародний конгрес україністів. Мовознавство, Чернівці 2003, с. 260-264.*
- Іваницька Н., *Складений присудок як синтаксична структура [в:] Синтаксис словосполучення і простого речення, Київ 1975, с. 59-85.*
- Кононенко І., *Прикметник у слов'янських мовах*, Київ 2009, с. 12.
- Кононенко І., *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012.
- Семантические типы предикатов, отв. ред. О. Н. Селиверстова, Москва 1982, с. 3.
- Степаненко Н., *Синтаксическая и семантическая сочетаемость имен прилагательных в современном украинском языке, автореф. дис. ... канд. филол. наук, Киев 1989.*
- Шульжук К., *Синтаксис української мови*, Київ 2004.
- Encyklopedia języka polskiego*, Warszawa, Kraków 1999.
- Křížková H., *Именное сказуемое и структура предложения в современных славянских языках [in:] „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics”, 1970, № 13, p. 15-49.*
- Łaziński M., *O panach i paniach: polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa*, Warszawa 2006.
- Musiolek K., *Równoważnik zdania we współczesnym języku polskim*, Wrocław 1978.
- Pisarkowa K., *O stosunkach między parataksą i hipotaksą [w:] „Język Polski”, 1974, № 2, s. 46-47.*
- Strutyński J., *Gramatyka polska*, Kraków 1999.
- Szupryczyńska M., *Opis składniowy polskiego przymiotnika*, Toruń 1980.

Adjective predicates in Ukrainian and Polish

The participation of adjectives in creating predicates in Ukrainian and Polish shows that this category of word is one of the most multifunctional in Slavonic language grammatical structure. Word order analysis revealed adjective components' ability to change their position within the sentence. The high pragmatic status of adjectives promotes their active participation in the forming of the propositional meaning.

Key words: adjective, predicate, meaning, sentence, Ukrainian, Polish.

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі речення

Для сучасних лінгвістичних досліджень із синтаксису характерне ускладнення проблематики, що зумовлене прагненням учених системно, цілісно характеризувати механізми функціонування синтаксичної структури мови загалом і кожної її одиниці зокрема. Пошуки лінгвістів останніх кількох десятиріч звернені передовсім до Змістового боку синтаксичних одиниць, тобто переорієнтовані за парадигмою „від змісту до функції”, вони „пов’язані з розглядом об’єктивно-смыслового змісту речення як відображення чи зображення певного явища об’єктивної дійсності”¹. Проблематика семантичної структури українського речення сьогодні в центрі зацікавлень І. Вихованця², А. Загнітка³, Н. Іваницької⁴, О. Межова⁵, М. Мірченка⁶, М. Плющ⁷ та ін. Дослідники, застосовуючи різні методи та прийоми для виявлення й опису глибинного змісту речення, по-новому інтерпретують низку граматичних явищ української мови, зокрема

- 1 А. Загнітко, *Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія*. Синтаксис, Донецьк 2011, с. 594.
- 2 І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983, с. 67–98.
- 3 А. Загнітко, *op. cit.*, с. 594–612.
- 4 Н. Іваницька, *Двоскладне речення в українській мові*, Київ 1986, с. 119–154
- 5 О. Межов, *Суб’єктні синтаксеми у структурі простого речення*, Луцьк 2007, с. 12–119.
- 6 М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004, с. 90–191.
- 7 М. Плющ, *Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні*, Київ 2011, с. 18–262.

фундаментальні поняття синтаксису: синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, валентність і семантичну структуру речення, первинні предикатні та субстанційні компоненти елементарних конструкцій, вторинні синтаксеми ускладнених реченневих побудов тощо. „Розгляд семантичної структури речення, – за міркуваннями А. Загнітка, – слід здійснювати з обов'язковим урахуванням типу предиката, його лексико-семантичної природи, від якої безпосередньо залежить кількість учасників дії та їх рольовий статус”⁸.

Здатність числівника вживатися в ролі іменної частини складеного присудка, тобто заступати синтаксичну позицію дієслова, зумовлює необхідність виокремлення відчислівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції⁹ і репрезентує статус предиката кількості, який полягає в позначенні статичної постійної чи тимчасової кількісної характеристики предмета¹⁰, що є частиною семантики стану в широкому витлумаченні. За широкого розуміння, предикати кількості, поряд із предикатами якості, зараховують до предикатів стану як семантичного класу, представленого насамперед морфологічними одиницями із семантикою власне-стану, зокрема відприслівниковими і дієслівними предикатами¹¹. На противагу широкому розумінню семантики стану, в лінгвоукраїністиці останніх двох десятиліть переважає вузький підхід до тлумачення предикатів стану як семантичного класу, який репрезентований лише відприслівниковими дериватами-предикатами і дієслівними предикатами¹², що дає змогу осібно виділити предикати кількості.

Предикати кількості зафіксовані в структурі семантично елементарних і семантично неелементарних (ускладнених) реченневих конструкцій. Як організувальні компоненти семантично елементарного речення, вони виконують центральну роль у його структуруванні,

8 А. Загнітко, *op. cit.*, с. 599.

9 І. Мельник, *Відчислівникова синтаксична вербалізація* [в:] „Наукові записки. Серія Філологічна”, вип. 26, 2012, с. 199.

10 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 109.

11 І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, *Семантико-синтаксична...*, с. 34-35.

12 І. Вихованець, *op. cit.*, с. 97-101

визначенні кількісно-якісного складу залежних актантних позицій, а також відображенні модально-часових параметрів. Характерно, що модально-часовий план зазначених семантично елементарних простих речень, зокрема категорії часу, способу та особи, відображає аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* або інші морфемно-напівзв'язки, що разом із числівниковим компонентом формують похідну дієслівну одиницю і слугують своєрідними транспозиторами, що переводять числівники з класу імен у клас дієслів, напр.: *Яець було одинадцять, а курчат всього п'ятеро* (О. Ольжич); *Нас було троє: я і мої товариші Павлик і Михась* (О. Ольжич); *Хай нас буде не п'ятеро, а двоє...* (У. Самчук); *Це було б мало* (У. Самчук).

Характер і специфіка предикатів кількості, що є визначальними в побудові елементарного з семантичного погляду речення, зумовили їхній розподіл на п'ять семантичних груп: предикати означеної кількості, предикати неозначеної кількості, предикати приблизної кількості, предикати розподільної кількості, предикати кількості-відношення¹³. Крім характеру й специфіки предикатної ознаки, семантично релевантними в реченнєвій структурі є також кількість залежних актантів та їхні семантико-синтаксичні функції. Врахування перелічених вище ознак, дало змогу нам змоделювати структури семантично елементарних речень, визначальна роль у яких належить предикатам означеної, неозначеної, приблизної, розподільної кількості та предикатам кількості-відношення.

Семантико-синтаксична валентність предикатів означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості прогнозує лише одну залежну актантну позицію – суб'єкту. Відчислівниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит і зумовлений його семантико-синтаксичною валентністю облігаторний актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта утворюють двокомпонентну структуру простого семантично елементарного речення з одновалентними предикатами кількості. Такі реченнєві конструкції двокомпонентними вважають Г. Золотова¹⁴, І. Вихованець¹⁵,

13 І. Мельник, *Семантичні групи відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів* [в:] „Лінгвістичні студії”, вип. 26, 2013, с. 40–46.

14 Г. Золотова, *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 1982, с. 133.

15 І. Вихованець, *op. cit.*, с. 111.

К. Городенська¹⁶, О. Межов¹⁷, М. Мірченко¹⁸ та ін. В аналізованих реченневих побудовах при зазначених різновидах предикатів кількості актант у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта має чітку морфологічну експлікацію – родовий відмінок, що допускає його варіювання в межах певного семантичного класу слів. У зв'язку з цим у семантико-синтаксичній функції суб'єкта кількісної ознаки може перебувати різноманітна іменникова лексика, переважно конкретної семантики, а також займенникові іменники, субстантизовані прикметники та дієприкметники, наприклад: *Психів там справді багато...* (Л. Костенко); *А їх [могил – І. М.] уже там багато* (Л. Костенко); *[Заручників – І. М.] насправді ж було понад тисячу...* (Л. Костенко); *[Крамниць – І. М.] багато* (У. Самчук); ... *нас п'ятдесят два мільйони* (Л. Костенко); *Але спільного у нього з самою Полінкою дуже мало* (О. Іваненко); *Та хіба мало було таких?* (О. Іваненко). Зазначеному семантико-синтаксичному різновидові елементарних речень з предикатами кількості відповідає двоскладне формально-синтаксичне речення, у якому числівниковий різновид іменного складеного присудка, поєднаний з підметом у нетиповій формі вираження – родовому відмінку.

На периферії семантично елементарних реченневих конструкцій перебувають ті, що структуровані предикатами неозначеної кількості і за певних контекстних умов виявляють здатність до поєднання із вказівними займенниковими іменниками в називному відмінку, наприклад: *Це мало. Це дуже мало* (У. Самчук); ... *все це [це] мало* (У. Самчук); *Це [вже] багато* (О. Іваненко); ... *це не [так вже й] мало* (В. Симоненко); ...*це ж [до болю] мало...* (Є. Маланюк).

У межах семантичних груп предикатів означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості виокремлюємо їхній значеннєвий різновид – предикати кількісно-вікової ознаки, що визначають вік істоти або предмета точно, недиференційовано або приблизно. В елементарних із семантичного погляду реченневих конструкціях, прогнозованих цими предикатами, для суб'єкта

16 К. Городенська, *Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості* [в:] „Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки”, № 5, 2002, с. 24.

17 О. Межов, *op. cit.*, с. 66.

18 М. Мірченко, *op. cit.*, с. 128.

як потенційного учасника вираження кількісно-вікової ознаки характерна чітка регламентація морфологічної форми – давальний відмінок із можливістю поширення на певні семантичні класи слів. Семантико-синтаксична функція суб'єкта кількісно-вікової ознаки може бути виражена як назвами істот, найчастіше – людей, так і не-істот, зокрема предметів, установ, населених пунктів та ін., напр.: *Хоча **Матвієві** під п'ятдесят, та „баба” його сім літ молодша* (У. Самчук); *...**Антону** виповнилося півтора року...* (Дзеркало тижня, 2010); *Єдиному українському **криголаму** на Азові п'ятдесят сім років* (Коментарі, 2012); ***Луцьку** виповнилось дев'ятсот двадцять сім років; ...Львівському **університету** минає триста п'ятдесят років* (Високий замок, 2011); *Київській **консерваторії** – сто років!* (День, 2013). Такі семантично елементарні реченнєві структури, сформовані предикатами та суб'єктами кількісно-вікової ознаки, корелюють з односкладними, одноособовими (безособовими) реченнями зі складеним головним членом, основна частина якого репрезентована числівником або числівниково-іменниковою сполукою.

У синтаксичних конструкціях із предикатами кількості семантико-синтаксичні відношення спрямовані від актанта в позиції суб'єкта до опорного предикатного елемента. Актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта у структурі речення займає відповідне місце. Він розміщений перед предикатом кількості, тобто у типовій лівобічній семантико-синтаксичній позиції, напр.: *...Реальних **кандидатів** двоє* (Л. Костенко); ***Доказів** мало???* (В. Симоненко); *На світі безліч таких, як я, але **я**, їй-богу, один* (В. Симоненко); *...**Ворогів** небагато...* (У. Самчук); *...Тільки **дітей** багато* (У. Самчук); ***Рубельків** круглих з п'ять сочень...* (У. Самчук). Проте за вимогами актуального членування він може змінювати своє розташування, напр.: *...Було дуже багато помаранчевих **прапорів*** (Л. Костенко); *– По десять років мають **оті**...* – *похвалився Матвій* (У. Самчук); *І знову чомусь було багато **пожеж*** (Л. Костенко); *Занадто багато було скрізь **людей** ...* (У. Самчук). Порядок слів не має значення, якщо суб'єкту позицію заступають займенникові іменники, що сполучаються з предикатами кількості, проте не вимагають атрибутів, пор.: *У мене **їх** [букетів – І. М.] дуже багато* (В. Симоненко); *Але ж **ти** одна* (В. Симоненко); ***Їх** [солдатів – І. М.] уже сімсот шість* (Л. Костенко); ***Їх** [жандармів – І. М.] було п'ять* (У. Самчук); *Тепер **нас** четверо* (Л. Костенко); *Гостинний дім*

із тих, що **їх** вже залишилось мало... (Є. Маланюк) і **Багато їх** [німців – І. М.]... (У. Самчук). Іноді в суміжних реченневих структурах суб'єкт виражений імпліцитно, тому його семантичну наявність визначаємо з контексту, наприклад: **Друзів нових багато, питаєш? Еге ж, багато, сам знаєш, яка вона** (О. Іваненко). Здатність предикатів кількості поєднуватися з одним лівобічним актантом у семантико-синтаксичній функції суб'єкта засвідчує мінімальний вияв їхньої валентної актантної деривації. Проте наявність одного залежного компонента ще не є передумовою семантичної елементарності реченневої структури. Залежні актантні елементи як складники семантично елементарної реченневої конструкції мають бути також неускладненими. Це пов'язано з тим, що прогнозовану валентністю предиката семантико-синтаксичну позицію повинні заступати актанти непередикатного значення, оскільки лише одиниці непередикатного характеру формують елементарну з семантичного погляду структуру, наприклад: **...їх [пастухів – І. М.] двоє...** (У. Самчук); **їх [людей – І. М.] було з десять...** (У. Самчук); **Печер багато...** (Л. Костенко); **...Нас четверо** (Л. Костенко); **Яець багато...** (О. Ольжич); **[Людей – І. М.] ...Осталось тільки двоє...** (У. Самчук). Функціонування іменників предикатного характеру в залежних семантико-синтаксичних позиціях є симптомом ускладненості (неелементарності) семантичної конструкції, яка утворена внаслідок згортання іншого елементарного речення, що зумовлює перетворення останнього на відпредикатний дериват, наприклад: **...Проблем накопичилося багато...** (*Дзеркало тижня*, 2013); **...Багато стало простору** (У. Самчук); **Було багато руху...** (У. Самчук); **Було... багато мови...** (У. Самчук); **Було... багато тривоги** (У. Самчук); **Улітку опадів було мало** (Т. Станкевич); **Доказів мало???** (В. Симоненко).

Валентний потенціал предикатів кількості-відношення зреалізовано у двох залежних семантико-синтаксичних позиціях – суб'єктній та об'єктній. Зазначений семантичний різновид предикатів кількості і прогнозовані його семантико-синтаксичною валентністю актанти в семантико-синтаксичних функціях суб'єкта та об'єкта утворюють трикомпонентну структуру простого семантично елементарного речення і фіксують максимальний вияв валентної актантної деривації цих предикатів, напр.: **Дівчаток більше від хлопчиків; Жінок найбільше з-поміж освітян.** У такій елементарній із семантичного погляду реченневій конструкції семантико-синтаксичні

відношення спрямовані від залежних суб'єктного та об'єктного компонентів до опорного предикатного із семантикою кількості-відношення.

Характерно, що в структурі семантично елементарного простого речення відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити зі значенням вищого ступеня порівняння передбачають дві облігаторні актантні позиції – лівобічну суб'єктну та правобічну об'єктну. Їх можуть заповнювати різні семантичні класи іменникових компонентів, напр.: *Полуниця більше від суніць; Зайців більше за лисцю*. Семантико-синтаксична позиція суб'єкта за таких умов закріплена за родовим відмінком, об'єктна – за прийменниковими відмінками, а саме: за знахідним із прийменником *за* або родовим із прийменником *від*, зрідка в цій позиції зафіксована підрядна частина зі сполучником *ніж*, напр.: *Дітей було більше від дорослих (за дорослих, ніж дорослих)*. Об'єктний компонент із зазначеною семантикою, на відміну від суб'єктного, іноді знає редукації. Його імпліцитний вияв маємо найчастіше за умови, коли предикат кількості-відношення пов'язаний із експліцитно вираженою дієслівною зв'язкою, напр.: *Ні, не буде більше таких (У. Самчук); ...Автомобілів ставало все менше... (Україна молодда, 2009); ...Підприємців стає менше... (Волинь, 2013)*. У такому разі нормативними є двокомпонентні конструкції, в яких експліцитно виражена тільки суб'єктна семантико-синтаксична позиція.

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити зі значенням найвищого ступеня порівняння потенційно виявляють здатність до поєднання з одним лівобічним облігаторним (суб'єктним) та одним правобічним факультативним (об'єктним) актантами, напр.: *Дитя найменше з усіх; Опеньків найбільше серед грибів; Дівчат найменше з-поміж туристів*. При аналізованих дієслівних транспозитах суб'єктний актант морфологічно експлікований безприйменниковим родовим відмінком, об'єктний відповідно – родовим із прийменниками *серед*, *з-поміж* тощо. Імпліцитне вираження об'єктного актанта зумовлене великою семантичною самодостатністю відчислівникового дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита із суперлативною семантикою. За таких умов нормативним є формальне заповнення лише однієї суб'єктної актантної позиції, наприклад: [*Карикатур – І. М.] найбільше (У. Самчук); Піхотинців було найбільше; Дітей було найменше*. Характерно, що за актуального

членування експліцитно виражені суб'єктний та об'єктний компоненти можуть змінювати своє розташування., напр.: **Серед натовпу, що рушив до начальства – генерала, – найбільше було жінок** (О. Іваненко).

Отже, семантична специфіка предикатів кількості, вияв їхньої валентної актантної деривації дозволили нам вирізнити такі основні структури семантично елементарних речень із предикатами кількості:

1. Структура С + П (її репрезентують предикати означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості, які реалізують свій валентний потенціал через один залежний облігаторний актант – суб'єктний), напр.: **...кандидатів двоє** (Л. Костенко); **Народу було багато** (У. Самчук); [**Заручників – І. М.] було понад тисячу...** (Л. Костенко); [**Нагаїв – І. М.] по двадцять п'ять...** (У. Самчук).
2. Структура С + П + О₁ (її утворюють предикати кількості зі значенням вищого ступеня порівняння, валентні спроможності яких не виходять за межі двох залежних облігаторних актантних позицій – суб'єктної та об'єктної), напр.: **Дерево більше за кущів; Дітей менше від дорослих.**
3. Структура С + П + О₂¹⁹ (її характеризують предикати кількості на позначення найвищого ступеня порівняння, що потенційно виявляють здатність до поєднання з двома залежними актантами – суб'єктом (облігаторним) та об'єктом (факультативним), напр.: **Дівчат найменше серед фізиків; Жінок найбільше з-поміж учителів.**

На протигагу елементарним простим із семантичного погляду конструкціям, що позначають одну ситуацію дійсності, неелементарними необхідно визнати такі структури, у яких до основного (немодифікованого) елементарного речення додано перетворене на компонент синтаксичної природи інше вихіднеелементарнепростеречення²⁰. Показником семантичної неелементарності реченнєвих структур із предикатами кількості слугують дієслівні зв'язкові компоненти типу *становити, дорівнювати,*

19 С – суб'єкт кількості; П – предикат кількості; О₁ – компаративний об'єкт, О₂ – суперлативний об'єкт.

20 І. Вихованець, *Грамматика української мови. Синтаксис*, Київ 1993, с. 129.

налічувати, нараховувати, сягати і числівниково-іменникові сполуки, що в поєднанні витворюють числівниковий різновид іменно-го складеного присудка. Специфіку сполучувальних можливостей цих предикатних компонентів у неелементарних із семантичного погляду реченневих конструкціях К. Городенська вбачає в їхньому поєднанні з називним відмінком суб'єкта²¹, напр.: *Площа його [Хелмського воєводства – І. М.] території становить три тисячі вісімсот шістьдесят шість квадратних кілометрів* (Єврорегіон Буг: Волинська область); *Замостське воєводство нараховує п'ятдесят сім адміністративно-територіальних одиниць* (Єврорегіон Буг: Волинська область); *Загальна протяжність річкової сітки області становить три тисячі двісті шістьдесят чотири кілометри* (Єврорегіон Буг: Волинська область); *Найдрібніша галактика нараховує близько сто тисяч зірок* (Атлас вчителя); *...остаточна цифра [китайського ВВП за 2011 рік – І. М.] сягатиме 7 трильйонів доларів США...* (Тиждень, 2012); *Середня температура січня становить мінус дванадцять градусів...* (Т. Станкевич); *Площа півострова Крим – близько двадцять сім тисяч квадратних кілометрів* (Т. Станкевич).

Отже, відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення заступають первинну для дієслова предикативну позицію і виконують центральну роль в його організації. Предикати означеної, неозначеної, приблизної і розподільної кількості структурують одновалентні семантично елементарні реченневі конструкції, а предикати кількості-відношення – двовалентні реченневі побудови. Неелементарні (ускладнені) з семантичного погляду структури із зазначеними різновидами предикатів кількості побудовані за схемою формально-синтаксичного перетворення вихідного елементарного простого речення на вторинний синтаксичний компонент основного (немодифікованого) елементарного простого речення.

21 К. Городенська, *Кореляції синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові [в:] Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*, за ред. А. Загнітка, Донецьк 2010, с. 100.

ДЖЕРЕЛА

Високий замок (тижневик), Львів 2011.

Волинь (газета Волинської області), Луцьк 2013.

День (щоденна всеукраїнська газета), Київ 2013.

Дзеркало тижня (Міжнародний громадсько-політичний тижневик), Київ 2010–2013.

Єврорегіон Буг: Волинська область, за ред. Б. Клімчука, П. Луцишина, В. Лажніка, Луцьк 1997.

Коментарі (тижневик), Київ 2012.

Іваненко О., *Марія*, Київ 1986.

Костенко Л., *Записки українського самашедшого*, Київ 2011.

Маланюк Є., *Поезії*, Львів 1992.

Молочко В., Бонк Ж., Дрогушевська І., *Атлас вчителя*, Київ 2010.

Ольжич О., *Незнаному Воякові*, Київ 1994.

Самчук ., *Волинь*, ч. I–III, Торонто 1969.

Симоненко В., *Вибране*, Київ 2002.

Станкевич Т., *Атлас тварин і рослин України*, Харків 2010.

Тиждень (щотижневий ілюстрований суспільно-політичний журнал), Київ 2012.

Україна молода (щоденна інформаційно-політична газета), Київ 2009.

ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І., Городенська К., Русанівський В., *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983.

Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.

Вихованець І., *Грамматика української мови. Синтаксис*, Київ 1993.

Городенська К., *Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості [в:]* „Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки”, № 5, 2002, с. 23–26.

Городенська К., *Кореляції синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові* [в:] Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики, за ред. А. Загнітка, Донецьк 2010, с. 89–103.

Загнітко А., *Теоретична граMATика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011.

Золотова Г., *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 1982.

Іваницька Н., *Двоскладне речення в українській мові*, Київ 1986.

Межов О., *Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення*, Луцьк 2007.

Мельник І., *Відчислівникова синтаксична вербалізація* [в:] „Наукові записки. Серія Філологічна”, вип. 26, 2012, с. 198–201.

Мельник І., *Семантичні групи відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів* [в:] „Лінгвістичні студії”, вип. 26, 2013, с. 40–46.

Мірченко М., *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004.

Плющ М., *Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні*, Київ 2011.

Numeralised verbal analytical syntactic transposyts in the semantic syntactic structure of the sentence

The article deals with the complete investigation of numeralised verbal analytical syntactic transposyts in the structure of semantically elementary and composite language structures in simple sentences according to the functional-categorical grammar of the Ukrainian language; predicates of number are differentiated into five semantic groups: predicates of definite quantity; predicates of indeterminate quantity; predicates of approximate quantity; predicates of distributive quantity; and predicates of quantity-ratio, within which the essential variety is singled out – it is predicates of quantity-age which determine the age of a creature or object exactly, undifferentiated or approximately. Predicate units according to the minimum and maximum manifestation of their valence actant derivation are characterised; the morphological

and lexical explication of dependent noun components were determined; the structures of semantic elementary language constructions with these specified predicate components are simulated. Theoretical statements have been consistently confirmed with practical material selected mainly from fiction texts.

Key words: semantically elementary simple sentences, semantically nonelementary simple sentences, numeralised verbal analytical syntactic transposyt, predicate, valency, actant, subject, object.

Взаємодія синтаксичної та лексичної семантики в синтаксичних конструкціях на позначення асоціативного сприйняття дійсності

Радикальний зсув лінгвістичної науки в напрямку функціоналізму детермінує нові підходи до опису синтаксичних одиниць та осмислення їх призначення. У контексті цих підходів актуалізується створення своєрідної „енциклопедії змістових типів речень”. Йдеться, з одного боку, про виділення певних типів змісту, які узгоджуються з механізмами сприйняття людиною світу й пропусканням його „крізь себе”. З іншого боку, простежується окреслення системи мовних структур, які співвідносяться з тим чи іншим типом змісту. На цій основі синтаксична система української мови може бути представлена як сукупність парадигматичних угруповань, в кожному з яких знаходять свою реалізацію реченнєві одиниці, інваріантною ознакою яких є відображення в їх структурі одного й того ж типу змісту. Тим самим реалізується модель організації синтаксичної системи за принципом функціонально-семантичного поля, згідно з яким у кожному змістовому типі реченнєвих структур виокремлюється центр та периферія.

Представлені міркування сприяють окресленню системи синтаксичних маркерів асоціювання як типу змісту, що відповідає одному із способів сприйняття людиною дійсності. При цьому асоціативне бачення дійсності визначається як „тимчасовий нервовий зв'язок між двома й більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо)”¹. Загалом асоціативну модель

1 О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008, с. 231.

психічної діяльності суб'єкта можна конкретизувати як асоціативну діаду. В окремії асоціативній діаді, з одного боку, виділяється актуалізатор – фрагмент дійсності, що пізнається суб'єктом, з іншого боку, простежується зумовлений актуалізатором асоціат, що входить у систему фонових знань людини та виступає елементом її асоціативної бази. Релевантність синтаксичних структур для експлікації асоціативного мислення пояснюється двочленністю їх формальної організації, як-от, наприклад, група підмета/група присудка в простому реченні чи предикативна частина/предикативна частина в складному реченні. Така будова реченневої конструкції виразно корелює зі складовими компонентами асоціативної діади.

Визначення й опис системи синтаксичних структур, що утворюють центр та периферію засобів вираження асоціативного зв'язку між фрагментами дійсності, передбачає застосування основних підходів до розуміння речення як багатоаспектної одиниці, які лежать в основі системоцентричної наукової синтаксичної парадигми. У цьому плані сучасні синтаксичні дослідження продукують узагальнення: 1) речення усвідомлюється як структурна та змістова одиниця, формально-семантична єдність; 2) формальна організація реченневої конструкції досліджується за допомогою поняття структурної схеми – узагальненого зразка, що містить мінімум компонентів, необхідних для побудови речення; 3) структурна схема речення покликана виражати схемну семантику – типовий інформативний зміст, абстрагований від конкретного лексичного наповнення синтаксичних позицій; 4) семантика структурної схеми становить аспект змістової організації речення; 5) формальна та змістова організація речення характеризуються відносною самостійністю; 6) зв'язок змістової організації речення з формальною ускладнюється тим, що у формуванні змісту активну роль бере лексико-семантичне наповнення синтаксичної конструкції; 7) взаємодія схемної семантики з лексикою виявляється у відборі лексем, які заповнюють синтаксичні позиції, та у своєрідному пристосуванні лексичної семантики до семантики структурної схеми; іншими словами, схемна семантика певною мірою обмежує лексико-семантичну організацію синтаксичної структури; 8) лексика здатна суттєво впливати на семантику речення з огляду на те, що нетипове для реченневої структури лексико-семантичне наповнення може формувати в ній додаткові до схемної семантики значення; 9) типові конструкції, де схемна семантика підтримується лексико-семантичною організацією, визначаються

як симетричні структури; конструкції, де лексико-семантичне наповнення виступає самостійним чинником формування змісту речення, визначаються як асиметричні структури.

Застосування окреслених положень до опису окремого змістового типу веде до таких міркувань: 1) на позначення того чи іншого типу змісту в мові актуалізуються реченнєві конструкції, структурна схема яких покликана виражати певну синтаксичну семантику; 2) в типових випадках схемна семантика підтримується лексико-семантичною організацією конструкцій; 3) лексика, пов'язана з певним змістом та відповідними йому реченнєвими одиницями, здатна заповнювати синтаксичні позиції інших структур і тим самим ускладнювати їх синтаксичну семантику новим змістом, роблячи їх асиметричними. Отож, той чи інший тип змісту корелює з системою синтаксичних одиниць, що структурується за принципом функціонально-семантичного поля: центр (конструкції симетричної будови) та периферія (конструкції асиметричної будови).

Окреслення функціонально-семантичного поля реченнєвих одиниць на позначення асоціативного сприйняття дійсності актуалізує в його центрі порівняльні конструкції. Визначення їх основними засобами вираження асоціювання мотивується такими міркуваннями. Зв'язок між психічними явищами у свідомості людини активує її пізнавальну діяльність. Зокрема, поява асоціата детермінує наступну когніцію, яка зводиться до встановлення подібності між двома об'єктами, явищами чи ситуаціями, що само по собі виступає основою порівняльного відношення. Тим самим суб'єкт пізнання реалізує когнітивну модель порівняння, де виокремлюються: а) об'єкт пізнання (те, що порівнюють); б) еталон порівняння (те, з чим порівнюють); в) спільна однака порівняння².

Модель порівняння узгоджується зі структурою прототипної конструкції, якою є складнопідрядне порівняльне речення, де головна частина репрезентує об'єкт порівняння, а підрядна – еталон порівняння. Подібність порівнюваних величин маніфестує подібність лексико-семантичного оформлення предикатних позицій головної та підрядної частин, що позначається на заповненні цих позицій дублетними, тотожними, синонімічними чи семантично близькими

2 Н. Девятова, *Сравнение в динамической системе языка*, Москва 2010, с. 8.

лексемами, пор.: [Утомлений, спітнілий, він ледве дочапав до свого двору, а з двору до садочка, де,] розкидавшись, **спали** білочубі внучата, як колись **спали** його сини (М. Стельмах); Ця маса, цей людський потік **підхопив** і Максима, як каламутна вода **підхоплює** лист (І. Багрянний); Самотою **повзли** між хатами брудні дороги, неначе **плазували** чорні гадюки (М. Коцюбинський); По крутій бані собору **йшов** чоловік в сірій заячій шапці, немов **повз** павук чи кліщ по стелі (В. Дрозд). Що стосується порівняльного сполучника, то він кваліфікується як показник підрядного зв'язку та виразник порівняльного семантико-синтаксичного відношення. Відповідно до змістової структури сполучних засобів у системі складнопідрядного порівняльного речення виокремлюються два семантико-синтаксичні класи: 1) складнопідрядні речення реального порівняння, де засоби зв'язку представлені сполучником як та сполучниковими єдностями *так як, так само як, подібно до того як*; 2) складнопідрядні речення ірреального порівняння, де функцію засобів зв'язку виконують модально-порівняльні сполучники *наче, неначе, мов, мовби, ніби і под.* та сполучникові єдності *так наче (так ніби і под.), наче щоб (ніби щоб і под.), як коли би*. Семантика структурної схеми складнопідрядних речень реального порівняння полягає в розкритті змісту головної частини, що виражає актуальну для суб'єкта ситуацію дійсності, через порівняння зі змістом підрядної, яка репрезентує ситуацію типову, подібну до представленої в головній частині. Схемна семантика складнопідрядних речень ірреального порівняння постає як розкриття актуальної для суб'єкта ситуації дійсності через порівняння її з ірреальною, вигаданою ситуацією, що усвідомлюється як суб'єктивний образ, суб'єктивне бачення³.

Два класи складнопідрядних порівняльних речень засвідчують два способи актуалізації ситуацій-асоціатів: 1) відтворювальний, безпосередній (складнопідрядні речення реального порівняння); 2) конструктивно-образний (складнопідрядні речення ірреального порівняння). Безпосереднє асоціювання пов'язане з відтворенням із системи знань типової, загальновідомої ситуації. Йдеться про ситуації, суть яких становлять: типові стани природи – *Любов залила всю її душу, як весняна вода заливає луки та луки*

3 М. Заборна, *Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови*, Тернопіль 2001, с. 8–11.

(І. Нечуй-Левицький); типові картини навколишнього середовища – *Думка чіплялася за думку й важко ворушила одна одну, як **тиха вода ворушить поросле мохом млинове колесо*** (Г. Хоткевич); типові психофізіологічні стани людини – *І **защеміло серце, як перед лихом щемить*** (М. Стельмах); типові людські взаємовідносини – *Він перший полюбив її, як **син кохає неньку*** (Леся Українка); типова поведінка людей за певних життєвих обставин – *Ні за чим не шкодував, не намагався вернутися у далеку реальність, не радів, як **радіють загубленій і знову знайденій річі*** (Ю. Мушкетик). Будучи реальними, вони не локалізовані, позбавлені часової актуалізації та стосуються узагальненого суб'єкта. У другому випадку ситуація-асоціат окреслюється, але не відтворюється безпосередньо, а перевтілюється у свідомості суб'єкта разом з актуалізацією в її структурі учасників пізнаваної ним ситуації. Це робить асоціат ірреальним, гіпотетичним. Як правило, такі асоціати пов'язані з нестандартними, екстраординарними ситуаціями, а то й взагалі з неможливими. Для порівняння: *Невиносима туга стоїть **у її очах-волошках**, неначе **їх** зсередини торкнувся серп* (М. Стельмах); *Мелькають сині **кісники** [дівчини], **наче** хтось витяг **їх** із чистого неба та й вплив її у коси* (Б. Харчук); ***Аліній** почувався нещасним, пригнобленим, наче якась всесвітня сила випила з **нього** ясність і залишила **у душі** саму темряву* (Б. Бойчук); *Високі **стовби диму** вилітали з верхів **у небо** високо-високо, неначе несли **туди** людські сльози, прокльони, молитви* (Панас Мирний).

Інші види порівняльних конструкцій можна осмислити як зредуковані варіанти прототипної, де фіксуються позиції обов'язкові (суб'єкт та еталон) і факультативні (показник та основа порівняння). У цьому плані виділяються: 1) Речення з порівняльним зворотом: *З верб капле листя, **як мед у калюжі*** (Б. Харчук); *Моя люба зоря ронить в серце мені, **Наче сльози**, проміння тремтяче* (Леся Українка); *Любов, яку він грів до сина, випарувалась, згасла, **мов омана*** (І. Білик). 2) Безполучникові порівняння: а) конструкції з орудним порівняльним: *Малуша **кленовим листком** тремтіла, поки Святослав показував синові, як найлегше обезсилити і покласти під ноги противника* (Б. Лепкий); *Вони мовчали, а думки їх **чорним круком** літали по пожарині, розбивались між чорними стінами* (М. Коцюбинський); б) структури зі зв'язковими синсемантичними словами: *Хазяї – Павло-коваль і його жінка Наталка*

– люди сумирні й сердечні. Він круглолиций. Тому **скидається на годованого kota**. А вона, навпаки, зобиджена, стирчить го-стренький носик, а тому **схожа на якусь пташку** (Б. Харчук); в) речення з модально-порівняльними частками: **Вадима ніби тхось шпигонув шилом**. **Князеве слово як скала** (Б. Лепкий).

Опис периферії синтаксичних одиниць, пов'язаних з асоціативним осмисленням дійсності, узгоджується з реалізацією в мовному просторі феномену асиметрії. Лінгвальний асиметричний дуалізм виявляється в тому, що форма одного й того самого знака „прагне мати інші функції, ніж його власна”, а значення „прагне до того, щоб виразити себе іншими засобами, ніж його власний знак”⁴. При цьому периферія синтаксичних конструкцій, що репрезентують асоціативний зв'язок подібності двох ситуацій дійсності, конкретизується як ближня, віддалена та крайня.

У площині ближньої периферії виділяються текстові фрагменти, що кореферентні зі складними порівняльними конструкціями й виявляють типові для них паралелізм будови та характер лексико-семантичної організації. Йдеться про текстові відрізки, де заключна предикативна одиниця, що позначає асоціат, вводиться ініціальним вказівним займенником *так*, напр.: [Майдан шумів, гудів, кричав і ридав. Під вечір добре торгувалося.] Відривали дитину від матері, мужа від жінки, сестру від брата і, не зважаючи на розпачливі крики та ридання, на дикі верески і прокльони, тягнули одних соб, а других – цабе, буцім кіньми роздирали живу людину надвоє. – **Так колись Ігоря між двома гілляками розшарпали**, – мимохить пригадав собі Вадим (Б. Лепкий); Соломійка нібито й нагнівалася, али татові слова непомітно стали проростати у її душу. **Так проростає вчасно кинуте в ґрунт зерно** – [тоді, коли вже зерно стало переспівати, та ще зберегло снагу, щоб дати нове життя, а земля, що збрала достатньо вологи, ще не віддала її надрам і не випарувала у вись] (В. Лис). Еталонність змісту реченневої структури, яка позначає подібну до представленої у підрядній частині попереднього речення ситуацію-прецедент, та паралелізм будови обох предикативних форм дає підстави для трансформування фінального речення в порівняльну одиницю. Для зіставлення: ...

4 С. Карцевский, *Об асимметричном дуализме лингвистического знака* [в:] *История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях*, ч. 2, сост. В. Звегинцев, Москва 1965, с. 85.

Тягнули одних соб, а других – цабе, буцім кіньми роздирали живу людину надвое, **як колись Ігоря між двома гілляками розшарпали**. Соломійка нібито й нагнівалася, але татові слова непомітно стали проростати у її душу, **як проростає вчасно кинуте в ґрунт зерно**.

Асоціативний зв'язок між двома ситуаціями дійсності може увиразнюватись конструктивним паралелізмом предикативних структур, що виділяються в суміжних текстових фрагментах, напр.:

Влас ременами здригнув і запитливо сині брови звів:

– А що тобі дунайські болгари, князю, винні?

– **Що мені винні? – Святослав розсміявся. – А що був винен Карфаген римлянам? Що завинили перед бурею і градом луги та поля?** (Б. Лепкий).

Інтерпретація наведеного мікротексту дозволяє трансформувати виділені структурно однотипні та семантично близькі риторичні питання в порівняльну конструкцію на зразок *Мені нічого не винні дунайські болгари, як нічого не винен був Карфаген римлянам, як нічого не завинили перед бурею і градом луги та поля*.

Водночас асоціативність маркують так звані метафоризовані порівняння, організовані за моделлю речень тотожності, напр.: **Русь і Слов'яниця – це був справжній новітній Ханаан**, який своїх здорових синів і вродливих дочок цілому світові за гроші продавав. [Князь відчув приплив гніву, але не сказав нічого. Зате Влас додав: – Не ступай батьковими слідами. Кривда ними ходила і кривда кров'ю забагрила.] **Кривда – дочка лжі** (з творів Б. Лепкого); У коханні рівності нема, бо **воно – мука безсилля**. **Життя – маховик**, [і якщо вже розкрутиться, то розкрутиться]. **Жінка – це чекання**. [Без прощань, без розлук. І після забуття. Навіть тоді, коли ні на що не сподіваєшся]. Не треба гнівити долю: **вона – дикий кінь**, якого не загнуждаєш і не вкоськаєш. **Провінція – баба Палажка і баба Параска** (з творів Б. Харчука); **Радість – це відсвіт раю** в людській душі (І. Жиленко). Усталена в мовознавстві думка про те, що „порівняння є основою утворення метафори”⁵, яку здавна прийнято розглядати

5 І. Кучеренко, *Порівняльні конструкції мови в світлі граматики*, Київ 1959, с. 77.

як „скорочене порівняння”⁶, мотивує розгортання метафоризованих конструкцій у порівняльні: *Русь і Слов'яниціна нагадували Ханаан. Кривда – як дочка лжі. Кохання схоже на муку безсилля. Життя – як маховик. Жінка – мовби те чекання. Доля подібна до дико-го коня. Провінція нагадує бабу Палажку і бабу Параску. Радість схожа на відсвіт раю в людській душі.* Щоправда, такі структури презентують виключно okazіональне, інтуїтивне асоціювання, в якому поєднується непоєднане. Вони увиразнюють ідіолект письменника, виступаючи своєрідними формулами його внутрішнього досвіду. Відповідно метафоризовані порівняння „на відміну від висловлень з буквальним смислом не є повідомленнями, викладом чи констатацією факту. Вони завжди одкровення, оновлення знань про певне явище, тобто виступають інтерпретацією, творчим розвитком відомого явища”⁷. Це гармонує з висновком Н. Арутюнової: „Порівняння доступне будь-якій спостережливій людині, метафора – тільки майстрові”⁸.

Віддалену периферію утворюють конструкції, характер лексико-семантичної організації яких релевантний для вираження побудованого на асоціації порівняльного відношення. Їх асиметричність полягає в реалізації синтаксичною структурою схемної семантики, обтяженої порівнянням. Відповідно виділяються:

- 1) складнопідрядні займенниково-співвідносні ототожнювальні речення;
- 2) складнопідрядні займенниково-співвідносні фразеологічні речення;
- 3) складнопідрядні з'ясувальні речення; 4) складносурядні розділові речення.

Асоціативно-порівняльне відношення корелює з відношенням тотожності в структурі займенниково-співвідносних конструкцій на зразок [*Княгиня Ольга відчувала, знала, що її син говорить правду, що*] *любить Малушу так, як люблять тільки раз у житті* (С. Скляренко); *Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди* (М. Хвильовий); *Всіх людей любить так, як тільки можна*

6 Н. Арутюнова, *Язык и мир человека*, Москва 1999, с. 280.

7 Н. Панина, *Степени иносказательности и уровни ее глубины [в:] Предложение и текст в семантическом аспекте*, Калинин 1978, с. 38.

8 Н. Арутюнова, *op. cit.*, с. 282.

любити одного чоловіка (О. Стороженко). Ототожнювальний займенниково-співвідносний синтаксичний механізм „полягає в тотожності змісту співвідносного слова в головній частині та сполучного в підрядній”⁹. Змістові відношення між предикативними частинами таких речень зводяться до абстрактного відношення тотожності, що становить семантику їх структурної схеми. Водночас формування порівняльного змісту в ототожнювальних реченнях забезпечують такі чинники: 1) однотипність відображуваних головною та підрядною частинами ситуацій, спільність ряду змістових елементів; 2) співвіднесення змісту головної частини зі змістом підрядної як повідомлення про конкретну ситуацію дійсності з узагальненою, типовою ситуацією. Однотипність пов’язуваних ситуацій позначається на лексичному складі предикативних частин та виявляється в уживанні синонімічної лексики чи лексем-дублетів, що є характерною ознакою складних порівняльних конструкцій. Так само й відображення в підрядній частині узагальненої, типової ситуації дійсності узгоджується з механізмом формування складнопідрядного порівняльного речення, де зміст головної частини розкривається через його порівняння зі змістом підрядної, що репрезентує типову, добре відому ситуацію дійсності. Так, у реченні *[Княгиня Ольга відчувала, знала, що її син говорить правду, що] любить Малушу так, як люблять тільки раз у житті* предикатні позиції предикативних частин заповнюють тотожні лексеми, а подібна за змістом до головної частини підрядна відтворює типовий стан людини за певних життєвих обставин. Конструкція *Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди* позначена тотожними предикатними лексемами та репрезентацією в підрядній частині типової ситуації дійсності на позначення психічного стану людини. Як наслідок, розглянуті асиметричні ототожнювальні структури узгоджуються зі складнопідрядними порівняльними реченнями, пор.: *Він любить Малушу, як люблять тільки раз у житті. Співала, як можуть співати тільки щасливі люди.*

Асоціювання виступає підставою для формування відношення зумовленості, що конкретизує значення співвідносного слова в структурі займенниково-співвідносних фразеологічних конструкцій, напр.: *Десь угорі кричали гуси, і так далеко, ніби вони вже були*

9 С. Ломакович, *Займенниково-співвідносні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови*, Київ 1993, с. 25.

за невідомими морями (М. Стельмах). Поняття „далеко” та „за невідомими морями” у свідомості мовця асоціативно пов’язані: якщо хтось/щось знаходиться „за невідомими морями”, то це десь дуже далеко. Тим самим формується сприйняття вказівного займенника *так* у значенні ‘дуже, надзвичайно’. Відповідно зміст речення декодується ірреально-порівняльною конструкцією на зразок *Гуси кричали десь дуже далеко вгорі, ніби вони були вже за невідомими морями*. Аналогічно асоціативний зв’язок між ситуаціями, відображеними в головній та підрядній частинах речення *А на цей гуркіт зразу же вибігла паршива орендаторка і гвалтувала так, неначе близня її різала* (В. Винниченко), робить цю структуру ко-референтною зі складнопідрядною ірреально-порівняльною конструкцією *А на цей гуркіт зразу же вибігла паршива орендаторка й несамовито гвалтувала, неначе близня її різала*.

Асоціювання узгоджується зі з’ясувальними складнопідрядними реченнями, де в головній частині позицію опорного слова займає лексема *здаватися* зі значенням ймовірності сприйняття, що єднає її з модально-порівняльними сполучниками *мов, немов, наче, мовби* і под., напр.: [– *Знаєш, Малушо, цей хлопець нам удався. – Очима, повними невисловленої радості, глянула на свого мужа і пана. – Ладі хай буде за честь і велика дяка, – відповіла покірно. – А мені ні? –]* засміявся Святослав, а *їй здавалося, що земля і небо, поле і море сміються в оту хвилину* (Б. Лепкий); пор.: *Святослав засміявся, немовби земля і небо, поле і море засміялися в оту хвилину*. Подібна тенденція простежується й у тих з’ясувальних структурах, де опорні лексеми зі значенням інтелектуального сприйняття на зразок *думати, гадати, міркувати* тощо вживаються в модальному обрамленні, напр.: *Коли б груди, мов два яблука круглі, не дрижали б легенько, то можна було б гадати, що це статуя, привезена з Мілосу. Доторкнешся до неї – вона впаде й розіб’ється. Можна подумати, що це з’ява, викликана чарами. Підступишся – і розів’ється з димом* (Б. Лепкий). Синтагми зі значенням можливості виявляють семантичну близькість із модально-порівняльними сполучниками, або ж – іншими словами – сполучниками ірреального порівняння. Це мотивується актуалізацією в їх компонентній структурі семи „ірреальність”¹⁰.

10 Т. Шмелева, *Смысловая организация предложения и проблема модальности* [в:] *Актуальные проблемы русского синтаксиса*, Москва 1984,

У зв'язку з цим пор.: *Дівчина виглядала мов статуя, привезена з Мілосу. Вона була мов з'ява, викликана чарами.*

Асоціативне бачення дійсності дозволяє вирішити ті чи інші пізнавальні завдання, які стоять перед людиною. Зокрема, такий спосіб пізнання може прислужитись у ситуації когнітивного дисонансу, коли суб'єкт не впевнений в адекватному усвідомленні реальності, а заодно й не може знайти єдино можливої форми для вираження своєї думки. Відповідно когнітивний дисонанс корелює з так званою „ситуацією номінативних труднощів”¹¹. У ситуації, де актуалізуються різні асоціати, що зумовлює невпевненість у виборі номіната, мовець знаходить вихід – представити весь ряд номінатів, з яких він не наважується зробити остаточний вибір. Такий результат пізнання вербалізується засобом конструювання складносурядних розділових речень на зразок [*Нараз стрепенулися обоє.*] **Чи то далекі громи загоготіли, чи то задрожала земля і розліталися на друзки будівлі.** [*Дивний луск і тріск хвилював тихим ранковим повітрям*] (Б. Лепкий). Пов'язана з розділовими сполучниками сема „невпевненість” наближає марковані ними сурядні структури до конструкцій ірреального порівняння, де мовець через уживання модально-порівняльних сполучників маніфестує приблизність, неадекватність, нестандартність свого бачення представленої в головній частині ситуації дійсності, суб'єктивним образом якої виступає ситуація, змодельована в підрядній. Для зіставлення: *Дивний луск і тріск хвилював тихим ранковим повітрям, наче* *десь далекі громи гоготали, мовби* *десь дрижала земля і розліталися на друзки будівлі.*

Крайня периферія синтаксичних конструкцій на позначення асоціативного бачення дійсності з порівняльною семантикою не пов'язана. Її утворюють асиметричні складнопідрядні структури, позиції предикативних частин яких марковані лексемами одного асоціативного поля. У цьому плані виділяються окремі різновиди займенниково-співвідносних ототожнювальних речень та конструкцій зі значенням відповідності, напр.: 1) ототожнювальні речення:

с. 87.

- 11 С. Крамских, Т. Шмелева, *Выражение номинативных затруднений говорящего (в простом и сложном предложении)* [в:] *Синтаксические связи, построение формантов и семантические отношения в сложном предложении*, Калинин 1985, с. 120.

Де йдуть **бої**, там є **герої**. [Це неминуха річ.] (Б. Лепкий); Де **рідний край**, там і під ялиною **рай** (народна творчість); 2) речення відповідності: *Шана народна, чим більше **знаменитим** робить, тим з більшими споеднана **небезпеками, турботами та печалями*** (І. Золотоустий); *Що більший **самолюб і фарисей**, То більше прагне **слави** від людей* (Д. Павличко). Характер лексико-семантичного оформлення таких реченневих структур веде до ускладнення їх схемної семантики відношенням зумовленості, пор.: *Якщо йде битва, то в ній з'являються герої. Коли людина живе на рідній землі, то їй добре скрізь. Знаменитість часто веде до небезпек, турбот та печалей. Якщо людина за вдачею самолюб та фарисей, то їй багато важить людська слава.* Репрезентований у таких конструкціях асоціативний зв'язок зумовленості між двома фрагментами дійсності, як правило, конвенціональний для певної соціальної спільноти. Водночас він може бути й індивідуальним, оказіональним, що увиразнюється контекстом, пор.: *Хто правду любить, той, **по-вашому**, божевільний* (Б. Лепкий); *Чим важча дорога, тим, **напевне**, радісніше повертатися додому* (В. Дарчук).

Загалом визначення синтаксичних контурів функціонально-семантичного поля асоціативної подібності своєрідно представляє синтаксис як вершинний рівень мови, де реалізують свій функційний потенціал і знаходять безпосереднє застосування компоненти її лексико-семантичної підсистеми, а також засвідчує релевантність аналізу синтаксичних одиниць для вивчення механізмів пізнавальної діяльності людини. Водночас на цьому тлі актуалізуються й знаходять наступний розвиток такі позиції синтаксичної теорії, як ізоморфність різних реченневих структур у площині окремого типу змісту та їх ієрархія стосовно його репрезентації.

ЛІТЕРАТУРА

- Загнітко А., *Теоретична граматика української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001.
- Заоборна М., *Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови*, Тернопіль 2001.
- Кучеренко І., *Порівняльні конструкції мови в світлі граматики*, Київ 1959.
- Ломакович С., *Займенниково-співвідносні речення в системі складнопідрядного речення української мови*, Київ 1993.
- Селіванова О., *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008.
- Арутюнова Н., *Язык и мир человека*, Москва 1999.
- Девятова Н., *Сравнение в динамической системе языка*, Москва 2010.
- Карцевский С., *Об асимметричном дуализме лингвистического знака [в:] История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях*, сост. В. Звегинцев, часть 2, Москва 1965, с. 85–90.
- Крамских С., Шмелева Т., *Выражение номинативных затруднений говорящего (в простом и сложном предложении) [в:] Синтаксические связи, построение формантов и семантические отношения в сложном предложении*, Калинин 1985, с. 119–128.
- Панина Н., *Степени иносказательности и уровни ее глубины [в:] Предложение и текст в семантическом аспекте*, Калинин 1978, с. 36–48.
- Шмелева Т., *Смысловая организация предложения и проблема модальности [в:] Актуальные проблемы русского синтаксиса*, Москва 1984, с. 78–100.

The interaction of syntactic and lexical semantics in sentence structures defining the associative comprehension of reality

The relation of reality associative comprehension mechanisms and sentence structure as a typical means of language representation was investigated. The system of sentence units has been identified and these agree with the associating. The structure of this system has

been characterised according to the principle of functional-semantic fields. The interaction of the structural scheme of sentences defining associative relation to the peculiarities of their lexical-semantic organisation was analysed. On this basis the opposition of syntactic constructions of symmetric and asymmetric forms has been identified. The status of comparative constructions as language units has been substantiated, which is most relevant for the expression of reality association comprehension. The types of such units in the central area of the functional-semantic field of manifestation means are presented. The hierarchisation of periphery units has been carried out as a result of the analysis of asymmetric constructions of different syntactic types and classes which are isomorphic with the comparative structures in the character of lexical-semantic content.

Key words: association, associative diode, sentence, sentence structure scheme, lexical-semantic content, syntactic construction of asymmetric form, functional-semantic field, centre, periphery, comparative construction.

Семантика граем мовця і адресата в українській та польській мовах

У сучасних граматичних дослідженнях одним із найвагоміших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення є виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів, що дає змогу якнайповніше визначити категорійну структуру речення, її взаємодію з категоріями інших рівнів, зокрема морфологічного. „Саме на ґрунті категорій можна систематизувати мовні явища, відтворити граматичну організацію мови як цілісної системи, її функціональні параметри з урахуванням спрямованості всіх категорійних величин на реалізацію найважливіших функцій мови – комунікативної і когнітивної”¹.

Прагнення показати онтологічну властивість мовних одиниць, справжню природу речення і як абстрактної схеми-моделі, і як семантико-синтаксичного, і як комунікативного утворення є актуальною проблемою граматики. Серед категорій, що регулюють реченнєву модель у її визначальних структурних модифікаціях, важливою є категорія синтаксичної особи. Засоби вираження категорії синтаксичної особи взаємодіють і функціонально доповнюють одне одного, створюючи своєрідне поле, в якому можна виділити 3 зони: ядерну, навколоядерну та периферійну². У ядерній зоні перебувають форми називного відмінка особових займенників 1-ої і 2-ої особи та дієслівні форми 1-ої та 2-ої особи однини і множини.

Мета дослідження – здійснити зіставний аналіз значень граем мовця і адресата в українській та польській мовах. „Зіставні студії

1 М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004, с. 5-6.

2 В. Лаврентьев, *Категория синтаксического лица в современном русском языке*, Рязань 2011, с. 23.

дають змогу, спираючись на типологічну однорідність, виділити передусім відмінні риси, що нагромаджувались у процесі розвитку кожного зі слов'янських народів та їхніх мов і позначились на культурі, ментальності, способі життя тощо”³.

Очевидно, що значення особи як синтаксичної категорії реалізують неоднорівні змістові компоненти, а в структурі речення порізному виявляється значення особовості. Тобто речення на зразок: а) *Я хвилююся; Мені сумно; Радію; Mdlі mnie; Nie chce tu się tam iść*, незважаючи на морфологічну, структурно-синтаксичну і модальну різницю, об'єднані синтаксичною категорією 1-ої особи (що означає тотожність того, хто говорить, і суб'єкта стану); б) речення типу *Любить Україну у сні й наяву* (В. Сосюра); *Спи, мій малесенький, пізній бо час* (Леся Українка); *Вам слово; Ти малюєш; Biedroneczko, leć do nieba, przynieś mi kawałek chleba!; Malujesz obrazek; Tym razem ta rap trzy słowa* – об'єднані синтаксичною категорією 2-ої особи (суб'єкт дії чи стану в них тотожний адресату мовлення); в) речення на кшталт *Йому страшно; Він боїться; Дочка розумна; Іван – з хати; День настав; Nie chce tu się tańczyć; Córka śpiew; . Drzewo rośnie* мають спільне значення 3-ої особи.

У такому розумінні синтаксична категорія особи виявляється значно ширшою за морфологічну, однак незаперечним є той факт, що в більшості випадків вона опирається на таку ж структуру – мовець – співрозмовник (адресат мовлення) – не-учасник комунікації (третя особа), що й система особових форм дієслова і займенника, адже переважна більшість речень у слов'янських мовах якраз і має у своїй формальній структурі такі компоненти.

Здатність до вираження особовості морфологічними засобами мають тільки особові дієслова. „Морфологічна категорія особи членується на три графеми – графему першої особи, графему другої особи, графему третьої особи. Форми із значенням суб'єкта повідомлення називають першою особою, форми із значенням адресата повідомлення – другою особою, а форми із значенням об'єкта повідомлення – третьою особою. Такі значеннєві характеристики стосуються первинної функції графем”⁴.

3 І. Кононенко, *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012, с. 17.

4 І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 105.

У тричленній парадигмі категорії особи дуже стійкою є внутрішня опозиція: 1-а і 2-а особи протиставлені 3-ій особі, що допомагає в розрізненні власне-особових і предметно-особових значень. Взаємне опозиційне протиставлення особових форм у реченні переходить у взаємодію з категорією числа й реалізує відношення дії до її носія, який бере участь або не бере участі в акті комунікації, і передає протиставлення мовця і співрозмовника як активних комунікативних партнерів. Дієслівні форми 1-ої і 2-ої особи однини і множини є панівними у слов'янських мовах⁵. Значення категорії особи виражається двома способами: синтетичним, за допомогою афіксів, і аналітичним – сполученням дієслова з відповідним особовим займенником.

Для граматичного ладу української мови більш характерний аналітичний вияв особової семантики, зокрема у формах теперішнього і майбутнього часу, напр.: *Але чому я думаю про Вас? Я Вас давно забути вже повинна* (Л. Костенко). *Ти мене накличешся ночами, несучи розлуку за плечами, і навиглядаєшся одна* (А. Малишко). У польській мові показником особи передусім є особове закінчення дієслова, а не особовий займенник, як в українській, тобто значення особи виражається синтетично.

У загальній системі типів простого речення в українській мові своєрідну щодо структури і змісту синтаксичну категорію становлять односкладні речення дієслівного типу з означеною, неозначеною та узагальненою особовістю. Причому „цілком виразною в українській мові є тенденція до усунення підметів, що відповідають 1-й або 2-й особі, в розмовному, зокрема в неакцентованому, мовленні”⁶, а також в епістолярному стилі (*Жду ласкавої відповіді на цей лист* (М. Коцюбинський)) і в будові поетичної мови (*Чи я люблю тебе по-справжньому? Не знаю – може, й не люблю. А може, тільки в світлі давньому останні промені ловлю?* (Н. Забіла)).

5 Див.: В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, Москва 1972; І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988; А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови: Морфологія*, Донецьк 1996; Н. Конечна, *Funkcje zdań jednoczłonowych i dwuczłonowych w języku polskim [w:] Problemy składni polskiej*, Warszawa 1971, s. 60-72

6 *Сучасна українська літературна мова: Синтаксис*, Київ 1972, с. 237.

На відміну від української мови, в польському реченні при наявності форм теперішнього та майбутнього часу дієслів підмет-займенник зазвичай опускається: *Wypuszczam na wiatr konia i nie szczędzę razów* (А. Mickiewicz). Це речення з так званим невираженим підметом (podmiot domyślny), „про який ми здогадуємося завдяки особовим закінченням дієслів-присудків”⁷. З формальної точки зору польські безпідметові речення співвідносні з українськими означено-, неозначено- і узагальнено-особовими односкладними реченнями. Теорія односкладного речення не набула поширення в польському мовознавстві, хоча речення такого типу й функціонують.

Означено-особові речення характеризуються цілковитою означеністю виконавця дії або суб'єкта стану. Лише структурно (наявністю / відсутністю підмета-займенника), а не семантично розрізняються речення на зразок: *I ось тепер я наче вперше бачу усю тебе, незнану і чужу* (Є. Плужник) і *Тепер ходжу стежками і стежками і прокладаю шлях крізь болота* (Л. Костенко). Дійова особа (мовець) в означено-особових реченнях сприймається такою мірою окреслено, що її легко можна вербалізувати, але тільки в займенниковій формі *я, ти, ми, ви*.

Через відсутність підмета-займенника в реченнях обох мов увага зосереджується на головному членові, вираженому дієсловом. Коли ж необхідно підкреслити особу мовця або співрозмовника, то підмет-займенник наявний і сприймається як функціонально вагомий. „Так, зокрема, буває при протиставленні однієї особи іншій, їх зіставленні й порівнянні, при запереченні, приєднанні речення до повідомлення про дію іншої особи тощо, напр.: *В далекій дорозі Найду або долю, або за Дніпром Ляжу головою... А ти не заплачеш, А ти не побачиш, як ворон клює Ті карії очі* (Т. Шевченко)”⁸; пор.: „У польській мові підмети-займенники опускаються з комунікативною метою. Їх присутність у реченні спричиняє прагматичні інновації, зміну „рангу” складових частин смислу. Висловлювання типу *Piszę list* є нейтральним і певною мірою відрізняється від повідомлення *Ja piszę list*, в якому особовий займенник може мати

7 I. Plóciennik, D. Podlawska, *Słownik wiedzy o języku*, Warszawa – Bielsko-Biała 2008, s 209.

8 *Сучасна українська...*, с. 236.

декілька контекстних інтерпретацій (протиставлення, роздратування та ін.)”⁹.

Семантичне значення 1-ої особи однини – мовець, суб’єкт повідомлення (первинна функція грамеми¹⁰) – найбільш стійке і однозначне. Однак під впливом контексту первинні значеннєві характеристики форми 1-ої особи зазнають змін і набувають вторинних функцій. Грамема мовця – основна грамема у структурі категорії особи. Крім того, форма 1-ої особи однини інколи позначає узагальнений суб’єкт, у такому разі індивідуально-особове значення послаблюється, напр.: *Поки дихаю – сподіваюся* (Овідій). *Чужу біду на воді розведу, а своїй і кінця не знайду* (прислів’я). *Чужого не хочу, свого не дам* (прислів’я); *Wolę tu być pierwszy niż w Rzymie ostatni* (przysłowie).

Більш різноманітними є можливості переносного вживання 1-ої особи множини. У певних узвичаєних контекстуальних ситуаціях можливе вживання 1-ої особи множини замість іншої з різних міркувань:

- а) замість 1-ої особи однини в науковому стилі як спеціальний прийом, спрямований на те, щоб не виділяти себе з числа інших або, навпаки, вважати себе виразником міркувань багатьох: *Ми з’ясували, що...; Нас цікавить проблема... У сучасній науковій літературі в українській мові, як і в польській, є тенденція уникати таких форм, замінюючи їх здебільшого безособовими конструкціями, напр.: У вступній частині дослідження розглянуто... W części wprowadzającej badania wyjaśniono...;*
- б) замість 1-ої особи однини у мові царських, імператорських указів (експресія величі): *Ми, Микола II...; My Mikołaj II cesarz Wszech Rosyi...;* що є кальками з російської;
- в) замість 2-ої особи однини чи множини як форма співчутливого ставлення до співрозмовника, наприклад, при звертанні лікаря до хворого: *Як ми себе почуваємо? У польському реченні в такому разі використовуються слова *pan* і *pani*: *Jak się pan / pani czuje?*, тобто замість 2-ої вживається 3-я особа однини;*

9 І. Кононенко, *op. cit.*, с. 654.

10 І. Вихованець, *op. cit.*, с. 105.

д) замість 2-ої особи однини у розмові, яку веде дорослий від імені дитини: – *Ми ще маленькі, ще підростемо, - відповіла мати за доньку, погладивши її по руській голівці* (Г. Коцюба).

Узагальнено-особовезначення має 1-а особа множини у прислів'ях, приказках, сентенціях: *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем; Як у серпні дбаєм, так зимою маєм; Kogo kochamy, chętnie go słuchamy; Obrazę wszyscy długo pamiętu, a o dobrodziejstwach wnet zapomínamy; Raz w życiu kochamy i raz umieramy*. Однак і в таких випадках зв'язок із мовцем зберігається.

На відміну від форм 1-ої особи однини і множини, значення форм 2-ої особи більш абстрактні. Втрачаючи пряме відношення до конкретного адресата, вони отримують узагальнене значення. Найтиповішими є випадки, коли виконувачем дії може бути кожен, усі люди. Зазвичай це афоризми: *Старого лиса не виведеш з ліса; Волом зайця не здоженеш; Z wilka nie uczynisz barana; Starego wóbla na plewu nie złapiesz*. Форма 2-ої особи однини вживається тут не у своєму прямому значенні, бо названі дія або стан видаються характерними для всіх або багатьох осіб.

„Своєрідний різновид узагальнено-особових речень становлять структури з так званою частковою узагальненістю: вони означають дію або стан самого оповідача, виражаючи в узагальненій формі його інтимні думки, настрої, переживання”¹¹: *Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене, зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки* (І. Нечуй-Левицький). Мовець тут ніби сам себе якоюсь мірою усуває від названих дій, підкреслюючи, що вони є типовими й для інших. Форма 2-ої особи дозволяє оформити висловлювання як загальні судження, причому в окремих випадках підмет-займенник може вербалізуватися, однак він не асоціюється з певною конкретною особою: *Ну що ти вдієш: ти йому про гарбузи, а він тобі про образи* (П. Козланюк). *Ви дивитесь і дивуетесь; вам здається, що ви йдете не по битій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси та чару* (П. Мирний).

В українській мові характерною для займенника *ви* є так звана пошанна форма, коли 2-а особа однини замінюється 2-ою особою множини. Звертання „на Ви” є формою ввічливості і вживане

11 Сучасна українська..., с. 243.

переважно в тих випадках, коли співрозмовникові мало знайома чи й зовсім незнайома особа-адресат. Крім того, досить поширене таке звертання молодших до старших, дітей до батьків тощо, напр.: *Ну, то кінчай, а ви ходіть, Килинко* (Леся Українка). – *Нащо ти на мене кажеш на ви? Хіба я не твоя жінка? Адже чоловіки на жінок кажуть ти!* – *Коли ви, Онисю, такі ...розумні, такі проворні, такі падковиті до хазяйства, що й сказати не можна...* (І. Нечуй-Левицький).

У польській мові замість займенників 2-ої особи вживаються слова *pan* і *pani*: *A dlaczego pan pyta? Ale wie pani, niestety tak wygląda życie?* „Оскільки в польській мові слова *pan* і *pani*, а також *państwo* перебирають на себе займенникові функції в межах речення, деякі польські науковці вважають, що в такій ситуації *pan* і *pani* змінюють частиномовну належність і стають займенниками. При цьому заміна особових займенників *ty, wy* на слова *pan, pani* у польській мові є винятковою на тлі не тільки української, але й інших слов'янських мов”¹².

Якщо в теперішньому і майбутньому часі та в наказовому способі в українській мові значення особи виражається і синтетичним, і аналітичним способом, то присудок у формі минулого часу й умовного способу вказує на відповідне значення особи за допомогою особових займенників. „Займенникові іменники у таких присудково-підметових комплексах виконують подвійну роль: вказуючи на предмети, вони є лексичними одиницями, а диференціюючи граматичні особові відношення, займенникові іменники виступають аналітичними синтаксичними морфемами. Отже, форми минулого часу й умовного способу виражають значення категорії особи не морфологічно, а синтаксично”¹³.

У польській мові дієслово-присудок у формі минулого часу й умовного способу в однині не тільки позначає рід, як в українській мові, але й вказує на значення особи за допомогою особових закінчень: чоловічий рід – *robilem, robileś, robił*; жіночий рід – *robiłam, robiłaś, robiła*; пор.: *Марко з насмішкою оглянув себе і замуликав пісеньку* (М. Стельмах); *Несла ворона до мого двора, мов сиру крихітку, своє картаве „кра”* (І. Нехода); *Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину*

12 І. Кононенко, *op. cit.*, с. 480.

13 І. Вихованець, *op. cit.*, с. 105.

ясну (Леся Українка); *Wpłynąłem na suchego przestwór oceanu* (А. Mickiewicz); *W kraju wiosny, pomiędzy rozkosznymi sady, Uwiędłaś, młoda różo!* (А. Mickiewicz).

Таким чином, категорія синтаксичної особи в українській і польській мовах представлена передусім у структурі дієслова і займенника, тому що в цих мовах переважають речення дієслівного типу. Характерною їх ознакою є тотожність семантичної опозиції дієслів і займенників, при цьому для граматичного ладу української мови більш характерний аналітичний вияв особової семантики, а для польської – синтетичний.

Оскільки речення як основна форма мовного спілкування служить одночасно і засобом вираження думки для мовця, і знаряддям розуміння думки для співбесідника, то структура речення, звичайно, передбачає, що в ядерній зоні знаходяться передусім форми називного відмінка особових займенників 1-ої і 2-ої особи та дієслівні форми 1-ої і 2-ої особи однини і множини. Первинні функції графем мовця і адресата під впливом контексту зазнають змін у семантиці, які в українській і польській мовах мають низку відмінностей. Взаємне опозиційне протиставлення 1-ої, 2-ої і 3-ої особових форм у реченні переходить у взаємодію з категорією числа (а в польській мові ще й з категорією роду та персональності) й найвиразніше реалізує відношення дії чи стану до її носія, який бере участь або не бере участі в акті комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

- Виноградов В., *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, Москва 1972.
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови: Морфологія*, Донецьк 1996.
- Кононенко І., *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012.
- Лаврентьев В., *Категория синтаксического лица в современном русском языке*, Рязань 2011.
- Мірченко М., *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004.
- Сучасна українська літературна мова: Синтаксис*, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1972.
- Koneczna H., *Funkcje zdań jednoczłonowych i dwuczłonowych w języku polskim [w:] Problemy składni polskiej*, Warszawa 1971, s. 60-72.
- Plóciennik I., Podlawska D., *Słownik wiedzy o języku*, Warszawa – Bielsko-Biała 2008.

The meaning of the grammeme of speaker and addressee in the Ukrainian and Polish languages

The article presents a comparative analysis of the semantic value category of the person who speaks and the person who listens in Ukrainian and Polish. The primary grammeme's functions are considered, as are their secondary ones, as well as derivative functions which appear as a result of the context's influence. Differences have been found in the realization of semantics regarding the person who speaks and the person who listens.

Key words: syntactical category of persons, morphological person, grammeme, addresser, addressee, primary grammeme's functions, secondary grammeme's functions.

Семантична та формальна інтерпретація ускладнення синтаксичних одиниць

Поняття елементарності / неелементарності посідає важливе місце в різних галузях науки. З цього приводу досить чітко висловився історик філософії Н. Степанов: „В історії науки елементарність ніколи не була тільки простотою, а вмщувала в собі аспект фундаментальності, вихідності, істотності й неподільності. Ці аспекти і формують, очевидно, вихідний зміст поняття елементарності та його відносний стабільний інваріантний зміст”¹. Питання про елементарні синтаксичні одиниці належить до визначальних у синтаксичній теорії. Їхнє виділення та дослідження закономірностей ускладнення становить одне з основних завдань функційного аналізу.

До синтаксичних одиниць-конструкцій у системі мови належать речення і словосполучення, складником яких є мінімальна синтаксична одиниця. З огляду на будову і семантику розрізняють елементарні та неелементарні (ускладнені) синтаксичні одиниці. У формально-синтаксичному й семантико-синтаксичному аспектах вони частково збігаються. Водночас семантично ускладнені одиниці охоплюють ширше коло. Визначаючи елементарні / ускладнені речення і словосполучення, мовознавці зазвичай беруть за основу кількісний критерій, хоча поняття елементарності / неелементарності трактують по-різному. Це пов'язано насамперед із розбіжністю в термінології, з різним окресленням об'єкта дослідження. Розглянемо категорію елементарності / неелементарності на рівні словосполучення, речення та мінімальної синтаксичної одиниці.

1 Н. Степанов, *Концепція елементарності в научному познанні*, Москва 1976, с. 21.

Згідно з кількісним критерієм елементарні словосполучення називають простими, неелементарні – складними (рідше – ускладненими), оскільки переважна більшість простих словосполучень складається з двох повнозначних слів, складних – із трьох і більше. Елементарні словосполучення досліджено достатньою мірою, а неелементарні описано лише фрагментарно. Спробу системного аналізу складних словосполучень здійснив український лінгвіст Г. Удовиченко, який обмежився тільки трикомпонентними словосполученнями². Труднощі дослідження неелементарних словосполучень зумовлені різним розумінням природи словосполучення. Так, О. Мельничук, виділяючи поряд із сурядними й підрядними словосполученнями предикативні, зараховує таким чином до словосполучень і прості речення³. Більш аргументовані кваліфікації словосполучень як підпорядкованих реченню синтаксичних одиниць з підрядним або сурядним зв'язком, що перебувають з реченням у дериваційних відношеннях⁴.

Елементарні словосполучення побудовані за певною структурною схемою, у якій поєднано два повнозначні слова на основі одноразового застосування підрядного або сурядного зв'язку і співвідносного з таким зв'язком семантико-синтаксичного відношення. Вони являють собою основний і первинний об'єкт синтаксису словосполучення, напр.: *І до віків **благенька приналежність** переростає в **сяйво голубе*** (Л. Костенко). Неелементарні (ускладнені) словосполучення, що складаються мінімально з трьох компонентів, є комбінаціями елементарних словосполучень на основі сурядного і підрядного зв'язків, напр.: *Полум'я билось у вітрі **величезним червоним птахом*** (О. Гончар); *Блищать росою **довгі пасма нив...*** (Д. Павличко).

Одним із найважливіших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого або складного речення є виділення їхніх елементарних і ускладнених формально-синтаксичних структур. Без уведення цього фундаментального граматичного поняття неможливе адекватне пізнання всього синтаксичного механізму, ієрархії синтаксичних одиниць і внутрішніх та зовнішніх дериваційних відношень у сфері синтаксису. У зв'язку з різними

2 Г. Удовиченко, *Словосполучення в сучасній українській літературній мові*, Київ 1968, с. 152–170.

3 *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис*, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1972, с. 30–50.

4 К. Городенська, *Деривація синтаксичних одиниць*, Київ 1991, с. 85–99.

підходами до статусу синтаксичних одиниць поняття синтаксичної елементарності є неодномірним. Зокрема, І. Вихованець виділяє два різновиди елементарних простих речень. Перший являє собою власне-формально-синтаксичний різновид елементарних простих речень, формально-синтаксична структура яких утворена лише конститутивними з формально-синтаксичного погляду членами речення, тобто його предикативним мінімумом. Він необхідний для того, щоб речення стало граматично оформленою синтаксичною одиницею. У такому разі до нього входять тільки головні члени речення⁵. Запропонований підхід передбачає абстрагування від усього того, що неістотне для речення як предикативної одиниці. Формально-синтаксична структура елементарного простого речення не містить навіть прислівних поширювачів, що реалізують синтаксичні потенції слів, наприклад присудка з його семантико-синтаксичною валентністю. До того ж не входять до предикативного мінімуму й обов'язкові передбачувані семантикою предиката поширювачі, без яких речення не може функціонувати як мінімальне повідомлення, незалежне від контексту. Відповідно до цього розуміння формально-синтаксична структура елементарного простого речення, його предикативний мінімум – це поєднані предикативним зв'язком головні члени двоскладного речення або головний член односкладного речення, напр.: *Зажурилися хлопці* (Б. Олійник); *Відходив поїзд* (Д. Павличко); *Несказане лишилось несказаним* (Л. Костенко); *Я – камінь* (А. Малишко); *Стало видно* (Іван Ле); *Хай буде легко* (Л. Костенко); *Зима. Холоднеча* (М. Стельмах); *І от Чернігів* (П. Тичина).

Другий різновид елементарного простого речення тісно пов'язаний із семантико-синтаксичною структурою речення, опосередкований нею. До складу речення входять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, тобто ті, які роблять речення мінімальним повідомленням, незалежним від контексту⁶. Проте викликані семантико-синтаксичною валентністю предиката компоненти потрібно тут інтерпретувати не в семантико-синтаксичному, а у формально-синтаксичному плані. Наприклад, предикат *стояти* вимагає двох іменникових компонентів – підмета і прислівного керованого другорядного

5 І. Вихованець, *Грамматика української мови*. Синтаксис, Київ 1993, с. 11.

6 *Ibidem*, с. 12.

члена речення: *Діти стояли біля берізки*. Численну групу двоскладних елементарних речень, опосередкованих валентністю предиката, становлять трикомпонентні речення: *Пахне хлібом трава* (Д. Павличко); *Йї снівся батько* (Д. Павличко); *А він любив мости* (Б. Олійник); *Хай не розбудить смутку телефон* (Л. Костенко). Подібним чином предикат односкладного речення вимагає для розкриття свого змісту залежних іменникових компонентів: *Мені було сумно*; *Нам видно ліси*. Порівняно з власне-формально-синтаксичною структурою елементарного речення опосередковану семантико-синтаксичну структуру доцільно назвати розширеною формально-синтаксичною структурою, оскільки її доповнюють керовані предикатом іменникові другорядні члени речення.

Реальне просте речення часто містить у собі компоненти, не зумовлені валентністю предиката. Воно стає тоді простим неелементарним (ускладненим). Ускладнені прості речення являють собою окремий клас простих речень, виразно протиставлюваний класові неускладнених, тобто елементарних, речень. У клас ускладнених речень варто об'єднати різноманітні реченнєві побудови, яким у формально-синтаксичному плані притаманна головна ознака простого речення – монопредикативність. Найпоказовіша в ускладнених реченнях їхня семантико-синтаксична специфіка, яка виражена звичайно елементами формально-синтаксичної організації. З погляду семантико-синтаксичного, як і формально-синтаксичного, ускладненими є речення з однорідними, відокремленими другорядними та уточнювальними членами, вставними і вставленими конструкціями, звертаннями. Напр.: *Міняються дати, і люди, і колір трави* (Б. Олійник); *Стояло небо, дивне і сумне* (Л. Костенко); *В Хайяма взяв я форму рубаї, Вподобавши за лаконізм її* (Д. Павличко); *Над шляхом, при долині, біля старого граба, де біла-біла хатка стоїть на самоті, живе там дід та баба* (Л. Костенко); *Чи, може, це приснилось нам купання в річці Геракліта?* (Л. Костенко); *Учителю, стою перед тобою* (Д. Павличко). Водночас до ускладнених речень зараховують і такі, у яких наявні вторинні предикатні та вторинні субстанційні синтаксеми⁷. Ці мінімальні синтаксичні одиниці, утворені з елементарних простих речень, є похідними. Тому багато конструкцій,

7 А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови. Синтаксис*, Донецьк 2001, с. 228.

які з формально-синтаксичного погляду прості неускладнені, у семантико-синтаксичному плані прості ускладнені, що виникли внаслідок трансформації складних реченневих структур, напр.: **Од усього цього місця віяло дикою могутньою красою** (Б. Грінченко); **Трава пожовкла від посухи** (Є. Маланюк); **Свічки горіли кволо** (Л. Костенко); **Ми вже тоді станемо пісню** (Б. Олійник).

Найбільшу групу семантично ускладнених речень становлять речення з детермінантними членами, що стосуються граматичного центру речення й виражають обставинні значення, напр.: **Хлопець прокинувся від вибуху**; **Туристи запізнилися через дощ**; **Всупереч прогнозам ішли дощі**; **На випадок негоди зупинимось у лісі**. Семантично ускладненими також є прості речення з нейтралізованими предикатами в атрибутивній позиції, напр.: **Худорлявий високий хлопець у сірому сукняному костюмі переправився через Дніпро вузьким просмоленим човном** (П. Загребельний). Наголошуючи на тому, що атрибутивні (означальні) відношення ґрунтуються на перебудові базових (елементарних) речень і що глибина перебудови конструкції буває різною, І. Вихованець зазначає: „Найпростішим перетворенням компонента у морфологізований прикметник є трансформація семантичного предиката з формально-синтаксичної позиції присудка (аналітичного або синтетичного дієслова) і набуття предикатом проміжної між семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними функціями функції атрибута, пор.: **Дівчина була струнка** і **Струнка дівчина усміхалася до нас**”⁸. Ускладнення властиве й реченням з компонентами, що перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку (дуплексивами) і складними синтаксемами, пор.: **Наталка прибігла сердита...** (О. Гончар) ← **Наталка прибігла** + **Наталка була сердита**; **Такий прямиий удар приголомшив Каретникова** (Ю. Яновський) ← **Каретников приголомшений від удару** ← **Каретников приголомшений, бо його вдарило**.

Елементарні / неелементарні прості речення співвідносні, але не завжди тотожні у формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному аспектах з традиційно виділюваними непоширеними

8 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 157.

/ поширеними, неускладненими / ускладненими простими конструкціями. З формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного погляду елементарне просте речення відповідає непоширеному простому реченню, оскільки лише головні члени речення є необхідними компонентами структурної схеми, напр.: *Дзвенить вода* (Є. Маланюк); *Ліхтарі миготять* (Г. Чупринка); *Люди – прекрасні* (В. Симоненко). Поширені речення мають у своєму складі, крім головних, другорядні члени, які не є необхідними компонентами структурної схеми, напр.: *Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки* (Леся Українка); *Треба твердо нам в бою стояти* (І. Франко); *Богдана любили на факультеті* (О. Гончар). Трактування таких конструкцій у формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному аспектах збігається лише частково. У семантико-синтаксичному аспекті елементарні прості речення, компоненти яких зумовлені семантико-синтаксичною валентністю базового предиката, є елементарними поширеними реченнями, у яких, крім головних членів, функціонують і другорядні. Отже, ці конструкції і з формально-синтаксичного погляду відповідають елементарним поширеним реченням. Поширення таких елементарних речень відбувається за рахунок іменникових компонентів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предиката. За валентними можливостями предиката виділяють трикомпонентні – семикомпонентні елементарні поширені речення, а однокомпонентні – двокомпонентні відповідають звичайним непоширеним реченням. Найбільші валентні можливості мають дієслова *возити, везти, завезти, нести, носити, відносити, занести* та ін., напр.: *Хлопчик приніс із лугу квіти матері в кімнату; Екскурсанти приїхали з Луцька до Києва поїздом*. Більшість залежних від предиката іменників (другорядних членів) перебувають у правобічній щодо предиката позиції; у лівобічній перебуває носій ознаки. Елементарні поширені односкладні речення мають значно менші валентні можливості і обмежені переважно одним-двома керованими іменниками в ролі другорядних членів як у правобічній, так і в лівобічній позиції, напр.: *Туристам видно море; Матері було сумно*.

Існують різні підходи і до питання елементарності та неелементарності на рівні складного речення. Деякі мовознавці вважають ускладненими лише речення з різними типами синтаксичного зв'язку. На думку інших, визначальним є кількісний критерій, тобто

ускладненим є речення з трьох і більше предикативних одиниць⁹. В українському мовознавстві основну увагу приділяють дослідженню складних елементарних речень, які складаються з двох предикативних одиниць¹⁰. Вони виступають вихідними, базовими, структурами в системі складного речення. З формально-синтаксичного погляду елементарними є двокомпонентні сполучникові (складносурядні та складнопідрядні) і безсполучникові конструкції незалежно від обсягу предикативних частин, наявності згорнутих пропозицій, напр.: *Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морю* (Леся Українка); *Затріцало, бризнуло росю гілля, і ним бійці почали маскувати машини* (М. Стельмах); *Благословенна праця рільника, що оре цілину в ясній надії* (М. Рильський). Із семантико-синтаксичного погляду елементарними складними реченнями є лише ті, у яких відсутні звороти і мінімальні синтаксичні одиниці, що можуть бути розгорнуті в речення. У складі предикативних частин можуть функціонувати лише субстанційні компоненти, що передають значення реальної предметності, зумовлені валентністю предиката, напр.: *Хто з злом не бореться, той людей не любить* (І. Франко); *Хтось сповістив, що йде поїзд* (М. Олійник); *Гув мотор, катер пінив носом хвилі* (Ю. Мушкетик).

Найбільші складнощі викликає інтерпретація синтаксичної елементарності / неелементарності у мінімальних синтаксичних одиницях. З формально-синтаксичного боку елементарна мінімальна синтаксична одиниця є окремим, виділюваним за формально-синтаксичними ознаками, компонентом, що поєднується з іншими мінімальними синтаксичними одиницями, тобто ці елементарні одиниці формують морфологічне чи синтаксичне слово. Елементарні мінімальні синтаксичні одиниці формально-синтаксичного типу визначають на основі предикативного і підрядного синтаксичних зв'язків. Це головні та другорядні члени речення. З морфолого-синтаксичного боку мінімальні синтаксичні одиниці (члени речення або словосполучення, виділювані на основі синтаксичних зв'язків) диференціюють на прості (у морфолого-синтаксичному плані елементарні) і складені (неелементарні) головні та другорядні члени речення. У формально-синтаксичному аспекті елементарними здебільшого

9 К. Шульжук, *Синтаксис української мови*, Київ 2004, с. 209.

10 І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, *Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання*, Київ 1994, с. 416–656.

вважають головні члени (простий підмет і простий дієслівний присудок) та другорядні члени, виражені одним повнозначним словом. До неелементарних відносять складений підмет, складений іменний і дієслівний присудки, складний (подвійний) присудок, другорядні члени, виражені словосполученням. Неподільні з формально-синтаксичного погляду морфологічні чи синтаксичні слова (мінімальні елементарні формально-синтаксичні одиниці) можуть бути семантично неелементарними (семантично ускладненими). Неелементарні мінімальні семантико-синтаксичні одиниці розчленовують на елементарні значення, притаманні елементарним семантичним компонентам. Порівняймо мінімальні одиниці семантичного типу в реченнях *Гордій сокирою обрубував коріння* (Б. Харчук) і *Людина знівельована юрбою* (Л. Костенко). У першому реченні всі чотири семантичні компоненти елементарні, оскільки вони виражають елементарні синтаксичні значення, а у другому – мінімальна синтаксична одиниця *людина* неелементарна (складна), бо в ній об'єднано два елементарні значення: об'єкта і носія стану. Отож із семантико-синтаксичного погляду мінімальна синтаксична одиниця, яку визначають на основі змістових відношень, може виступати носієм далі нечленованого в межах синтаксичного рівня мови значення (елементарна) і носієм ускладненого значення (неелементарна, складна).

Доцільно розрізнити зовнішні та внутрішні вияви синтаксичної елементарності. Зовнішні вияв – це статус елементарної синтаксичної одиниці у сукупності всіх типів синтаксичних одиниць, а внутрішній вияв – вихідний різновид певної синтаксичної одиниці у її внутрішніх межах. Для розрізнення цих двох виявів синтаксичної елементарності елементарну синтаксичну одиницю (у зовнішньому плані, щодо інших типів синтаксичних одиниць, тобто одиниць-конструкцій) назвемо мінімальною синтаксичною одиницею, а вихідний (неускладнений) різновид синтаксичної одиниці у її внутрішніх межах – елементарною одиницею. Виділення мінімальних і елементарних одиниць та встановлення їхнього взаємовідношення з неелементарними (ускладненими) одиницями належить до найважливіших завдань синтаксичної теорії.

Отже, лише незначна частина формально-синтаксичних елементарних речень є елементарними з погляду семантичного. У простих і складних реченнях наявна лише часткова відповідність між елементарними / неелементарними конструкціями

у формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному аспектах. Щодо неелементарних (ускладнених, багатокomпонентних) складних речень основним має бути кількісний критерій, оскільки наявність ще хоча б однієї предикативної одиниці зумовлює появу невласливих елементарному складному реченню ознак. Елементарні / неелементарні словосполучення загалом тотожні з формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного погляду. Мінімальні семантико-синтаксичні одиниці можуть бути як формально, так і семантично елементарними та ускладненими.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І., *Граматика української мови. Синтаксис: підручник*, Київ 1993.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови: монографія*, Київ 1992.
- Городенська К., *Деривація синтаксичних одиниць: монографія*, Київ 1991.
- Загнітко А., *Теоретична граматика української мови. Синтаксис: монографія*, Донецьк 2001.
- Слинько І., Гуйванюк Н., Кобилянська М., *Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання: навчальний посібник*, Київ 1994.
- Степанов Н., *Концепція елементарності в научному познанні*, Москва 1976.
- Сучасна українська літературна мова. Синтаксис*, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1972.
- Удовиченко Г., *Словосполучення в сучасній українській літературній мові*, Київ 1968.
- Шульжук К., *Синтаксис української мови: підручник*, Київ 2004.

Semantic and formal interpretation of the complication of syntactic units

The article continues a cycle of the author's articles devoted to the problems of the category of functional grammar in the Ukrainian language. In the article a complex analysis of the category of complication in semantic-syntactic and formal-syntactic aspects is carried out. The role of the linguistic category of complication concerning the formation of semantic-syntactic relations in sentences and collocations is defined. Various complicated syntactic units are identified, and means of expression in Ukrainian are characterised. Features of the semantic-syntactic and formal-syntactic structure of complicated sentences are investigated. Structural-semantic models of complicated sentences are described. The character of symmetry / asymmetry regarding semantic-syntactic and

formal-syntactic structures of complicated sentences is elucidated. The mechanism of the creation of complicated syntactic units is explored. The semantic-syntactic structure of non-elementary sentences with a given element is rendered according to the latest Ukrainian and foreign investigations. On the basis of an in-depth analysis of the vast material new linguistic observations regarding the functioning of complicated sentences were made.

Key words: category of complication, minimal syntactic unit, collocation, simple sentence, complex sentence, complicated sentence, formal-syntactic structure, semantic-syntactic structure, predicate, valency.

Про авторів

Світлана Богдан – кандидат філологічних наук, кафедра історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Ганна Віняр – кандидат філологічних наук, кафедра української мови, Криворізький національний університет

Оксана Горда – в.о. доцента, кафедра українознавства, Львівський національний аграрний університет

Леся Дуда – кандидат філологічних наук, кафедра українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

Марія Заборна – кандидат філологічних наук, кафедра українського і загального мовознавства, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Вікторія Іващенко – доктор філологічних наук, Інститут української мови, Національна академія наук України

Віталій Кононенко – доктор філологічних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Ірина Кононенко – доктор філологічних наук, кафедра україністики, Варшавський університет

Оксана Корпало – аспірантка, кафедра загального і германського мовознавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Наталія Костусяк – доктор філологічних наук, професор, кафедра української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Лукаш Малецькі – кандидат філологічних наук, Університет ім. А. Міцькевича у Познані

Тетяна Масицька – кандидат філологічних наук, кафедра української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Олександр Межов – доктор філологічних наук, професор, кафедра української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Ірина Мельник – кандидат філологічних наук, кафедра української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

Ірена Митнік – доктор філологічних наук, кафедра україністики, Варшавський університет

Любов Осташ – кандидат філологічних наук, кафедра слов'янської філології, Львівський національний університет імені Івана Франка

Володимир Пілецький – кандидат філологічних наук, кафедра української мови, Львівський національний університет імені Івана Франка

Ірина Процик – кандидат філологічних наук, кафедра українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

Людмила Туровська – кандидат філологічних наук, відділ наукової термінології, Інститут української мови, Національна академія наук України

Наталія Хібеба – кандидат філологічних наук, кафедра українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

Ванда Шульовська – доктор філологічних наук, професор, Польська академія наук

